

GOVERNMENT OF INDIA

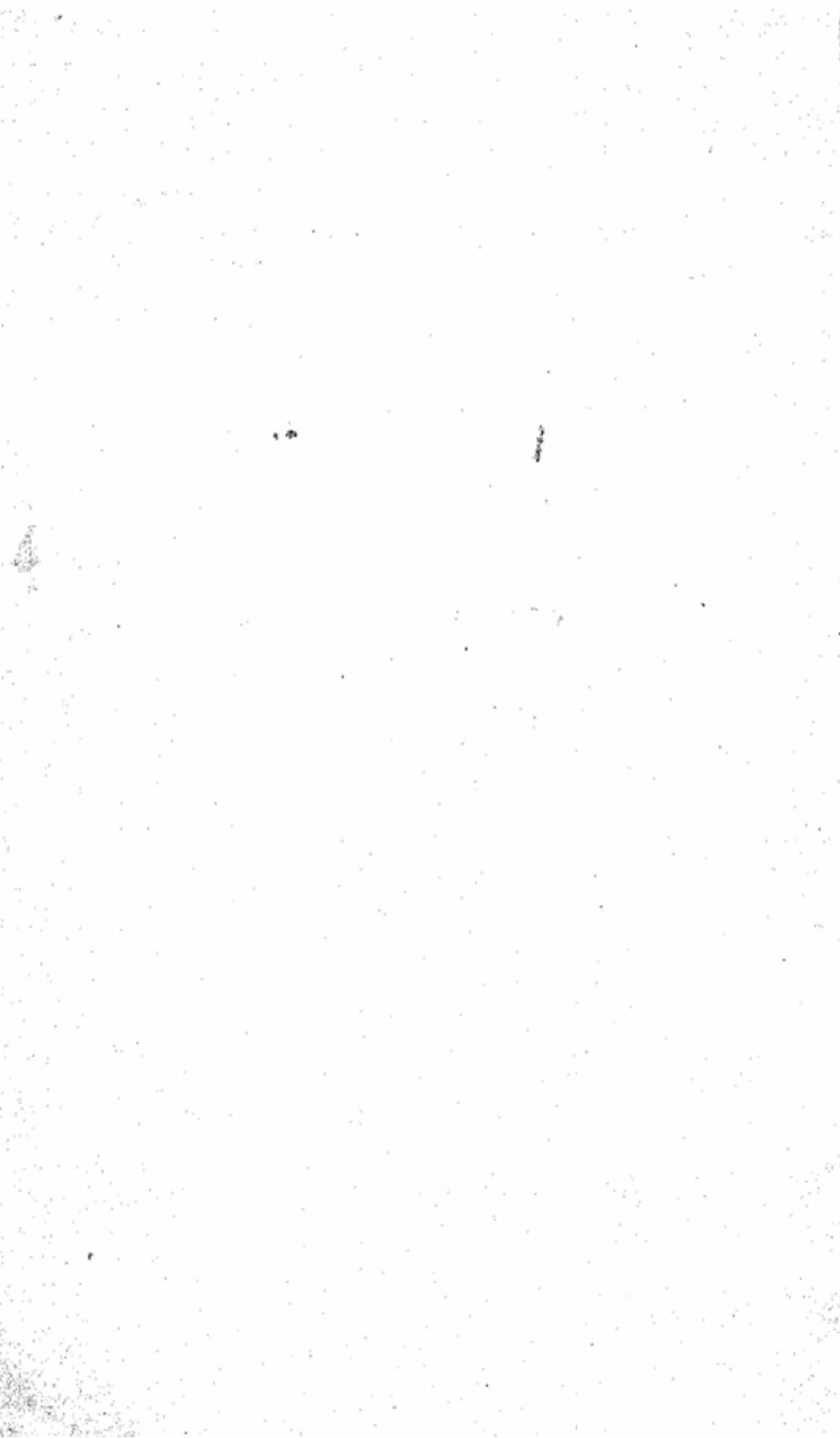
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL NO. 5a2V22 / Tai / Aga

ACC. NO. 1899

1899

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(तत्र पञ्चमकाण्डरूपः सप्तमो भागः (७) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काळे

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणाख्ये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४९ ।

द्विर्तायेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं पादोनरूपकचतुष्टयम् (३-१२) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1897~~ 1899 .....

Date. 25. 8. 54 .....

Call No. Sa 2422 / ~~1897~~ Aga Jai / Aga .....

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै चतुर्गृहीतेन
जुहोति चतुष्पादः पशवः पशूनेवावं रुन्धे
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति छन्दाश्मि
देवेभ्योऽपाकामन्न वीऽभागानि हव्यं वक्ष्याम
इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्पुरोनुवा-
क्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुर्गृ-
हीतं जुहोति छन्दास्येव तस्मीणाति तान्य-
स्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत
(१) पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादा-
हृतीभिरेवैनमपि गृह्णाति पापीयान्भवति यं
कामयेत वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानु-
हुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमाभि क्रमयति वसीयान्भ-
वत्यथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिरेति वा एष
यज्ञमखादृद्ध्या योऽभेर्देवताया एत्यष्टावेतानि
सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्रीगायत्रः(२)

*एतदाद्यनुवाकदशकं पूर्वमेव चतुर्थकाण्डप्रथमप्रपाठकसंहिताव्याख्यानेन सह व्याख्यात-
त्वाद्न पुनर्न व्याख्यातं भव्यकृता । एतदनुवाकदशकस्याविषयाणां संक्षेपेण प्रदर्शनमेकाद-
शानुकभाष्यारम्भे भाष्यकृतैव कृतमस्ति तत्तत्र द्रष्टव्यम् ।

(सावित्राहुत्यग्निस्वीकारयोरभिधानम्)

अग्निस्तेनै॥ यज्ञमुखाद्दध्या अग्नेर्देवतायै नै-
 त्यष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रिवृत्तमेव
 यज्ञमुखे वि यातयति यदि कामयेत छन्दाः-
 सि यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्युच्यन्तमां कुर्याच्छ-
 न्दाःस्येव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत
 यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति यजुरन्तमं
 कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयत्युचास्तोमः
 समर्धयेति (३) आह समृद्धयै चतुर्भिर-
 भ्रिमा दत्ते चत्वारि छन्दाःसि छन्दोभिरेव
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्या
 अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राथिंशत्स
 एतामूतिमनु समचरद्यद्वेणोः सुषिरः सुषिराऽ-
 भ्रिर्भवति सयोनित्वाय स यत्रयत्रावसत्तत्कृ-
 ष्णभभवत्कल्माषी भवति रूपसमृद्ध्या उभ-
 यतःक्षणर्भवतीतश्चामुतश्चार्कस्यावरुद्धयै व्याम-
 मात्री भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसंमिताऽ-
 परिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुद्धयै यो वन-
 स्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान्फलग्र-
 हिवैणुवैणवी भवति वीर्यस्यावरुद्धयै (४) ॥

(कामयेत गायत्रोऽर्धयेति च सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मुत्स्यनगमनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

(अथ पञ्चषाष्टके प्रथमपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

व्यूद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियते
 इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वामिधानीमा दत्ते
 यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धये प्रतूर्ते वाजिञ्जा
 द्रुवेत्यश्वमभि दधाति रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे युञ्जाथाः रासभं युवामिति गर्दभमसं-
 त्येव गर्दभं प्रति ष्ठापयति तस्मादश्वोद्गर्द-
 भोऽसत्तरो योगेयोगे तवस्तरमित्याह (१)
 योगेयोग एवैनं युङ्क्ते वाजेवाजे हवामह इत्या-
 हाञ्जं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सखाय इन्द्रमुतय
 इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्यो निलायत
 तं प्रजापतिरन्वविन्दत्प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सं-
 भरत्यनुवित्त्यै पापवस्यसं वा एतत्क्रियते
 यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
 पापीयान् (२) ह्यश्वोद्गर्दभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति
 पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्रेयाःसं पापी-
 यान्पश्वादन्वेति बहुव भवतो भ्रातृव्यो भव-
 तीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्र्यश्वः
 प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह वज्रेणैव पाप्मा-
 नं भ्रातृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गार्णपत्यादि-
 त्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव (३) पशू-
 न्निर्याच्याऽऽत्मने कर्म कुरुते पूष्णा सयुजा
 सहेत्याह पुषा वा अध्वनाः संनेता समृद्धये

(मृत्युनगमनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

पुरीषायतनो वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एत-
मग्रं देवतानां समभरन्पृथिव्याः सधःस्थ्याद्गिं
पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह सायतनमेवैनं
देवताभिः सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेम
इत्याह येन (४) संगच्छते वाजमेवास्य
वृद्धके प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः संभृत्य इत्या-
हुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्रोत्रं यद्वल्मी-
कोऽग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्गिरिष्याम इति वल्मी-
कवपामपे तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रति-
प्रोच्याग्निः सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्ग-
राम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृद्ध-
केऽन्वग्निरूपसामग्रम् (५) अख्यदित्याहा-
नुख्यात्या आगत्य वाज्यध्वेन आक्रम्य वाजि-
न्पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्व्या विन्दत्युत्त-
रया द्वाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरू-
पाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधःस्थमित्याहैभ्यो वा
एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद्रूपमेवास्यैत-
न्माहिमानं व्याचष्टे वज्री वा एष यदश्वो दङ्गि-
रन्यतोदद्भ्यो भूयाल्लोमभिरुभयादद्भ्यो यं द्वि-
ष्यात्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं स्तृणुते (६) ॥

(आह पापीयान्द्रादेव येनार्धं वज्री वै सप्तदश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अश्वाकमणपूर्वकभूसंस्काराभिधानम्)

(अथ पञ्चमष्टाके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्र-
 तिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः
 प्र जायन्तेऽप उप सृजति यत्र वा आप उपग-
 च्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रति-
 तिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति पशून्यज्ञो
 यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप
 सृजति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुया-
 दन्धोऽध्वर्युः (१) स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हि-
 रण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
 ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति जिघर्म्यमिं
 मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभि-
 गच्छति प्रतिक्षयन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं
 ह्येष प्रत्यङ्क्षेति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमि-
 त्याहाल्पो ह्येष जातो महान् (२) भवति
 व्याचिंठमन्नं रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै
 स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदाऽऽ त्वा
 जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत्पुरुषो
 मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह
 रक्षसामपहत्यै मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्या-
 हापचितिमेवास्मिन्दधात्यपचितिमान्भवति य
 एवम् (३) वेद मनसा त्वै तामान्तुमर्हति
 यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां
 जुहोत्याहुत्योराण्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यज्ञमुखे-
 यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांस-

(मृदः स्वननपूर्वकं चर्मवत्रयोः संभरणम्)

सन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यर्ह्येनदाहुति-
 रश्नुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै तिसृभिः
 परि लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्त-
 स्माद्रक्षाःस्यर्प हन्ति (४) गायत्रिया परि
 लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परि
 गृह्णाति त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगि-
 न्द्रियेणैवैनं परि गृह्णात्यनुष्टुभा परि लिखत्य-
 नुष्टुप् सर्वाणि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै मध्य-
 तोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्तस्मान्मध्यतो वाचा
 वंदामो गायत्रिया प्रथमया परि लिखत्यथा-
 नुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञोऽनुष्टु-
 गिन्द्रियं त्रिष्टुतेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो
 यज्ञं परि गृह्णाति (५) ॥

(अग्बोऽध्वर्युर्महान्भवति य एवःहन्ति त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्वनति
 प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं
 त्वाऽमे सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरैवैतेन जनयति
 सोऽभिर्जानः प्रजाः शुचाऽऽपर्यत्तं देवा अर्ध-
 च्चेनाशमयाच्छिवं प्रजाभ्योऽर्हिःसन्तमित्याह

(मृदः खननपूर्वकं चर्मपत्रयोः संभरणम्)

प्रजाभ्यं एवैनं शमयति द्वाभ्यां खनति प्रति
 छित्या अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा (१)
 हरत्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणै-
 वैनदा हरति पुष्करपर्णेन सं भरति योनिर्वा
 अग्नेः पुष्करपर्णं सयोनमेवाग्निं सं भरति
 छण्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै छण्णाजिनं
 यज्ञेनैव यज्ञं सं भरति यद्ग्राम्याणां पशूनां
 चर्मणा संभरेद्ग्राम्यान्पशूञ्छुचाऽर्पयेत्छण्णा-
 जिनेन सं भरत्यारण्यानेव पशून् (२) शुचाऽ-
 र्पयति तस्मात्समाधत्पशूनां प्रजायमानानामा-
 रण्याः पशवः कर्त्तव्यास्तः शुचा ह्यृता लोमतः
 सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं छण्णाजिनं च पुष्क-
 रपर्णं च स स्तृणातीयं वै छण्णाजिनमसौ
 पुष्करपर्णमाभ्यमेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्नि-
 देवेभ्यो निलायत तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा
 त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न् इति (३) आह य
 एवैनमन्वपश्यत्तेनैवैनं सं भरति त्वामग्ने
 पुष्करादधत्त्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमवि-
 न्दत्तमृत्वा दध्यङ्क्वापिरित्याह दध्यङ्क्वा आथ-
 र्वणस्तेजस्व्यासीत्तेज एवास्मिन्दधाति तमु त्वा
 पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वेमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणा-
 ति (४) चतसृभिः सं भरति चत्वारि छन्दाः-
 सि छन्दाभिरेव गायत्रीभिर्वाह्वणस्य गायत्री

(संभृतमृदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि
 राजन्यो यं कामयेत वसियान्त्स्यादित्युभयीभि-
 स्तस्य सं भरेत्तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं
 दधात्यष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रौऽ-
 ग्निर्यावानेवाग्निस्तः सं भरति सीदं होतरि-
 त्याह देवता एवास्मै सः सादयति नि हेतेति
 मनुष्यान्त्सः सीदस्वेति वयांसि जनिष्व
 हि जेन्यो अग्ने अह्नामित्याह देवमनुष्याने-
 वास्मै सः संज्ञान्प्र जनयति (५) ॥

(एव पशुनिर्ति गृणाति होतरिति समविशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ऋरमिव वा अस्या एतत्करोति यत्स्वनत्यप
 उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै
 शुचं शमयति सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वि-
 त्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणः सं
 दधाति सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता
 दिवो वृष्टिरीते तस्मै च देवि वर्षडस्तु (१)
 तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतवं ऋतुष्वेव वृष्टिं दधा-
 ति तस्मात्सर्वान्तून्वर्षति यद्वषट्कुर्याद्यातया-
 माऽस्य वषट्कारः स्याद्यज्ञ वषट्कुर्याद्दरक्षा-
 शसि यज्ञः हन्युर्वदित्याह परोक्षमेव वर्षट्करोति

(संभृतमृदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञ-
रक्षांसि व्रन्ति सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनु-
ष्टुभोर्षं नह्यत्यनुष्टुप् (२) ऋवाणि छन्दांसि
छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययै-
वैनं तनुवा परि दधाति वेदको वासो भवति
य एवं वेद वारुणो वा अग्निरूपनद्ध उदु तिष्ठ
स्वध्वरोर्ध्वं ऊं पु ण ऊतय इति सावित्रीभ्यामु-
त्तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वां धरुणमेनिमु-
त्सृजति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै स जातो गर्भो
आसि (३) रोदस्योरित्याहिभे वै रोदसी
तयोरिष गर्भो यदाग्निस्तस्मादेवमाहाग्ने चारु-
विभृत ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभरन्त्यथ
चारुतरो भवति प्र मातृभ्यो अधि कर्निऋदद्वा
इत्याहौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्यं एवैनं
प्र च्यावयति स्थिरो भव वीड्वङ्ग इति गर्दभ
आ सादयति (४) सं नह्यत्यवेनैमेतया स्थेम्ने
गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभः पशूनां
भारभारितमो गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभोऽ-
प्यनालेशेऽत्यन्यान्पशून्मेघत्यन्नं ह्येनेना-
र्कं संभरन्ति गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभो
द्विरेताः सन्कनिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽग्निह्यस्य
योनिं निर्दहति प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः
(५) स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो

(संभृतमूदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति
 मानुषीभ्यस्त्वर्माङ्गिर इत्याह मानव्यो हि
 प्रजा मा धावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्त-
 रिक्षं मा वनस्पतानित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः
 शमयति प्रेतु वाजी कर्निकददित्याह वाजी
 ह्येष नानदद्रासंभः पत्वेति (६) आह रासंभ
 इति ह्येतमृषयोऽर्धदंभरञ्जामिं पुरीष्यामित्याहा-
 मिः ह्येष भरति मा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयु-
 रेवास्मिन्दधाति तस्माद्दृढभः सर्वमायुरेति त-
 स्माद्दृढभे पुराऽऽयुषः प्रमीते विभ्यति वृषाऽ-
 मिं वृषणं भराञ्जित्याह वृषा ह्येष वृषाऽभिरपां
 गर्भम् (७) समुद्रियमित्याहापाः ह्येष गर्भो
 यदाभिरस आ याहि वतिय इति वा इमौ
 लोकौ व्यैतामस आ याहि वतिय इति यदा-
 हानयोर्लोकयोर्धीत्यै प्रच्यतो वा एष आयत-
 नादगतः प्रतिष्ठाः स एतर्हीध्वर्युं च यजमानं च
 ध्यायत्यृतः सत्यमित्याहियं वा ऋतमसौ (८)
 सत्यमनयोरेवैनं प्रतिष्ठापयति नाऽऽतिमार्छ-
 त्यध्वर्युर्न यजमानो वरुणो वा एष यजमानम-
 भ्येति यदाग्निरुपनद्ध ओषधयः प्रति गृहीता-
 मिमेतमित्याह शान्त्यै व्यस्यान्विश्वा अर्भतीर-
 रातीरित्याह रक्षसामपंहत्यै निषीदन्नो अपं
 दुर्मतिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्या ओषधयः
 प्रति मोदध्वम् (९) एनमित्याहौषधयो वा

(उलानिर्माणम्)

अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं ७ समर्धयति पुष्पा-
वतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं
गृह्णन्त्ययं वो गर्भं ऋत्विजः पत्नः सधःस्थमाऽ-
सददित्याह याभ्य एवैनं प्रच्यावयति तास्वे-
वैनं प्रतिं छापयति द्वाभ्यामुपावहरति प्रति-
ष्ठित्यै (१०) ॥

(अस्वनुष्टुबसि सादपत्यारूढः पत्वेति गर्भमसौ
मोदध्वं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाश्वके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमं प्रपाठके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति वि
स्रंसयति सवितृप्रसूत एवास्य विषूचीं वरुण-
मेनिं वि सृजत्यप उप सृजत्यापो वै शान्ताः
शान्ताभिरेवास्य शुचं ७ शमयति तिसृभिरुप
सृजति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं ७
शमयति मित्रः स ७ सृज्यं पृथिवीमित्याह मित्रो
वै शिवो देवानां तेनैव (१) एन ७ स ७
सृजति शान्त्यै यद्ग्राभ्याणां पात्राणां कपालैः
स ७ सृजेद्ग्राभ्याणि पात्राणि शुचाऽर्षयेदर्मक-
पालैः स ७ सृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि
तान्येव शुचाऽर्षयति शर्कराभिः स ७ सृजति
धृत्या अथो शंत्वायाजलामैः स ७ सृजत्येषा
वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययेवेनं तनुवा

(उखानिर्माणम्)

स० सृजत्यथो तेजसा कृष्णाजिनस्य लोमभिः
 सम (२) सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञे-
 नैव यज्ञः स० सृजति रुद्राः संभृत्य पृथिवी-
 मित्याहैता वा एतं देवता अग्रे समभरन्ता-
 भिरैवैन० संभरति मखस्य शिरोऽसीत्याह
 यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेव-
 माह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य ह्येते (३)
 पदे अथो प्रतिष्ठित्यै प्रान्याभिर्यच्छत्यन्वयै-
 र्मन्त्रयते मिथुनत्वाय त्र्युद्धिं करोति त्रयं इमे
 लोका एषां लोकानामाप्यै छन्दोभिः करोति
 वीर्यं वै छन्दांसि वीर्येणैवैनां करोति यजुषा
 बिलं करोति व्यावृत्त्या इयतीं करोति प्रजाप-
 तिना यज्ञमुखेन संभितां द्विस्तनां करोति
 द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां करोति पशूनां
 दोहायाष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय नवा-
 श्रिमभिचरतः कुर्यान्निवृत्तमेव वर्जः संभृत्य
 भ्रातृव्याथ प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय सा मही-
 मुखाभिति नि दधाति देवतास्वेवैनां प्रति
 ष्ठापयति (४) ॥

(तेनैव लोमभिः समेते अभिचरत एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(उदासंस्कारः)

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मत्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
 शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य
 प्राणान्दधाति तस्मात्सप्त शीर्षन्प्राणा अश्व-
 शकेन धूपयति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनि-
 त्वायादितिस्त्वेत्याहेयं वा अदितिर्दित्यैवादित्यां
 खनत्यस्या अकूरंकाराय न हि स्वः स्व*
 हिनस्ति देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानाम्
 (१) वा एतां पत्नयोऽग्नेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां
 दधाति धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिषणा
 विद्याभिरेवैनामभिन्धे भास्त्वेत्याह छन्दांसि
 वै ग्नाश्छन्दोभिरेवैनां श्रपयति वरूत्रयस्त्वे-
 त्याह होत्रा वै वरूत्रयो होत्राभिरेवैनां पचति
 जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नीः (२) जन-
 यस्ताभिरेवैनां पचति षड्भिः पचति षड्वा
 ऋतव ऋतुभिरेवैनां पचति द्विः पचन्त्वित्याह
 तस्माद्द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते वारुण्यु-
 खाऽभीद्धा मैत्रियोपैति शान्त्यै देवस्त्वां सवि-
 तोद्वपत्वित्याह सवितृप्रसूत एवैनां ब्रह्मणा
 देवताभिरुद्वपत्यपद्यमाना पृथिव्याशा दिश
 आ पृण (३) इत्याह तस्माद्दग्निः सर्वा
 दिशोऽनु वि भात्युत्तिष्ठ बृहती भवोष्वा तिष्ठ
 ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्या असुर्य पात्रमना-

च्छृण्णमाच्छृणोति देवत्राऽकरजक्षीरेणाऽऽच्छृ-
णत्ति परमं वा एतत्पयो यदजक्षिरं परमेणै-
वैनां पयसाऽऽच्छृणत्ति यजुषा व्यावृत्स्यै
छन्दोभिराच्छृणत्ति छन्दोभिर्वा एषा क्रियते
छन्दोभिरेव छन्दाःस्याच्छृणत्ति (४) ॥

(आह देवानां वै पत्नीः पृणैषा षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैत्य-
मेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेधैरेवा-
स्यामेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वाऽऽहरत्येकविं-
शतिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्यै
व्यूद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षं संसधा
वितृण्णां वस्मीकवर्षां प्रति नि दधाति सप्त
वै शीर्षिण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत्समर्धयति मे-
ध्यत्वाय यावन्तः (१) वै मृत्युबन्धवस्तेषां
यम आधिपत्यं परियाय यमगाथाभिः परि
गायति यमादेवैनद्वृक्ते तिसृभिः परि गायति
त्रय इमे लोका एभ्य एवैनल्लोकेभ्यो वृक्ते
तस्माद्दायते न देयं गाथा हि तद्वृक्तेऽग्निभ्यः
पशूना लभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव

(वह्नियशवः)

रुन्धे यत्पशूनालभेतानवरुद्धा अस्य (२)
 पशवः स्युर्यत्पर्यग्निरुतानुत्सुजेयज्ञवेशसं कु-
 र्याद्यात्सं* स्थापयेद्यातयामानि शिपाणि स्युर्य-
 त्पशूनालभे तेनैव पशूनव रुन्धे यत्पर्यग्नि-
 रुतानुत्सुजति शिष्णांमयांतयामत्वाय प्राजा-
 पत्येन स* स्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ
 एव यज्ञं प्रति धापयति प्रजापतिः प्रजा असु-
 जत स रिरिचानोऽमन्यत स एता आप्रीरप-
 श्यत्ताभिर्वै स मुस्ततः (३) आत्मानमाऽप्री-
 णित यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजाप-
 तिर्यज्ञमेवैताभिर्मुस्तत आ प्रीणात्यपरिमितछ-
 न्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्स्या ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै लोमंशं
 वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः
 पशूनेवाव रुन्धे सर्वाणि वा एता रूपाणि स-
 र्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये क्रियन्ते तस्मादेता
 अग्नेश्चित्यस्य (४) भवन्त्येकविंशतिः सा-
 मिधेनीरन्वाहं रुग्वा एकविंशो रुचमेव ग-
 च्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशश्चतु-
 र्विंशतिमन्वाहं चतुर्विंशतिरर्धमासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वान-
 रमव रुन्धे पराचीरन्वाहं पराङ्घ्रिं हि सुवर्गो
 लोकः समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह

(उख्यस्य जननम्)

समाभिरेवाग्निं वर्धयति (५) ऋतुभिः संव-
त्सरं विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्या-
ह तस्माद्ग्निसः सर्वा दिशोऽनु वि भाति प्रत्यौ-
हतामश्विना मृत्युर्भस्मादित्याह मृत्युर्भेवास्मा-
दर्प नुदत्युद्वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः
पाप्मानंभेवास्मादर्प हन्त्यगन्म ज्योतिरुत्तममि-
त्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्य-
स्यैव सायुज्यं गच्छति न संवत्सरस्तिष्ठति
नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योति-
ष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्-
धाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै (६) ।

(यावन्तोऽस्य मुखतश्चित्यस्य वर्धयत्यादित्योऽष्टविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं
दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांसि
छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरि-
त्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तस्मा-
त्प्राणानां वागुत्तमैकस्माद्क्षरादनांसं प्रथमं पदं
तस्माद्यद्वाचोऽनांसं तन्मनुष्या उप जीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः (१)

(उख्यस्य जननम्)

प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जहोति न्यूनाद्धि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै यदाचिषि
 प्रवृञ्ज्याद्भूतमव रुन्धीत यदङ्गरेषु भाविष्यद-
 ङ्गरेषु प्र वृणक्ति भाविष्यदेवाव रुन्धे भवि-
 ष्यद्धि भूयो भूताद्द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विपाय-
 जमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा वा एषा यजुषा
 संभृता यदुखा सा यद्धियेताऽऽतिमाच्छेत् (२)
 यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखां तपे-
 त्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रति षापयति
 नाऽऽतिमाच्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते
 यदि मियेतै तैरेव कपालैः सः सृजेत्सैव ततः
 प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्याव
 दध्याद्भूतो वा एष स स्वाम् (३) देवता-
 मुपैति यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स
 एव तस्य स्यादतो ह्येष संभवत्येष वै स्वयंभू-
 नां भवत्येव यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जन-
 येयमित्यन्यतस्तस्याऽऽहत्याव दध्यात्साक्षादे-
 वास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यम्बरीषादन्नकामस्याव
 दध्यादम्बरीषे वा अन्नं श्रियते सयोन्येवान्नम्
 (४) अव रुन्धे भुञ्जानव दधात्युर्वै भुञ्जा
 ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यग्निदेवेभ्यो नित्वायत
 स क्रमुकं प्राविशत्क्रमुकमव दधाति यदेवास्य
 तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्ध आज्येन सं यौत्येतद्वा

(उरुयधारणम्)

अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना
समर्धयत्यथो तेजसा (५) वैकङ्कतीमा दधाति
भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शान्त्यै
सीद् त्वं मातुरस्या उपस्य इति तिसृभिर्जात-
मुप तिष्ठते त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेष्व-
विदं गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन्धते (६) ॥

(प्रजापतिकङ्कच्छेत्स्वामेवानं तेजसा चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न हं स्म वै पुराऽग्निपरशुवृकणं दहति
तदस्मै प्रयोग एवपिरस्वदयद्यदग्ने यानि कानि
चेति समिधमा दधात्यपरशुवृकणमेवास्मै स्वद-
यति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदौदुम्बरीमा
दधात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति
प्रजापतिरग्निमसृजत तं सृष्टं रक्षांसि (१)
अजिधांसन्तस एतद्राक्षोन्नमपश्यन्ते वै स
रक्षांस्यपाहत यद्राक्षोन्नं भवत्यग्नेरेव तेन
जाताद्रक्षांस्यप हन्त्याश्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो
वै वनस्पतिनांसपत्नसाहो विजित्यै वैक-
ङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा

(उरुयधारणम्)

दधाति शान्त्यै सशितं मे ब्रह्मोर्देषां बाहू
 अतिरभित्युत्तमे औदुम्बरी (२) वाचयति
 ब्रह्मणैव क्षत्रं स श्यति क्षत्रेण ब्रह्म तस्मा-
 द्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं तस्माद्वाज-
 न्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं राजन्धं मृत्युर्वा एष
 यदाभिरमृतं हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्च-
 तेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्घत्त एकविंशतिनि-
 र्वाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका द्वादश
 यासाः पञ्चतर्वस्रय इमे लोका असावादित्यः
 (३) एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्ते-
 भ्य एव भ्रातृव्यमन्तरेति निर्वाधैर्वै देवा असु-
 रान्निर्वाधेऽकुर्वन्त ताभिर्वाधानां निर्वाधत्वं नि-
 र्वाधी भवति भ्रातृव्यानेव निर्वाधे कुरुते सा-
 वित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसृत्यै नक्तोपासेत्युत्तर-
 याऽहोरात्राभ्यमिवैनमुद्यच्छते देवा अग्निं धा-
 रयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा
 अहोरात्राभ्यमिवैनमुद्यत्य (४) प्राणैर्दाधा-
 राऽऽसीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः
 प्र जायन्ते ऋष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं
 ब्रह्म ऋष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभ-
 यतः परि गृह्णाति पडुद्यामं शिष्यं भवति
 पडुवा ऋतव ऋतुभिरैवैनमुद्यच्छते यद्द्वादशो-
 द्यामं संवत्सरेणैव मौजं भवत्युग्वै मुजा

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

ऊर्जैवैनं सर्मर्धयति सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्य-
 वेंक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे दिवं
 गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गम-
 यति (५) ।

(रक्षाश्वैर्दुम्बरी आदित्य उद्यत्य सं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

समिद्धो अजन्तुदरं मतीनां घृतमग्ने मधु-
 मत्पिन्वमानः । वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो
 देवानां वक्षि प्रियमा सधःस्थम् । घृतेनाजन्तं
 पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्यप्येतु देवान् । अनु
 त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्तां स्वधामस्मै यज-
 मानाय धेहि । ईड्यश्वासि वन्द्यश्च वाजिन्ना-
 श्वासि मेध्यश्च सप्ते । अग्निहृवा (१) देवैर्व-
 सुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः ।
 स्तीर्णं वह्निः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं
 पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः
 स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु । एता उ वः
 सुभगा विश्वरूपः वि पक्षोभिः श्रयमाणा
 उदातैः । ऋष्वाः सतीः कवपः शुम्भमाना
 द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु । अन्तरा मित्राव-

(अश्वमेघसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

रुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभि संविदाने । उपासा
वाम् (२) सुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योना-
विह सादयामि । प्रथमा वा० सरथिना
सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा ।
अपिप्रयं चोदना वां मिमांसा होतांरा ज्योतिः
प्रदिशां दिशन्ता । आदित्यैर्नो भारती वष्टु
यज्ञं सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् । इडोप-
हूता वसुभिः मजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु
धत्त । त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरवा
जायत आशुरश्वः (३) त्वष्टेदं विश्वं भुवनं
जजान बहोः कतारमिह यक्षि होतः । अश्वो
घृतेन त्मन्या समक्त उप देवा० ऋतुशः पार्थ
एतु । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानञ्जामिना हव्या
स्वदितानि वक्षत् । प्रजापतेस्तर्पसा वावृधानः
सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन
हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु
देवाः (४) ॥

(अग्निष्टवा वामश्वो द्विचत्वारिश्शश्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सावित्राणि व्यृद्धमुत्क्राम देवस्थं खनति क्रूरं वारुणः सप्तभिरैकविंशत्या
पद्भिर्न हं स्म समिद्धो अञ्जनेकादश ॥ ११ ॥

(अश्वमेघसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

सावित्राण्युत्क्राम कुरं वारुणः पशवः स्युर्न हं स्म नव-

पञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमः काण्डः ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमाद्येकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

मिमहे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थकाण्डे चित्यर्थमन्त्राः सर्वत्र वर्णिताः ।

ब्राह्मणं पञ्चमे काण्डे तत्र सप्त प्रपाठकाः ॥

मन्त्रव्याख्या चतुर्थादौ सिष्टमौपानुवाक्यगम् ।

एकादशानुवाकाः स्युराद्येऽर्थास्त्वेवमीरिताः ॥

सावित्राहुतिरभ्रेश्च स्वीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृत्खनं गच्छन्नश्वेनाऽऽक्रमयेद्भुवम् ॥

तृतीये सूक्तमथ्याश्वं भूसंस्कारो जलादिभिः ।

चतुर्थे तु मृदं खात्वा संभरेच्चर्मपत्रयोः ॥

पञ्चमे संभूतामेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे तूखां निर्दिमीत सप्तमे संस्करोति ताम् ॥

अष्टमे पशवो बह्वेरुख्यस्य नवमे जनिः ।

उख्यं दधीत दशमे स्यादन्त्यश्वाऽऽश्वमेधिकः ॥

अध्येतुमनुवाकोऽत्र प्रोक्त उत्कृष्यतां ततः ।

सभिद्ध इत्येवमाद्या अधस्याऽऽपिय ईरिताः ॥

आपियः स्युः प्रयाजानां याज्या एकादशात्र ताः ।

अश्वमेघारुपकाण्डे ता विनियुक्ताः स्फुटं श्रुतम् ॥

(अश्वमेधसंबन्धिमयाजयाज्याभिधानम्)

एवं हि श्रूयते—“ समिद्धो अञ्जन्कदरं मतीनामित्यश्वस्याऽऽपियो भवन्ति सरूपात्वाय ” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

समिद्धो अञ्जिति । हे जातवेदोऽग्ने वाजिनमश्वं वहन्वह देवान्मापयेत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः, समिद्धः सम्यक्प्रदीप्तः । वाज्यन्वानन्संपादक इत्यर्थः । किं कुर्वन्, मतीनां कदरमञ्जन् । कदरशब्दो धान्यानामावापनं कुसुलादिकमाचष्टे । मतीनामभिज्ञानां कदरं कुसुलस्थानीयं त्वक्स्वरूपमञ्जन्प्रकाशयन् । मधुमन्मधुरं घृतं पिन्वमानः पिबन् । तथा देवार्थं सर्वाणि हवींषि वहन् । कीदृशं वाजिनं, देवानां मियं पीतिहेतुम् । आसधःस्यं सर्वतः पश्वन्तरैः सह स्थितम् । अत एवाश्वमेधकाण्डे समाप्नास्यते—“ आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे ” इत्यादि । अथ द्वितीयामृचमाह—

घृतेनाञ्जिति । अयं वाजी देवानप्येतु प्राप्नोतु । किं कुर्वन्, घृतेन स्वस्योपरिभूतेनाऽऽज्येन देवयानान्पथो देवलोकस्थितान्मार्गान्समञ्जन्सम्यग्ग्रीकुर्वन् । प्रजानस्तेन घृतलाञ्छनेन मार्गो यथा ज्ञायते तथा कुर्वन् । हे सप्तेऽश्व प्रदिशः प्रकृष्टाः सर्वा दिशस्त्वा त्वामनुसृत्य सचन्तां, सर्ववेत्स्यो भवन्तु देवप्राप्तावानुकूल्यमेव कुर्वन्तु । त्वं चास्मै यजमानाय स्वधां स्वधाकारोपलक्षितमन्नं धेहि संपादय । अथ तृतीयामृचमाह—ईड्यश्वासीति ।

हे वाजिन्नाश्व त्वमस्माभिरिड्यश्च स्तोतव्यश्च वन्द्यश्च नमस्कार्यश्चासि । हे सप्तेऽश्वाऽऽश्व शीङ्गाभी च मेघ्यश्च यागयोग्यश्चासि । जातवेदा अग्निस्त्वा त्वां वहतु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः, वसुभिर्जगन्निवासहेतुभिर्देवैः सजोषाः समानपीतिः । कीदृशं त्वां, पीतं पीतिविवधं बर्हिं वोढारम् ।

अथ चतुर्थामृचमाह—

स्तीर्णं बर्हिरिति । अदितिभूमिदेवी सुविते शोभनप्राप्तियोग्ये स्थाने दधान्त्वश्वं स्थापयतु । कीदृशदितिः, बर्हिर्जुषाणा दर्भं पूर्णं सेवमाना । कीदृशं बर्हिः, स्तीर्णं संज्ञपनायार्शं शायधितुमास्तीर्णं, सुष्टरीम सुष्ट स्तरणयोग्यं, पृथिव्यां भूमावुरु बहुलं यथा भवति तथा, पृथ्वतिविस्तृतं यथा भवति तथा प्रथमानं प्रसारितम् । तथेयमदितिर्देवोभिः सर्वैर्देवैः सजोषाः समानपीतिः । तथा युक्तं योग्यं स्योनं सुखकरं स्थानं कृण्वाना कुर्वती । अथ पञ्चमामृचमाह—

पुता उ व इति । एता अपि द्वारो देवीद्वाराख्या देव्यः सुप्रायणा भवन्तु

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

सुष्टवस्थाधस्य प्रापिका भवन्तु । कीदृश्यो देव्यः, वो युष्माकमृत्विग्मजमानानां सुभगाः सौभाग्यप्रदा विश्वरूपा बहुविधरूपयुक्ता अतैरातानि सततगमनसाधनानि वाहनानि तैः पक्षोभिः पक्षस्थानीयैर्गैर्विशेषेणोच्छ्रयमाणा ऊर्ध्वं गच्छन्त्य ऋषवाः सतीर्गमनागमनयोग्याः सत्यः कवचः कवाटैः शुम्भमानाः शोभमानाः । द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः कपाटसमीपे वर्तमानाः शोभन्ते ।

अथ षष्ठीमृचमाह—

अन्तरा मित्रावरुणेति । हे उवासीषःशब्दोपलक्षिते अहोरात्रे देवते त्वां युवामृतस्य योनौ यज्ञस्य कारण इहाश्वे सा यामि स्थापयामि । कीदृश्यावहोरात्रदेवते, मित्रावरुणरूपे । अत एवान्यत्राऽऽस्मनातम्—“मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः” इति । अन्तरा चरन्ती ब्रह्माण्डस्य मध्ये वर्तमाने यज्ञानां मुखमभि संविदाने यज्ञपारम्भमभिलक्ष्य परस्परमैकपत्ययुक्ते सुहिरण्ये शोभनहिरण्यवत्सूर्यचन्द्रप्रकाशयुक्ते सुशिल्पे सर्वव्यवहारहेतुत्वेन शोभनैः शिल्पैरूपेते ।

अथ सप्तमीमृचमाह—

प्रथमा वामिति । हे दंपती यजमानात्पत्न्यौ वां युवोरर्थे होतारा देवानां मध्ये यौ होतारौ तावुभावपिप्रयं प्रीणवामि । कीदृशौ, प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ, सरथिना समान एको रथः सरयस्तद्वन्तौ, सुवर्णां शोभनवर्णोपेतौ, देवौ दीप्यमानौ, विश्वा भुवनानि सर्वाल्लोकान्पश्यन्तौ, वां चोदना मिमाना युवयोर्विहितानि कर्माणि प्रमितवन्तौ, प्रदिशा ऋष्टासु दिक्षु ज्योतिर्दिशन्ता स्वकीयं प्रकाशं प्रसारयन्तौ । अथाष्टमीमृचमाह—

आदित्यैर्न इति । भारती भारत्याख्या देव्यादित्यैः सह नोऽस्मदीयं यज्ञं षष्ठु कामयताम् । सरस्वती सरस्वत्याख्या देवी रुद्रैः सह नोऽस्मानाविक्षतु । इहाख्या देवी वसुभिः सह सजोषाः समानधीतिरुपहूताऽनुज्ञाता सत्यस्मानवतु । देवीर्हे देव्यः सर्वं नोऽस्मदीयं यज्ञममृतेषु मरणहितेषु देवेषु घत्त स्थापयत ।

अथ नवमीमृचमाह—त्वष्टा वीरमिति ।

त्वष्टा त्वष्टृनामको देवो देवकामं देवान्कामयमानं वीरं कर्मसु शूरं पुत्रं जजानत्पिपादयामास । स त्वष्टुः सकाशाद्वा गमनकुशल आशुः शीघ्रगाम्यश्वो जायते । किं बहुना त्वष्टेदं विश्वं भुवनं सर्वमपि लोकं जज्ञान जनयामास । हे होतर्बहोर्बहुहस्य जगतः कर्तारं सप्तारामिहास्मिन्कर्माणि यक्षि यज्ञ !

(आसन्वां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

अथ दशमीमृचमाह—

अश्वो घृतेनेति । अयमश्वस्तमन्याऽऽत्मना स्वयमेव घृतेन समको घृताक इव रुचिकरः सन्पाथो देवानामन्नं भूत्वर्तुशस्तचदृत्तुकाले देवानुपैतु प्रामोतु । वनस्पतिरेतन्नामको देवो देवलोकं प्रजानन्प्रकर्षेणावगच्छन्नाग्निना सह स्वदितानि हव्या स्वादुभूतानि हवींषि वक्षद्ब्रह्म देवान्मापयतु । अथैकादशीमृचमाह—

प्रजापतेरिति । हेऽग्ने त्वं प्रजापतेर्जगदीश्वरस्य तपसा पर्यालोचनेन वावृ-
धानो वर्धमानस्त्वं जात*उत्पन्नावः सद्यस्तदानीमेव यज्ञं दधिषे धारयसि ।
स्वाहाकृतेन स्वाहाकारसमर्पितेन हविषा सह पुरोगा अग्रतो गच्छन्त्याहि देवा-
न्माप्नुहि । साध्या अस्माभिः साधनीयाः पूजनीया देवा इदमस्माभिः समर्पितं
हविरदन्तु भक्षयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

समिद्ध इत्याभियः स्युरश्वस्यैकादशोदिताः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमाद्येकादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरब्रह्महाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाह्लोकान-

*एतदाद्यनुवाकदशकं चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठकतृतीयप्रपाठकः आनुवाकत्रयव्यख्या-
नेन सह व्याख्यातत्वाद्ब्रह्म पुनर्न व्याख्यातं भाष्यकृता । अस्तद्व्याख्येयं न तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
एतदनुवाकदशकविषयाणां संक्षेपेण प्रदर्शनमेतदश्वतुरावकाशमव्यारम्भे भवत्यतैव कुमस्ति
तदग्रे तत्र द्रष्टव्यम् ।

(आसन्धां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

नपजयमभ्यजयन्यद्विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव
 भुत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय-
 मभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यमिमातिहेत्याह
 गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती
 धौरानुष्टुमीदिशश्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान्यथापूर्व-
 मभि जयति प्रजापतिरग्निमसृजत सौऽस्मा-
 त्सृष्टः (१) पराङ्क्षेत्तमेतयाऽन्वदक्रन्ददिति
 तया वै सौऽग्नेः प्रियं धामावाऽरुन्ध यदेताम
 न्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्ध ईश्वरो वा
 एष पराङ्प्रदधो यो विष्णुक्रमान्क्रमते चत-
 सृभिरा वर्तते चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि
 खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्य तनु-
 वमभि (२) पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते
 स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध
 आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृ-
 तमनु पर्यावर्तते शुनःशेषमाजीगार्तं वरुणोऽ-
 गृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्तया वै स आ-
 त्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति
 य उखा प्रतिमुञ्चत उद्वृत्तमं वरुण पाशांस्म-
 दित्याहाऽऽत्मानमेवैतया (३) वरुणपाशा-
 न्मुञ्चत्तया त्वाऽहाषामित्याहाऽऽ ह्येनं हसति
 ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै विश-
 स्त्वा सर्वा वाञ्छन्वित्याह विशैवेन समर्ध-
 यत्यस्मिन्नाष्टमधि श्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन्ऽह-

(आसन्थां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

वर्मकर्यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा
ध्यायेद्राष्ट्रमेव भवति (४) अत्रं बृहद्युषसा-
मूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं समानानां क-
रोति निर्जग्मिवान्तमंश इत्याह तम एवास्मा-
दप हन्ति ज्योतिषाऽगादित्याह ज्योतिरेवा-
स्मिन्दधाति चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दा-
ःमि छन्दाभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्म
वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्मेवैनं समा-
नानां करोति मद्वती (५) भवति सत्त्व-
मेवैनं गमयति वात्सप्रेणोप तिष्ठत एतेन वै
वत्सप्रीर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावांरुन्धाग्नेरे-
वैतेन प्रियं धामाव रुन्ध एकादशं भवत्येकधैव
यजमाने वीर्यं दधाति स्तोमेन वै देवा अस्मि-
ल्लोक आर्धुवच्छन्दाभिरमुष्मिन्स्तोमस्येव खलु
वा एनद्रूपं यद्वात्सप्रें यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठते (६)
इममेव तेन लोकमभि जयति यद्विष्णुक्रमा-
न्क्रयतेऽमुमेव तैलोकमभि जयति पूर्वेषुः प्र
कामत्युत्तरेद्युरूपं तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां
प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः
क्षेम्यस्यैशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति
मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य घृत्यै (७) ॥

(सृष्टोऽग्नेतया भवति सद्रत्युपतिष्ठते द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(उख्यामिनयनम्)

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहामिवा अन्नपतिः
 स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यनमीवस्य शुष्मिण
 इत्याहायक्ष्मस्येति वावैतदाह प्र प्रदातरं
 तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्या-
 हाऽऽक्षिषमैवैतामा शास्त उदु त्वा विश्वे देवा
 इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः (१) प्राणैरेवै-
 नमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा
 एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्धयति
 चतसृभिरा सादयति चत्वारि छन्दांसि
 छन्दांभिरेवातिच्छन्दमोत्तमया वर्ष्म वा एषा
 छन्दासां यदातिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं समानानां
 करोति सद्दती भवति सन्वमेवैनं गमयति
 प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् (२) याहीत्याह ज्योति-
 रेवास्मिन्दधाति तनुवा वा एष हिनस्ति य
 हिनस्ति मा हिंसीस्तनुवा प्रजा इत्याह
 प्रजाभ्य एवैनं शमयति रक्षांसि वा एतद्य-
 ज्ञं संचन्ते यदनं उरसर्जत्यक्कन्दादित्यन्वाह
 रक्षसामपहत्या अनंसा वहन्त्यपचिनिमेवास्मि-
 न्दधाति तस्मादनस्वी च रथी चातिथीनाम
 पचिततमौ (३) अपचितिमान्भवति य एवं
 वेदं समिधाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामव-
 सिते समिधमा दधाति यथाऽतिथय आगताय

(गार्हपत्यचयनम्)

सर्पिष्वदातिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्वायत्रिया
 ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणास्त्रिभुवा राज-
 न्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्योऽप्सु भस्म प्र वेश-
 यत्यप्सुथोनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गम-
 यति तिसृभिः प्र वेशयति त्रिवृद्धे (४) अग्नि-
 र्यावानिवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति परा वा
 एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यति ज्योतिष्मतीभ्यामव दधाति ज्यो-
 तिरेवास्मिन्दधाति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै परा
 वा एष प्रजां पशून्वपति योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यति पुनरूर्जा सह रय्येति पुनरुदेति प्रजामेव
 पशूनात्मन्धत्ते पुनस्त्वाऽऽदित्याः (५) रुद्रा
 वसवः समिन्धतामित्याहेता वा एतं देवता
 अग्रे समिन्धत ताभिरेवैनं समिन्धे बोधा स
 बोधीत्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा
 प्रजाः प्र बुध्यन्ते यथास्थानमुप तिष्ठते तस्मा-
 द्यथास्थानं पशवः पुनरेत्योप तिष्ठन्ते (६) ॥

(वै विश्वे देवा ज्योतिष्मानपचिःतमो त्रिवृद्धा आदित्या द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं
 परीथाय यो वै यमं देवयजनमस्या अनिर्या-

(गार्हपत्यचयनम्)

च्याग्निं चिनुते यमायै नः स चिनुतेऽपेतेत्यध्य-
 वसाययति यममेव देवयजनमस्यै निर्याच्याऽऽ-
 त्मनेऽग्निं चिनुत इष्वग्रेण वा अस्या अनामृत-
 तमिच्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्य-
 न्नपेतेति यदेतेनाध्यवसाययति (१) अनामृत
 एवाग्निं चिनुत उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं
 तदपं हन्यपोऽवोक्षति शान्त्यै सिकता नि
 वपर्येतद्वा अभेवैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव
 वैश्वानरमव रुन्ध ऊषान्नि वपति पुष्टिर्वा एषा
 प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं चिनु-
 तेऽथो संज्ञानं एव संज्ञानं ह्येतत् (२)
 पशूनां यदूषा द्यावापृथिवी सहाऽऽस्तां ते
 वियति अत्रूतामस्त्वेव नो सह यज्ञियामिति
 यदमुष्या यज्ञियमासीत्तदस्यामदधात् ऊषा
 अभवन्यदस्या यज्ञियमासीत्तदमुष्यामदधात्त-
 ददश्वन्द्रमासि कृष्णमूषान्निवपन्नदो ध्यायेद्द्या-
 वापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुतेऽयं सो
 अग्निरिति विश्वामित्रस्य (३) सूक्तं भवत्ये-
 तेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाग्ने-
 रेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्च(श्च)तस्रः प्राचीरुपं दधाति
 चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव तद्यजमानः
 सुवर्गं लोकमेति तेषां सुवर्गं लोकं यतां
 दिशः समन्लीयन्त ते द्वे पुरस्तात्समीची

(गार्हपत्यचयनम्)

उपादधत द्वे (४) पश्वात्समीची ताभिर्वे ते
 दिशोऽह्न्यद्वे पुरस्तात्समीची उपदधाति
 द्वे पश्वात्समीची दिशां विधृत्या अथो पशवो
 वै छन्दांसि पशूनेवास्मै समीचीं दधात्यष्टा-
 बुपं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावा-
 नेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टाबुपं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्री सुवर्गं लोकमजसा वेद सुवर्गस्य लो-
 कस्य (५) प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकंपृणा उप-
 दधात्येकविंशतिः संपद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एक-
 विंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव
 प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति प्रत्याग्नि
 चिक्रयानस्तिष्ठति य एवं वेद पञ्चचितीकं
 चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाङ्क्तो यज्ञः
 प्राङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव रुन्धे त्रिचि-
 तीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्य इमे लोका
 एष्वेव लोकेषु (६) प्रति तिष्ठत्येकचि-
 तीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै
 सुवर्गो लोक एकवृत्तैव सुवर्गं लोकमेति पुरी-
 षेणाभ्यूहति तस्मान्मासेनास्थि छन्नं न
 दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चित्तयो भवन्ति
 पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश संपद्यन्ते दशा-
 क्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवाज्ञाये प्रति
 तिष्ठति (७) ॥

(अभ्यवसाययति ह्येतद्विधाभिः स्यादधत द्वे लोकस्य लोकेषु सप्तचत्वारिंशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्निर्ध्रुवो-
खायाः समितामिति चतस्राभिः सं नि वपति
चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनूः प्रिययैवैनौ तनूवा सः शास्ति
समितमित्याह तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं समेति य-
त्संन्यूप्य विहरति तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं व्येत्यु-
तुभिः (१) वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव
विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यामित्याह-
तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्या
शिक्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनन्नैऋतीः कृष्णास्ति-
स्रस्तुषपका भवन्ति निऋत्यै वा एतद्भागधेयं
यत्तुषा निऋत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव निऋ-
तिं निरवदयत इमां दिशं यन्त्येषा (२) वै
निऋत्यै दिक्स्वायामेव दिशि निऋतिं निर-
वदयते स्वर्कृत इरिण उपं दधाति प्रदरे वैतद्वै
निऋत्या आयतनं स्व एवाऽऽयतने निऋतिं
निरवदयते शिक्यमभ्युपं दधाति नैऋतो वै
पाशः साक्षादेवैनं निऋतिभशान्मुञ्चति तिस्र
उपं दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव
पुरुषस्तस्मान्निऋतिमयं यजते पुराचीरुप (३)

(क्षेत्रकर्षणम्)

दधाति पराचीमेवात्मनिर्ऋतिं प्र णुङ्क्तेऽप्रती-
क्षमा यन्ति निर्ऋत्या अन्तर्हितै मार्जयित्वाप
तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय आर्हत्पुषं तिष्ठन्ते निर्ऋ-
तिलोक एव चरित्वा पुन देवलोकमुपावर्तन्त
एकयोप तिष्ठन्त एकैव यजमाने वीर्यं दधाति
निवेशनः संगमनो दधुनामित्याह प्रजा
वै पशवो वसुं प्रजयैवेनं पशुभिः समर्ध-
यन्ति (४) ॥

(ऋतुभिरेवा पराचीरुपाष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

पुरुषमात्रेण वि मिधीते यज्ञेन वै पुरुषः
संमितो यज्ञपुरुषैवेनं वि मिधीते यावान्पुरुष
ऊर्ध्वबाहुस्तावान्भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्य-
णैवेनं वि मिधीते पशुभिः यजमाने न ह्यपक्षः
पतितुमर्हत्यरत्निना पशो द्राधीयात्सौ भवत-
स्तस्मात्पक्षप्रवयात्सि द्यात्सि व्याममात्रौ
पक्षौ च पुच्छं च सदत्येतावद्वै पुरुष वीर्यम्
(१) वीर्यसंमितो देणुना वि मिधीत
आग्नेयो वै वेणुः तस्योक्त्वाय यजुषा युनक्ति
यजुषा कृपति व्यावृत्त्यै पङ्कतेन कृपति पङ्क्वा
ऋतव ऋतुभिरेवेनं कृपति यद्द्वादशगुणेन

संवत्सरेणैवेयं वा अग्नेरतिदाहादविभेत्सैतद्वि-
 गुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं च ततो वा इमां नात्य-
 दह्यत्कृष्टं चाकृष्टं च (२) भवत्यस्या अन-
 तिदाहाय द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहु-
 र्यत्कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यग्नेरुद्यत्या एतावन्तो
 वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान्यत्प्राचं
 उत्सृजेद्बुद्रायापि दध्याद्यदक्षिणा पितृभ्यो नि
 धुवेद्यत्प्रतीचो रक्षाःसि हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा
 वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् (३) तामेवै-
 नाननूत्सृजत्यथो खल्विम दिशमत्सृजत्यसौ
 वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननूत्सृजति
 दक्षिणा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनं पर्यावर्तन्ते
 तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यवित्तरोऽथो
 आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तन्ते तस्मात्प-
 राञ्चः पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते
 तिस्रस्त्रितस्रः सीताः (४) कृपति त्रिवृत्तेव
 यज्ञमुखे वि यातस्योप्रधीवपति ब्रह्मणाऽन्नमव
 रुन्धेऽर्केऽर्कंश्रीयते चतुर्दशभिर्वपति सप्त ब्राम्या
 ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभर्यापामवर्दुध्या
 अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्नस्यावर्दुध्यै कृष्टे
 वपति कृष्टे ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्त्यनुसीतं वपति
 प्रजात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति यदग्नि-
 चित् (५) अन्नवरुद्धस्याश्रीयादवरुद्धेन

(क्षेत्रे सिकतादिवापः)

व्यूधेते ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानिध्मेऽपि
 प्रोक्षेदनंवरुद्धस्यावरुद्ध्यै दिग्भ्यो लोष्ठान्त-
 मस्यति दिशामेव वीर्यमवरुध्य दिशां वीर्येऽभि-
 चिनुते यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यै दिशो लोष्ठमा
 हरेदिपमूर्जमहमित आ दद इतीषमेवोर्जं तस्यै
 दिशोऽवरुन्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यै दिशि
 भवत्युत्तरवेदिमुप वपत्युत्तरवेद्या* ह्यभिश्चीय-
 तेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशुनेवाव रुन्धेऽथो
 यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै (६) ॥

(च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं यत्कृष्टं चाकृष्टं च दिक्सीता
 अभिचिदव पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि वपत्ये-
 तद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्त* सूक्तेनैव वैश्वानर-
 मव रुन्धे पद्भिमिनि वपति पद्भवा ऋतवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वा-
 नरमव रुन्धे समुद्रं वै नामेतच्छन्दः समुद्रमनु
 प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता नि वपति प्रजा-
 नां प्रजननायेन्द्रः (१) वृत्राय वज्रं प्राहरत्स ज्ञेधा
 व्यभवत्स्फयस्तृतीय* रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं
 येऽन्तःशरा अशीयन्त ताः शर्करा अभवन्त-

(क्षेत्रे सिकतादिबापः)

च्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः पशुरभि-
 र्यच्छर्कराभिरग्निं परिभिन्नोति वज्रेणैवास्मै
 पशून्परि गृह्णाति तस्माद्दृज्रेण पशवः परिगृही-
 तास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप हरते त्रिस-
 ताभिः पशुकामस्य (२) परि मिनुयात्सप्त
 वै शिपिण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
 पशून्व रुन्ध त्रिणवाभिभ्रातृव्यवतास्त्रिवृतमेव
 वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या
 अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्याव-
 रुद्ध्यै यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य
 तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्य
 विषुचीनं रेतः परां सिञ्चत्यपशुरेव भवति
 (३) यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति परिमित्य
 तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत्परिगृहीत एवास्मै
 समीचीनं रेतः सिञ्चति पशुमानेव भवति
 सोम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तद्-
 धाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्म-
 णस्त्रिभुवा राजन्यस्य त्रिष्टयो हि राजन्यः शंयुं
 पाहस्पत्यं मेधा नापानस्यसोऽग्निं प्राविशत्
 (४) सोऽग्ने हृष्णो रूपं हृत्वोदायत् सोऽश्वं
 प्राविशत्सोऽश्वस्यावन्तरसोऽश्वदृश्वमाक्रम-
 यति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत्तमेवाव रुन्धे
 प्रजापतिनाऽग्निश्चैतव्यं इति श्रुः प्राजापत्योऽश्वो

(रुक्मामुपधानम्)

यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिर्नवाग्निं चिनुते पुष्कर-
रणमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपणं
सयोनिमेवाग्निं चिनुतेऽपि पृष्ठमस्तियुप दधा-
त्यपि वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपणं रूपेणैवैनदुप
दधाति (५) ॥

(इन्द्रः पशुकामस्य भवत्यविशत्सर्पोभिं विश्णतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्म-
मुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा
एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञानमि-
त्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति
य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां
नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेत्तस्य इति यत्पृथिव्यां
चिन्वीत पृथिवीं शुचाऽर्पयेन्न वयांसि न वन-
स्पतयः (१) प्र जाधिरन्यदन्तरिक्षं चिन्वीता-
न्तरिक्षं शुचाऽर्पयेन्न वयांसि प्र जाधिरन्य-
द्विधि चिन्वीत दिवं शुचाऽर्पयेन्न पजन्यो वर्षे-
द्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृतं एवाग्निं
चिनुते प्रजात्यै हिरण्यमं पुरुषमुप दधाति
यजमानलोकस्य विधृत्यै यदिदंकाया आतं-

णमनूपदध्यात्पशुनां च यजमानस्य च
 प्राणमपि दध्यादक्षिणतः (२) प्राञ्चमुप
 दधाति दाधारं यजमानलोकं न पशुनां च
 यजमानस्य च प्राणमपि दधात्यथो त्वात्विष्ट-
 काया आतृण्णमनूपं दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै
 द्रप्सश्चस्कन्देत्यमि मृशति होत्रास्वेवैनं प्रति
 षापयति स्रचावुपं दधात्याज्यस्य पूर्णां का-
 ष्मर्यमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमियं वै काष्म-
 र्यमध्यसावौदुम्बरीमे एवोपं धत्ते (३)
 तूष्णीमुपं दधाति न हीमे यजुषाऽऽन्तुमर्हति
 दक्षिणां काष्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मा-
 दस्या असावुत्तराऽऽज्यस्य पूर्णां काष्मर्यमयीं
 वज्रो वा आज्यं वज्रः काष्मर्यो वज्रैव यज्ञस्य
 दक्षिणतो रक्षाऽस्यपं हन्ति दध्नः पूर्णामौदु-
 म्बरीं पशवो वै दध्युगुदुम्बरः पशुष्वेवोर्जं
 दधाति पूर्णं उपं दधाति पूर्णं एवैनम् (४)
 अमुष्मिह्लोकं उपं तिष्ठते विराज्याभिर्ध्वेतव्यं
 इत्याहुः स्रुग्वै विराड्यत्स्रुचावुपदधाति विराज्ये-
 वाग्निं चिनुते यज्ञमुस्वेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे
 यज्ञः रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति यज्ञमुखः रुक्मो
 यद्रुक्मं व्याधारयति यज्ञमुखादेव रक्षाऽस्यपं
 हन्ति पञ्चभिर्व्याधारयति पारुक्तो यज्ञो
 यावानेव यज्ञस्तस्माद्रक्षाऽस्यपं हन्त्यक्षण्या

(स्वयमातृणास्थापनम्)

व्याघारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र
हरन्ति प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(वनस्पतयो दक्षिणतो धत्त एनं तस्मादक्षण्या पञ्च च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

स्वयमातृणामुप दधातीयं वै स्वयमातृणो-
मामेन्नोप धत्तेऽश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां
दधात्यथो प्राजाप्रथो वा अश्वः प्रजाधतिनै-
वाभिं चिनुते प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूनां
च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमा-
तृणा भवति प्राणानामस्तृष्ट्या अथो सुवर्गस्य
लोकस्यानुस्थाय्या अभावभिश्चेतव्य इत्याहुरेष
वै (१) अभिर्वैश्वानरो यद्वाह्यस्वस्मै प्रथ-
माभिष्टकां यजुच्छतां प्र यच्छेत्तां ब्राह्मणश्वो-
पदध्यातामभावेन तद्गिनं चिनुत ईश्वरो वा
एष आर्तिमातोऽर्योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति त्री-
न्वरान्दद्यान्नथो वै प्राणाः प्राणानां स्तृत्यै
द्विष देवो द्वौ हि प्राणावेक एव देव एको
हि प्राणः पशुः (२) वा एष यद्गिनं स्वलु
वै पशव आथवसे रमन्ते इर्वैष्टकामुप दधाति
पशूनां धृत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै काण्डात्का-
ण्डात्प्रसेहन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन ह्येषा प्रति-

(स्वयमातृणास्थापनम्)

तिष्ठत्येवा नो दूर्ध्वं प्र तनु महस्रेण शतेन
 चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतिराण्यै
 देवलक्ष्मं वे ज्वालित्विता तामुत्तरलक्ष्माणं
 देवा उपासन्ताधरलक्ष्माणमसुरा यम् (३)
 कामयेत वशीयान्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप
 दध्याद्वसिधानेव भवति यं कामयेत
 पापीयान्स्यादित्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्या-
 दसुरयोनिभवेनमनु परा भावयति पापी-
 यान्भवति ज्वालित्विता भवतीमे वे लोका-
 रुधांलित्वितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्त-
 रेत्याङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो
 भूत्वाऽनु प्राप्तपत् (४) यत्कूर्ममुपदधाति
 यथा क्षेत्रविदजसा नयत्येवमेवैनं कूर्मः सुवर्गं
 लोकमजसा नयति मेधो वा एष पशूनां
 यत्कूर्मो यत्कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्य-
 न्तः पशव उपतिष्ठन्ते इमशानं वा एताक्रियते
 यन्मृतापी पशूनां शीर्षाण्युपधीयन्ते यन्जी-
 वन्तं कूर्ममुपदधाति तेनाश्मशानचिद्वास्तव्यो
 वा एष यत् (५) कूर्मो मधु वाला ऋतायत इति
 दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं
 वा एतद्वं यदध्वरुण्यं मधु यद्वध्ना मधुमिश्रे-
 णाभ्यनक्तुमपस्वावसुदध्ने मही द्यौः पृथिवी
 च न इत्याहाऽऽभ्यामेवैनमुभयतः परि-
 मृशानां प्राप्नुयुर्ध दधाति सुवर्गस्य लोकस्य

(उखादिस्थापनम्)

समष्ट्यै पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात्
 (६) पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो भेधमुप तिष्ठन्ते
 यो वा अपनाभिमाभिं चिनुते यजमानस्य
 नाभिमनु प्र विशति स एनमीश्वरो हिंसि-
 तोरुल्लुखलमुप दधात्येषा वा अग्नेनाभिः
 सनाभिमेवार्गिं चिनुतेऽहिंसाया औदुम्बरं
 भवत्युर्गवा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे मध्यत
 उप दधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति
 तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत इयंद्भवति प्रजाप-
 तिनः यज्ञमुखेन संभितमव हन्त्यजमेवाक-
 वैष्णव्यर्चोप दधाति विष्णुवै यज्ञो वैष्णवा
 वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति षापयति (७) ॥
 (एष वै पशुर्धर्मसर्पदेश यत्तस्मात्तस्मात्सप्तविंशतिञ्च) ।
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः संभृतं यदु-
 खा यदुखाभुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्यो-
 तिरव रुन्धे मध्यत उप दधाति मध्यत एवा-
 स्मै ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरु-
 पाऽऽस्महे सिकताभिः पूरयत्येतद्वा अभेर्वैश्वा-
 नुरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे यं

कामयेत क्षोधुकः स्यादित्यूनां तस्योप (१)
 दध्यात्क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्य-
 दन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्य-
 देवान्नमत्ति सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां य-
 च्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप
 दधाति सर्वरित्वायोखायामपि दधाति प्रति-
 ष्ठामेवैनद्रमयति व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरभेधं य-
 त्पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणाः (२) अष्ट-
 त् हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्यति
 प्रतिष्ठामेवैनद्रमयित्वा प्राणैः समर्धयति दध्ना
 मधुमिश्रेण पूरयति मध्वन्योऽसानीति ज्ञातात-
 इक्येन मेध्यत्वाय ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्द-
 ध्यारण्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभय-
 स्याव्रुध्यै पशुशीर्षाण्युप दधाति पशवो वै
 पशुशीर्षाणि पशुनेवाव रुन्धे यं कामयेताप-
 शुः स्यादिति (३) विपूचीनानि तस्योप
 दध्याद्विषुच एवान्मात्पशुन्दधात्यपशुरेव भव-
 ति यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति समीची-
 नानि तस्योप दध्यात्समीच एवास्मै पशुन्द-
 धाति पशुमानेव भवति पुरस्तात्प्रतीचिनम-
 स्योप दधाति पश्चात्प्राचनिमृषभस्यापशवो
 वा अन्ये गौश्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै
 समीचीं दधात्येतावन्तो वै पशवः (४) द्वि-

(प्रथमचितावपस्याद्युपधानम्)

पादश्च चतुष्पादश्च तान्वा एतदग्ना प्र दधाति
यत्पशुशशिषिण्युपदधात्यमुमारण्यमनु ते दिशा-
मीत्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान्प-
शूच्छुचमनूत्सृजति तस्मात्समावत्पशुनां प्रजा-
यमानानामारण्याः पशवः कर्नीयाः सः शुचा
हृताः सर्पशशिषमुप दधाति यैव सर्पे त्विषि-
स्तामेवाव रुन्धे (५) यत्समचिनिं पशुशी-
षैरुपदध्याद्ग्राम्यान्पशून्दशुकाः स्युर्याद्विषुची-
नमारण्यान्यजुरेव वदेदव तां त्विषिः रुन्धे
या सर्पे न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नाऽऽरण्या-
नयो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां
त्विषिमव रुन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन
शान्तम् (६) ॥

(ऊनां तस्योप प्राणाः स्यादिति वै पशवो रुन्धे चतुश्त्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुर्वा एष यदग्निर्योनिः खलु वा एषा
पशोर्वि क्रियते यत्प्राचीर्नमैष्टकाद्यजुः क्रियते
रेतोऽपस्या अपस्या उप दधाति योनाविव
रेतो दधाति पशोर्प दधाति पाङ्क्ताः पशवः
पशूनेवास्मै प्र जनयति पश्च दक्षिणतो वज्रो
वा अपस्या वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः-

(प्रथमचितावपस्यासुपधानम्)

स्थर्षं हन्ति पञ्च पश्चात् (१) प्राचीरुप
 दधाति पश्चाद्वा प्राचीन* रेतो धीयते पश्चादे-
 वास्मै प्राचीन* रेतो दधाति पञ्च पुरस्तात्प्र-
 तीचीरुप दधाति पञ्च पश्चात्प्राचीस्तस्मात्प्रा-
 चीन* रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते
 पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः
 पशूनेव प्रजातान्स्वमायतनमभि पर्युहित इयं
 वा अमेरतिदाहादविभेत्सैताः (२) अपस्या
 अपश्यत्ता उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदह-
 यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहायोवाचं
 हेयमददित्स ब्रह्मणाऽजं यस्यैता उपधीयान्तै
 य उ चैना एवं वेददिति प्राणमृत उप दधाति
 रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्ददन्प्राणन्पश्य-
 ऋण्वन्पशुजयितेऽयं पुरः (३) भुव इति
 पुरस्तादुप दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधारायं द-
 क्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दा-
 धारायं पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्चक्षुरेवैता-
 भिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवैता-
 भिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद्वाचमेवैता-
 भिर्दाधार दशदशोप दधाति सवीर्यत्वायाक्षण-
 या (४) उप दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽ-
 ज्ञानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभि-
 र्वसिष्ठ आध्नोद्या दक्षिणा ताभिर्भरद्वाजो याः
 प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्ज-

(सूचीभिरसिपथकलृप्तिः)

मदाभिर्या ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा य एवमेतासा-
मृद्धिं वेदध्नोत्येव य आसामेवं बन्धुतां वेद
बन्धुमान्भवति य आसामेवं कलृप्तिं वेद कल्पते
(५) अस्मै य आसामेवमायतनं वेदाऽऽय-
तनवान्भवति य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति प्राणभृत उपधाय संयत उप दधाति
प्राणानेवास्मिन्धित्वा संयद्भिः सं यच्छति तत्सं-
यतां संयत्त्वमथो प्राण एवापानं दधाति
तस्मात्प्राणापानौ सं चरतो विषुचीरूपं दधाति
तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ यद्वा अग्नेरसंयतम्
(६) असुवर्ग्यमस्य तत्सुवर्ग्योऽभिर्यत्संयतं
उपदधाति समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकरुय-
विर्वयः कृतमयानामित्याह वयोभिरवायानव
रुन्धेऽयैर्वयांसि सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मा-
दयं सर्वतः पवते (७) ॥

(पञ्चादेताः पुरोऽक्षण्या कल्पतेऽसंयतं पञ्चविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुक्पङ्क्त्या सह ।
बृहत्युष्णिहा ककुत्सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ।
द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च षट्पदा ।
सष्ठन्दा या च विच्छन्दाः सूचीभिः शिष्यन्तु

त्वा । महानाम्नी रेवतयो विश्वा आशाः प्रसूवरीः ।
 मेघ्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ।
 रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः ।
 अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः शिष्यन्तु
 त्वा नारीः (१) ते पत्नयो लोम वि
 चिन्वन्तु मनीषया । देवानां पत्नीर्दिशः
 सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा । कृविदङ्ग यवमन्तो
 यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूर्य । इहेहैषां
 कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न
 जग्मुः (२) ॥

(नारीस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमाद्येकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उख्याभिः प्रथमे प्रोक्तो द्वितीये चित्युपक्रमः ।

द्वादशानुवाकाः स्युरासन्धां वद्व्यवस्थितिः ॥

वात्सप्रेणाभ्युपस्थानं प्रथमे समुदीरितम् ।

द्वितीये तूख्यनयनं गार्हपत्यं चिनोति हि ॥

तृतीये तु चतुर्थे तु उख्याभिः तत्र संवेत् ।

पञ्चमे कृपति क्षेत्रं षष्ठेऽत्र सिकतादिकम् ॥

वपेद्ब्रुवमाद्युपादभ्यात्सप्तमे चाष्टमे पुनः ।

स्थापयेत्स्वयमातृणामुखादीन्वपे तथा ॥

(सूचीभिरासिपथकृतिः)

अपस्याश्च प्राणभूतस्तथाऽपानभूतश्चितौ ।

प्रथमायामुपादध्याद्दशमे तत्तमीरितम् ॥

एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावाश्वमेधिकौ ।

अश्वस्यासिपथाः कल्प्या गायत्रीत्यादिमन्त्रकैः ।

कस्त्वेत्यसिपथेऽश्वस्याऽऽच्छेत्त्वचं कृष्यतां द्वयम् ॥

कल्पः—“गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां सौवर्णाभिः सूचीभिर्होष्यश्वस्यासिप-
थान्कल्पयति प्राक्कोडात् ” इति ।

राज्ञः पत्न्यस्त्रिविधा उत्तमा मध्यमाऽधमा चेति । ताश्च महिषी वावाता
परिवृक्तीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्याश्वस्यासिना छेदनाय तत्तस्थानेषु रेखाः
सूचीभिः कुर्युः । तत्र महिष्याः प्रथमामृचमाह—

गायत्री त्रिष्टुबिति । गायत्र्यादिककुदन्तैः शब्दैरभिधेयाश्छन्दोदेवता हेऽश्व
त्वां सौवर्णसूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्वितीयामृचमाह—

द्विपदा येति । द्विपदादिरूपाणां मन्त्राणामभिमानिन्पस्तन्नामिका देवता-
स्तां सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु ।

कल्पः—“ एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता प्रत्यक्कोडात्प्राङ्नाभेः ” इति ।
यथा महिषी कोडात्प्राचीने मुखभागे लिखति एवं वावाता कोडनाभ्योर्म-
ध्येऽनन्तरभाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् । तत्र प्रथममाह—

महानाम्नीति । महत्पौढं देवेष्वत्यन्तं प्रसिद्धं नाम यासां देवतानां ता
महानाम्न्य एतन्नामधेयाः काश्चिद्देवताः । तथा रेवतयो धनवत्य एतन्नामिका
देवताः । तथा सुवरीः सर्वभसवहेतुभूता विश्वः आजाः सर्वा दिशो दिग्देवताः ।
तथा धेवेषु भवा मेध्या विद्युदभिमानिन्यो देवताः । तथा वाचो गर्जनाभिमा-
निन्यो देवता हेऽश्व त्वां राजतीभिः सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्विती-
यमाह—

रजता हरिणीरिति । रजता रौप्याः । हरिणीर्हरिणपयाः । सीता लोह-
पथ्यः । युजो लेखनकर्मयोग्याः सूच्यः । अत एव वाजिनोऽन्यहेतोरश्वस्य त्वचि
कर्मभिर्लेखनादिव्यापारैर्युज्यन्ते तादृशीभिः सूचीभिर्हेऽश्व त्वां लेखनकुशला

(विश्वनाभिधानम्)

देवताः शिष्यन्तु लिखन्तु । कल्पः—“ एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः सीताभिर्वा परिवृक्ती शेषम् ” इति । तत्र मथमा[माह]—

नारीस्ते पत्नय इति । हेऽथ नारीर्माहिष्यादयो नार्यः पत्नयो राजप-
त्न्यस्ता मनीषया स्वबुद्ध्या लोमानि विचिन्वन्तु, असिपथसिद्धये त्वदीयं लोम-
जातमपनयन्तु पृथक्कृर्वन्तु । तथा देवानां पत्नीः सेनेन्द्रस्येत्याद्यनुवाकोक्ता देव-
पत्न्यः । तथा दिशो दिग्देवताः सूचीभिर्लौहीभिरेताभिस्त्वां शिष्यन्तु । अथ
द्वितीयामाह—

कुविदङ्गेति । अङ्गशब्दः भियसंबोधनवाची । हे भिया अश्वमेधहवि-
र्भाजो देवा ये यज्वानो वर्हिषो यागस्य नमोवृक्तिं नमस्कारविनाशनं न जग्मुर्न
प्रापुः किंतु, अत्यन्तश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यज्वानां हविर्विषयाणि भोज-
नानीहेह कृणुत । यज्ञानामेकैकत्वं वीप्सा । तत्रोत्तमानमुच्यते । कुविच्छब्दो
बह्वर्थवाची । चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यवादिधान्धोपेताः
छपिकाः कुविद्यबंधिद्बहुलं यवमन्वानि च गोधूमप्रियङ्गुवादिधान्यान्पुनपूर्वं तत्त-
त्परिपाकानुक्रमेण वियुयेदं पक्रमिदमपक्रमिति विशेषेण पृथक्कृत्य दान्ति लुन-
न्ति, तथा यूयमपि नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा श्रद्धालुरयं यज्वेति
विविच्य श्रद्धालोर्हवीषि भुङ्गध्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

गायद्वाभ्यां तु महिषी वावाता तु महाद्वयात् ।

परिवृक्ती तु नाद्वाभ्यां कल्पयेयुरसेः पथः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे-छण्डयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके मथमाद्ये-

कादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कस्त्वा छद्यति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते
गात्राणि शिष्यति । क उ ते शमिता कविः ।
ऋतवस्त ऋतुधा परुः शमितारो वि शास्तु ।
संवत्सरस्य धार्यसा शिमीभिः शिष्यन्तु त्वा ।

धृषा०२अनु०१२) कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२१७७

(विशसनाभिधानम्)

दैन्या अध्वर्यवस्त्वा छचन्तु वि चं शासतु ।
गात्राणि पर्वशस्ते शिभाः कृण्वन्तु शिभ्यन्तः ।
अर्धमासाः परूँऽपि ते मासाश्छचन्तु शिभ्य-
न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टम् (१)
सूदयन्तु ते । पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं
भिषज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु
साधुया । शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वव-
रेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमुं ते तनुवै
भुवत् (२) ॥

(विलिष्टं विशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अन्नपते यावती वै वि वै पुरुषमात्रेणाग्ने तव श्रवो वयो ब्रह्म
अज्ञानं स्वयमातृणामेषां वै पशुर्गीयत्री कस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अर्पचितिमान्वि वा एवावग्ने तव श्रवः स्वयमातृणां
विपूचीनानि गायत्री चतुःषष्टिः ॥ ६४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशानुवाके सूचीभिरसिपथकृत्तिरभिहिता । अथ द्वादशे विशसन्मुष्यते ।
कल्पः—“ कस्त्वा छद्यति कस्त्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमाच्छद्यति ” इति ।
तस्मिन्ननुवाके पथमामृचमाह—

कस्त्वा छद्यतीति । हेऽथ त्वां कः प्रजापतिश्छद्यति छिनात्ति । छिच्चा
चानन्तरं कः प्रजापतिरेव त्वां विशास्ति त्वदवयवान्विमज्य स्थापयति । ततः
कः प्रजापतिरेव ते गात्राण्यवयवाञ्छिश्यति सुरक्षितानि करोतीत्यर्थः । कवि-
विद्वानर्थज्ञश्छेदनाद्यभिज्ञः क उ प्रजापतिरेव ते तव शमिता न त्वितरपशुवदन्यः
कश्चिन्मनुष्यः । अथ द्वितीयामाह—

ऋतवस्त इति । ऋतवो वसन्तादयो देवाः शमितारो भूत्वतुंघा तत्तदु-
काले ते परस्त्वदीयं पर्व विशामतु विविधं स्थापयन्तु । संवत्सरस्य धापसा
धारणेन शिमीभिः शमनहेतुभिः क्रियाभिस्त्वा त्वां शिम्पन्तु शमयन्तु । ऋतुदेवा
एव संवत्सरधारकाः सन्तस्तत्कालोचितव्यापारैस्त्वां देवयोग्यं कुर्वन्स्वित्पथः ।
अथ तृतीयामाह—

देव्या अध्वर्यव इति । देवेषु भवा देव्या अध्वर्यवो धुपभूतयः । “घौर-
ध्वर्युः ” “ अधिनाऽध्वर्युः ” “ सत्यहविरध्वर्युः ” इति श्रुतेः । तादृशाः
सर्वे त्वां छद्यन्तु शस्त्रेण च्छिन्दन्तु । किंच विशासतु विविधं स्थापयन्तु ।
शिमाः शमनहेतवः सन्तस्ते गात्राणि त्वदीयानवयवान्पर्वशस्तत्पर्वानुसारेण
शिम्पन्तः शमयन्तो रक्षन्तः कृण्वन्तु तत्र तत्रोचितं व्यापारं कुर्वन्तु । अथ
चतुर्थीमाह—

अर्धमासा इति । अर्धमासा मासाश्च देवतास्ते परस्मिन् शिम्पन्तः शम-
यन्तो रक्षन्तश्छद्यन्तु च्छिन्दन्तु । तथाऽहोरात्राणि तदभिमानिनी देवता मरुत्व
ते सर्वेऽपि विलिष्टं विनाशितमङ्गं सूदयन्तु स्वाद् कुर्वन्तु । अथ पञ्चमीमाह—

पृथिवी इति । हेऽथ ते छिद्रं त्वदीयं विनष्टमङ्गमन्तरिक्षेण सहित्वा पृथिवी
मिषज्यतु समादधातु । वायुश्च मिषज्यतु । इयं घौरिक्षथैः सहित्वा ते रूपं
त्वदीयं स्वरूपभूतमिदं हविः साधुया साधु समीचीनं यथा भवति तथा कृणोतु
करोतु । अथ षष्ठीमाह—

ज्ञां ते परेभ्य इति । हेऽथ ते तव परेभ्यो गात्रेभ्य उच्छेद्योऽवयवेभ्यः
ज्ञां सुप्तमस्तु । तथाऽन्वरेभ्यो निच्छेद्योऽवयवेभ्यः शमस्तु । तथाऽस्त्वन्वस्त्वदी-

(द्वितीयचित्तिगताश्विन्याकीष्टकाचतुष्टयाभिधानम्)

येभ्योऽश्विभ्यो मज्जभ्यश्च शमस्तु । तथा ते तनुवे शरीराय शमं भुवत्सुखमेव
भवतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कस्त्वेतिमन्त्रपटुकेन सशस्य त्वचमाच्छ्रयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य पकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाभिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽ-
हेतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमा-
णस्यान्तर्यन्ति पूर्यति वा अस्य तदाश्विनिरूपं
दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै
भेषजं करोति पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तो यज्ञो
यावानेव यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्युतव्या उपं
दधात्युतानां कलृप्त्यै (१) पञ्चोपं दधाति पञ्च

* एतदाद्येकादशानुवाकाश्वतुर्थकाण्डगततृतीयप्रपाठकस्थचतुर्थानुवाकमारभ्य तद्वत-
श्चतुर्थप्रपाठकस्थसप्तमानुवाकपर्यन्तेन मूलेन सह व्याख्याता इत्यत्र पुनर्भाष्यकृता न व्या-
ख्याताः ।

(द्वितीयचित्तिगताश्विन्वादीष्टकाचतुष्टयाभिधानम्)

वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्कल्पयति स-
 मानप्रभृतयो भवन्ति समानोर्दकास्तस्मात्समा-
 ना ऋतव एकैः पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्दृष्टवो
 व्यावर्तन्ते प्राणभृत उप दधात्युत्तुष्वेव प्राणा-
 न्दधाति तस्मात्समानाः सन्त ऋतवो न
 जीर्यन्त्यथो प्र जनयत्येवैनानिष वै वायुर्यत्प्राणो
 यद्दृष्टव्या उपधार्य प्राणभृतः (२) उपदधाति
 तस्मात्सर्वानृतननु वायुरा वरीवर्ति वृष्टिसनीरुप
 दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोर्पदध्यादेक-
 मृतुं वर्षेदनुपरिहारं सादयति तस्मात्सर्वानृत-
 न्वर्षति यत्प्राणभृत उपधार्य वृष्टिसनीरुप-
 दधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरिती पशवो
 वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नाना-
 ब्रतास्तेऽप एवाभि समनसः (३) यं काम-
 येतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधाय-
 पस्या उप दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः करो
 त्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्तस्या-
 दित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात्सं-
 ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति
 चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो
 रूपाणि द्वे शक्रे द्वे कृष्णे (४) मुधन्वतीभि
 वन्ति तस्मात्पुरस्तान्मुधां पञ्च दक्षिणाया
 श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात्पश्चाद्-

(स्वयमातृण्णाद्यभिधानम्)

पी॒यान्पु॒रस्ता॑त्प्रवणः प॒शुर्व॑स्तो वय इति
 दाक्षिणेऽ॒स उ॒प द॑धाति वृ॒ष्णिर्व॑य इत्युत्तरेऽ॒-
 स॒वेव॑ प्रति दधाति व्याघ्रो वय इति दाक्षिणे
 प॒क्ष उ॒प द॑धाति ति॒हो व॒य इत्युत्तरे प॒क्ष-
 यो॒रेव॑ व॒र्यं द॑धाति पुरु॒षो व॒य इति मध्ये
 तस्मात्पुरु॑षः पशूनामधिपतिः (५) ॥

(वृत्तर्षो उपधार्य माणभूतः समनसः कृष्णे पुरुषो वय इति पञ्च व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रा॑ग्नी अव्यथमानामिति स्वयमातृण्णा
 मुप॑ दधातिन्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ विधृ-
 तावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अधृतेव वा एषा
 यन्मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी
 इत्यहिन्द्राग्नी वै देवानामोजोभूतावोजसैवैना-
 मन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै स्वयमातृण्णामुप॑ दधा-
 त्यन्तरिक्षं वै स्वयमातृण्णाऽन्तरिक्षमेवोप॑ धत्तेऽ-
 श्वमुप॑ (१) घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्य-
 थो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं
 चिनुते स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या
 अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्ये देवानां वै
 सुवर्गं लोकं यतां दिशः समन्वलयन्त त
 एता दिश्या अपश्यन्ता उपादधत् ताभिर्वै

(स्वयमातृणाद्यभिधानम्)

ते दिशोऽहृन्त्यादृश्या उपदधाति दिशां
विधृत्यै दश प्राणभृतः पुरस्तादुप (२)
दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी
प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तात्प्राणा
ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात्प्राणानां
वाग्ज्योतिरुत्तमा दशोप दधाति दशाक्षरा
विराड्विरादृच्छन्दासां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ता-
द्धत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपाऽऽस्महे छन्दा-
सि पशुष्वजिर्मयुस्तान्बृहत्यादजयत्तस्माद्बार्ह-
ताः (३) पशव उच्यन्ते मा छन्द इति
दक्षिणत उप दधाति तस्माद्दक्षिणावृतो मासाः
पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देव-
तेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो
धत्ते तस्मादुत्तरतोभिप्रयायी जयति षट्त्रिं-
शत्सं पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे बृहती छन्द-
साः स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः (४) उप-
धीयन्ते गच्छति स्वाराज्यं सप्त वाल्खिल्याः
पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात्सप्त वै शिषिण्याः
प्राणा द्वाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय मुधाऽ-
सि राडिति पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति
पश्चात्प्राणानेवास्मै समीचो दधाति (५) ॥

(अधमुप पुरस्तादुप बार्हता एताश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अक्षण्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते
 देवा एता अक्षण्यास्तोमीया अपश्यन्ता
 अन्यथाऽनुच्यान्यथोपादधत् तदसुरा नान्ववा-
 यन्तर्तो देवा अभवन्पराऽसुरा यदक्षण्यास्तो-
 मीया अन्यथाऽनुच्यान्यथोपदधाति भ्रातृव्या-
 भिमूत्ये भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भव-
 त्याशस्त्रिवादिर्ति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै
 त्रिवत् (१) यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्दि यांतयति
 व्योम सप्तदश इति दक्षिणतोऽञ्जं वै व्योमाञ्जं
 सप्तदशोऽञ्जमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेना-
 ञ्जमद्यते धरुणं एकविंश इति पश्चात्प्रतिष्ठा
 वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्चदश इत्यु-
 च्चरत् ओजो वै भान्त ओजः पञ्चदश ओजं
 एवोच्चरतो धत्ते तस्मादुच्चरतोभिप्रयाथी जयति
 प्रतूर्तिरष्टादश इति पुरस्तात् (२) उप दधाति
 द्वौ त्रिवृतावभिपूर्वं यज्ञमुखे वि यांतयत्य-
 भिवर्तः सविंश इति दक्षिणतोऽञ्जं वा अभि-
 षतोऽञ्जं सविंशोऽञ्जमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
 द्दक्षिणेनाञ्जमद्यते वर्चो द्वाविंश इति पश्चाद्य-
 द्विंशतिर्द्वे तेन विराजौ यदद्वे प्रतिष्ठा तेन
 विराजोरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति तपो
 नवदश इत्युच्चरत्तस्मात्सव्यः (३) हस्तयो-
 स्तपस्वितरो योनिश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप

(अक्षयास्तोमीयादीनामभिधानम्)

दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञ-
 मुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति गर्भाः
 पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं
 पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणे-
 नान्नमद्यत ओजस्त्रिणव इति पश्चादिमे वै
 लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति संभ-
 रणस्त्रयोविंश इति (४) उत्तरतस्तस्मात्सव्यो
 हस्तयोः संभार्यतरः क्रतुरेकत्रिंश इति पुर-
 स्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञ-
 मुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति ब्रध्नस्य विष्टपं
 चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो
 ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते
 तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः प्रतिष्ठा त्रय-
 स्त्रिंश इति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै नाकः षट्त्रिंश
 इत्युत्तरतः सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्यै (५) ॥

(वै त्रिवृदिति पुरस्तात्सव्यस्त्रयोविंश इति सुवर्गो वै पञ्च व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञ-
 मुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म
 यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति

(अक्षयास्तोमीयादीनामभिधानम्)

नुचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो
 वै नुचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवास्मा अन्नमपि
 दधाति तस्माज्जातोऽन्नमत्ति जनित्रं स्पृतं
 सप्तदशः स्तोम इत्याहान्नं वै जनित्रम् (१)
 अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
 द्दक्षिणेनान्नमद्यते मित्रस्य भागोऽसीति पश्वा-
 त्प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवा-
 स्मिन्दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकवि-
 ंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः
 प्रतिष्ठित्या इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो
 वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदशः
 (२) ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोभि-
 प्रयायी जयति वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप
 दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञ-
 मुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यात-
 यत्यादित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा
 आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविं-
 शोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नम-
 द्यतेऽदित्यै भागः (३) असीति पश्वात्प्रतिष्ठा
 वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रति-
 ष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै
 देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो
 ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्धो ब्रह्म-
 वर्चसितरः सावित्रवती भवति प्रसूत्यै तस्माद्-

(अहगयास्तोमीयादीनामभिवानम)

ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता उर्ध्वतुष्टोम
 इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै धर्मः
 (४) यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
 यातयति यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मा-
 सा वै यावा अर्धमासा अयावास्तस्माद्दक्षिणा-
 वृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव
 दक्षिणतो धरो तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यत ऋभूणां
 भागोऽसीति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै विवर्तोऽष्टाचत्वा-
 रिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय
 तस्मादिमौ लोकौ समावर्द्धीर्यौ (५) यस्य
 मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भव-
 त्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्नवतीर्दक्षिणतोऽ-
 स्यन्नमाऽऽस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः
 पश्चात्प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत औ-
 जस्वेयव भवत्याऽस्यौजस्वी जायतेऽर्को वा
 एष यदग्निस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतच्छस्त्रं यद्देवा
 विधा (६) विधीयतेऽर्क एव तद्वर्षमनु वि-
 धीयतेऽस्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्यैषा वि-
 धा विधीयते य उं चैनामेवं वेद सृष्टीरूपं
 दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्धे न वा इदं दिवा
 न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरप-
 श्यन्ता उपादधत ततो वा इदं व्यौच्छद्य-
 स्यैता उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यथो तथ
 एवाप हते (७) ।

(अ०पत्नविगडाख्येष्टकामेधानम्)

(वै जनिषं पञ्चदशोऽदित्यै भागो वै धर्मः सपार्वदीर्यो विधा ततो वा इदं चतुर्दश च) ।

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्ने जातान्प्र णुंदा नः सपत्नानिति पुरस्ता-
दुप दधाति जातानेव भ्रातृव्यान्प्र णुंदते
सहभा जातानिति पश्चाज्जनिष्यमाणानेव
प्रति नुदते चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिण-
तो ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्चत्वारिंशो ब्रह्मवर्चसमेव
दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसि-
तरः षोडशः स्तोम इत्युत्तरत ओजो वै षोडश
ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मात् (१) उत्तर-
तोभिप्रथायी जयति वज्रो वै चतुश्चत्वारिंशो
वर्जः षोडशो यदेत इष्टके उपदधाति जाताश्चैव
जनिष्यमाणाश्च भ्रातृव्यान्प्रणुद्य वज्रमनु प्र
हरति स्तृत्यै पुरीषवतीं मध्य उप दधाति
पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते
सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेदेता वा
असपत्ना नामेष्टका यस्यैता उपधीयन्ते (२)
नास्य सपत्नो भवति पशुर्वा एष यदग्निर्विराज
उत्तमायां चित्यामुप दधाति विराजमेवोत्तमां
पशुर्पु दधाति तस्मात्पशुमानुत्तमां वाचं वदति

दशदशोप दधाति सवीर्यत्वायाक्षणयोप दधाति
 तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
 छित्यै यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन्तैर्देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्तेनर्षयः (३) अश्राम्यन्ते
 तपोऽतप्यन्त तानि तपसाऽपश्यन्तेभ्य एता
 इष्टका निरमिमतेवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति ता
 उपादधत ताभिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन्यदेता
 इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुव-
 र्ग्याणि तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन
 वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता स्तोमभागैरे-
 वासृजत यत् (४) स्तोमभागा उपदधाति
 प्रजा एव तद्यजमानः सृजते बृहस्पतिर्वा एत-
 द्यज्ञस्य तेजः समभरद्यत्स्तोमभागा यत्स्तोम-
 भागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिनुते बृह-
 स्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यत्स्तोम-
 भागा यत्स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य प्रति-
 छित्यै सप्तसप्तोप दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये
 प्रतिछित्यै (५) ॥

(उत्तरतो धत्ते तस्मादुपधीयन्त ऋषयोऽसृजत यत्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत प्रेतिरिति धर्म-
 मन्वितिरिति दिवं संधिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधि-

(स्तोमभागाख्येष्टकाभिधानम्)

रिति पृथिवीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनु-
वेति रात्रिमुशिगिति वसून्प्रकेत इति रुद्रान्तमु-
दीतिरित्यादित्यानोज इति पितृस्तन्तुरिति
प्रजाः पृतनाषाडित पञ्चान्नेवदित्योषधीरभि-
जिदसि युक्तग्रावा (१) इन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वे-
त्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदभिर्जित्यै ताः
प्रजा अप्रप्राणा असृजत तास्वधिपातिरसीत्येव
प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानं ससर्प इति चक्षुर्व-
योधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः
पश्यन्तीः झृण्वतीर्न मिथुनी अभवन्तासु त्रि-
वृदसीत्येव मिथुनमदधात्ताः प्रजा मिथुनी (२)
भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः संरोहोऽसि नीरो-
होऽसीत्येव प्राजनयत्ताः प्रजाः प्रजाता न
प्रत्यतिष्ठन्ता वसुकोऽसि वेषश्रिरामि वस्यष्टि-
रसीत्येषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽ-
सि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता
एषु लोकेषु प्रतिं ष्ठापयति भात्माऽन्तरिक्षं
रोहति सप्राणोऽमुष्मिँल्लोके प्रतिं तिष्ठत्यव्य-
धुंकः प्राणापानाभ्यां भवति य एवं वेद (३) ॥

(युक्तग्रावा प्रजा मिथुन्यन्तरिक्षं द्वादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(नाकसदादिपञ्चविधेष्टकामिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तन्ना-
 कसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसदं उपदधाति नाकस-
 द्भिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै
 लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं
 भवति यजमानायतनं वै नाकसदो यन्नाकसदं
 उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते पृष्ठानां
 वा एतत्तेजः संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदः (१)
 उपदधाति पृष्ठानामिव तेजोऽव रुन्धे पञ्चचोडा
 उप दधात्यप्सरसं एवैनमेता भूता अमुष्मि-
 ळ्लोक उप शेरेऽथो तनुपानीरेवैता यजमानस्य
 यं द्विष्यात्समुपदधद्दद्यादेताभ्य एवैनं देव-
 ताभ्य आ वृश्वाति ताजगार्तिमाछत्युत्तरा नाक-
 सद्भ्य उप दधाति यथा जायामानीय गृहेषु
 निषादयति तादृगेव तत् (२) पश्चात्प्राचीमुत्त-
 मामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते
 स्वयमातृणां च विक्रणीं चोत्तमे उप दधाति
 प्राणो वै स्वयमातृणाऽऽयुर्विक्रणीं प्राणं चैवाऽऽ-
 युश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्राणश्चाऽऽयुश्च
 प्राणानामुत्तमौ नान्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्या-
 द्यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात्पशूनाम् (३) च
 यजमानस्य च प्राणं चाऽऽयुश्चापि दध्यात्तस्मा-
 चान्योत्तरेष्टकोपधेया स्वयमातृणामुप दधा-
 त्यसौ वै स्वयमातृणाऽऽमूमेवोप धत्तेऽश्वमुप

(छन्दोभिषेष्टकामिधानम्)

घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो
 वा अश्वः प्रजापतिनैवाभिं चिनुते स्वयमातृणा
 भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लो-
 कस्यानुस्वात्या एषा वै देवानां विक्रान्तिर्य-
 द्विकर्णा यद्विकर्णमुपदधाति देवानामेव विक्रा-
 न्तिमनु वि कंभत उत्तरत उप दधाति तस्मा-
 दुत्तरत उपचारोऽभिवर्षिप्रती भवति सर्भि-
 द्ध्यै (४) ॥

(संप्रतं यचाकसदो यचाकसदस्तत्पशुनामेपा वै द्वाविंशतिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छन्दांसि
 पशूनेवाव रुन्धे छन्दांसि वै देवानां वामं
 पशवो वाममेव पशूनव रुन्ध एतां ह वै
 यज्ञसैनश्चैत्रियायणश्चितिं विदां चकार तथा वै
 स पशूनवारुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव
 रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै
 गायत्री तेज एव (१) मुखतो धत्ते मूर्धन्व-
 तीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति
 त्रिष्टुभ उप दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव
 मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै
 पशवः पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति
 प्राणा वा अनुष्टुप्राणानामुत्सृष्ट्यै बृहती-

(सयुगादीष्टकात्रयाभिधानम्)

रुग्णिहाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्तीरिति विषुरूपाणि
 छन्दास्स्युप दधाति विषुरूपा वै पशवः पशवः
 (२) छन्दांसि विषुरूपानेव पशूनव रुन्धे
 विषुरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते
 य उ चैनामेवं वेदातिच्छन्दसमुप दधात्यति-
 च्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरवैनं
 छन्दोभिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदति-
 च्छन्दा यदतिच्छन्दसमुपदधाति वर्ष्मवैनं स-
 मानानां करोति द्विपदा उप दधाति द्विपाद्य-
 जमानः प्रतिष्ठित्ये (३) ।

(तेष एव पशवः पशवो यजमान एकं च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सवाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते यत्सयुजो
 नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं वृज्जीरन्यत्सयुजं
 उपदधात्यात्मनवैनं सयुजं चिनुते नामिना
 व्युध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्रावभिः संतत एव-
 मेवैताभिरग्निः संततोऽग्निना वै देवाः सुवर्ग
 लोकमायन्ता अमूः कृत्तिका अभवन्स्यैता
 उपधीयन्ते सुवर्गमेव (१) लोकमेति गच्छति
 प्रकाशं चित्रमेव भवति मण्डलेष्टका उप दधा-
 तीमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका-

(वृष्टिसन्यादीष्टकापञ्चकाभिधानम्)

देवपुरा देवपुरा एव प्र विंशति नाऽऽतिमाच्छ-
त्याभिं चिकयानो विश्वज्योतिष उप दधातीमा-
नेवताभिर्लोकान्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणा-
नेवैता यजमानस्य द्वाभत्येता वै देवताः सुव-
र्ग्यस्ता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति (२) ॥

(सुवर्गमेव ता एव चत्वारि च) ।

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वृष्टिसनीरुपं दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदे-
कधोपदध्यादेकमृतं वर्षेदनुपरिहारं सादयति
तस्मात्सर्वानुतन्वर्षति पुरोवातसनिरसीत्याहै-
तद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे संया-
नीभिर्वै देवा इमाल्लोकान्तमसंयुस्तसंयानी-
ना संयानित्वं यत्संयानिरुपदधाति यथाऽष्मु
नावा संयात्येवम् (१) एवैताभिर्यजमान
इमाल्लोकान्तं याति शुवो वा शुवोऽभ्येतसंया-
नीर्यत्संयानीरुपदधाति शुवमेवैतभश्च उप
दधात्युत यस्यैताभूपहितास्वापोऽभिः हरन्त्य-
हंत एवास्याभिरादित्येष्टका उप दधात्यादित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते याऽलं भूत्यै सन्भूर्ति
न प्राप्नोत्यादित्याः (२) एवैनं भूर्ति गमय-

न्यसौ वा एतस्याऽऽदित्यो रुचमादत्ते योऽभि-
चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसा-
धेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ देवा-
नाः रोचत एवमेवैष मनुष्याणाः रोचते घृते-
ष्टका उप दधात्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्घृतं
प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयति (३) अथो
तेजसाऽनुपरिहारः सादयत्यपंरिवर्गमेवास्मि-
न्तेजो दधाति प्रजापतिराग्निमर्चिनुत स यज्ञसा
भ्यार्धयत स एता यज्ञोदा अपश्यत्ता उपाधत्त
ताभिर्वै स यज्ञ आत्मजधत्त यद्यज्ञोदा उप-
दधाति यज्ञ एव ताभिर्यजमान आत्मन्धत्ते
पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुष-
स्तास्मिन्यज्ञो दधाति (४) ॥

(एवं प्राप्नोत्यादित्या अर्धयत्येकानपञ्चाशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयत्ता आसन्कनीयाः सो देवा
आसन्भूयाः सोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका
अपश्यन्ता उपाधत्त भूयस्कृदसीत्येव भूयाः-
सोऽभवन्वन्स्पतिभिरोषधीभिर्वारिवस्कृदसीतीमा-
मजयन्प्राच्यसीति प्राचीं दिशमजयन्पूर्वाऽ-
सित्यममजयन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदित्यन्त-

(अश्वमेधविधिः)

रिंक्षमजयन्ततो देवा अर्भवन् (१) पराऽ-
सुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूयानिव भवत्यमी-
माल्लोकान्जयति भवत्यात्मना पराऽस्य आतृ-
व्यो भवत्यप्सुषदासि इयेनसदसीत्याहेतद्वा अ-
ग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमव रुन्धे पृथिव्यास्त्वा
द्रविणे सादयामीत्याहेमानेवैतामिल्लोकान्द्रवि-
णावतः कुरुत आयुष्या उपं दधात्यायुरिव (२)
अस्मिन्दधात्यग्ने यत्ते परं हृन्नामेत्याहेतद्वा
अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामोपाऽऽप्नोति
तावेहि स रभावहा इत्याह व्येवैनेन परि
धत्ते पाञ्चजन्येष्वप्येध्यम् इत्याहेप वा अग्निः
पाञ्चजन्यो यः पञ्चचित्तिकस्तस्मादेवमाहर्तव्या
उपं दधात्येतद्वा ऋतुना प्रियं धाम यहतव्या
ऋतुनामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक इत्याह
संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामो-
पाऽऽप्नोति (३) ।

(अर्भवन्नायुरेवतव्या उपं षड्विंशतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत्तपरऽपत्तदश्वोऽमवथदश्व-
यत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनेव प्रत्यदधु-

रेष वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते
 सर्व एव भवति सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः
 सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा
 अंतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामंतरन्सर्वं पाप्मा-
 नम् (१) तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमे-
 धेन यजते य उ चैनमेवं वेदोत्तरं वै तत्प्रजाप-
 तेरक्षयश्वयत्तस्मादश्वस्योत्तरतोऽर्ब द्यन्ति दाक्षि-
 णतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटो भवत्यप्सुयो-
 निर्वा अश्वोऽप्सुजो वैतसः स्व एवेनं योनौ
 प्रति धापयति चतुष्टोमः स्तोमो भवति सर-
 इह वा अश्वस्य सकथ्याऽवृहचदेवाश्चतुष्टोमे-
 नैव प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य
 सर्वत्वार्यं (२) !

(सर्वं पाप्मानमवृहद्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञ इन्द्राग्नी देवा वा अक्षण्यास्तोमीर्घा अग्नेर्भागोऽस्यग्ने जातान्-
 श्मिरिति नाकसद्भिश्छन्दाशसि सर्वाभ्यो वृष्टिसनीदेवासुराः कनीयास्तः प्रजा-
 पतेरक्षि द्वादश ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञो देवा वै यस्य मुख्यवतीनाकसद्भिरेवैताभि-
 रष्टार्चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इतिकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अश्वमेधविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चितिराद्या द्वितीये स्यात्तृतीये तु चतुष्टयम् ।

द्वादशानुवाकाः स्युः प्रथमे त्विष्टका इमाः ॥

आश्विन्यश्च तथर्तव्याः प्राणभृतसंज्ञकास्तथा ।

अपस्याश्च वयस्याश्च द्वितीयस्यां चितौ श्रुताः ॥

द्वितीये स्वयमातृण्णा दिश्याः प्राणभृतस्तथा ।

बृहत्यो वालखिल्याश्च तृतीयस्यां चिताविमाः ॥

तृतीयतुर्योरक्षणयास्तोमियाश्च सृष्टयः ।

व्युष्टयश्चेष्टकाः प्रोक्ताश्चतुर्थ्यां च चिताविमाः ॥

पञ्चमे त्वसपत्नारूपा विराडारूपाश्च वर्णिताः ।

षष्ठे तु स्तोमभागरूपा नाकसत्संज्ञकास्तु याः ॥

चोडारूपाः स्वयमातृण्णा विकर्णी ताश्च सप्तमे ।

छन्दोभिधा अष्टमे स्युः पञ्चम्यां तु चिताविमाः ॥

अथावशिष्टाः कथयन्ते ता विज्ञेया यथाचिति ।

सयुजो मण्डलारूपाश्च विश्वज्योतिष इत्यमूः ॥

नवमे दशमे वृष्टिसनिसंयानिकाभिधाः ।

आदित्यारूपा घृताारूपाश्च यशोदाश्चेति वर्णिताः ॥

एकादशे तु भूयस्कृद्भिरूपाभिधा अपि ।

द्रविणोदास्तथाऽऽयुष्याः स्यादग्निहृदयाभिधा ॥

ऋतव्याश्चेत्येवमेताः क्रमादिह समीरिताः ।

द्वादशे त्वश्वमेधस्य विभिरित्यत्र निर्णयः ॥

तमिममश्वमेधं विधत्ते—

प्रजापतेरक्षीति । प्रजापतेश्चतुर्मुखस्याक्षिगोलकं केनापि व्याचिनोच्छूनम-
भूत् । वञ्च भूमौ पतितं सद्भस्वरूपेणाऽऽविर्बभौ । यस्मात्कारणादश्वयत्तस्मात्कारणा-
त्तत्त उत्पन्नस्य प्राणिनोऽश्वनाम संपन्नम् । ततो देवाः प्रतीकारं विचार्याश्वमे-

(अश्वमेधविधिः)

धमनुष्याय तेनाश्वमेधसामर्थ्येन तत्प्रजापतेराक्षि समादधुः । तस्मादेवं प्रशस्तत्वादश्व-
मेधेन यजेत । स च यथा प्रजापतिं संपूर्णं करोति । स्वयं च प्रजापतिपाप्मया
सर्वात्मको भवति । तदेवं सर्वभावमाप्स्यर्थमश्वमेधं विधाय पुनः पापक्षयार्थमश्व-
मेधकर्तुं तदुपासनं च विधत्ते—

सर्वस्य वा इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैवा सर्वस्य पाप्मन उपपातकरू-
पस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किंच, सर्वस्य व्याधिजातस्य तद्धे-
तुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं मेधजम् । अत एवेदानींतना देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्य-
जन्मन्येतेनाश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परि-
हृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकर्तुना यजेते सोऽयमुपपातकमहापातके
तरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च
द्विविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालो-
चनया संपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु तप्तमकाण्डस्यान्तिमानुवाके—“यो वा अश्व-
स्य मेधस्य शिरो वेद ” इत्यस्मिन्नभिधास्यते । चोदकपात्रं दक्षिणावदानं
बाधितुं विधत्ते—

उत्तरं वै तदिति । यस्मात्प्रजापतेरुत्तरभागवार्ति वामाक्षि उच्छूनमभ-
वत्तस्मादश्वसंबन्धिनो हविषोऽवदानमप्युत्तरस्यां दिशि कर्तव्यम् । अश्वेषामश्व-
व्यतिरिक्तानां पशूनां दक्षिणस्यां दिशवदानम् । अत एव सूत्रकार आह—
“ पशुकाल उत्तरत उपरिष्ठादग्नेर्वैतसे कटेऽश्वं प्राञ्चं यथाऽङ्गं चिनोति एवं
पुरस्तात्प्रत्यश्वं तूपरं पश्चात्प्राचीनं गोमृगं दक्षिणतः षष्ठशास्त्रास्वितरान्पशूना-
स्तादपति ” इति । हविःसादनाधारं विधत्ते—

वैतसः कट इति । अप्सु जलेषु योनिर्निवासस्थानं यस्यासावप्सुयोनिः ।
वडवा हि सप्तजलेष्ववतिष्ठते । वैतसस्योदकजन्यत्वं पसिद्धम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शोभते प्रेतायते गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वो रथंतरसाया ”
इति । गोतमेन दृष्टौ यौ चतुष्टोमारूपावेकाहकृत् तयोर्मध्ये यः पूर्वश्चतुष्टोमः
सोऽश्व कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तमिमं विधत्ते—

चतुष्टोमः स्तोम इति । चत्वारः स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशो
यस्मिन्नग्निष्टोमे विद्यन्ते सोऽयं चतुष्टोमः । द्वितीयेन स्तोमशब्देन विशेष्य-

(अश्वमेधविधिः)

मृतोऽग्निष्टोमो लक्ष्यते । भीमसेनो भीमः सत्यभामा भामेतिवज्रिवृदाग्निष्टोम इत्यत्र
विधानात् । एकस्तोमकोऽपि काश्चिदग्निष्टोमो विद्यते तद्व्यावृत्तये चतुष्टोम इति
विशिनष्टि । त्रिसुर्यात्मकस्याश्वमेधस्य पथममहश्चतुष्टोमरूपं कुर्यात् । सरदश-
ब्देन छकत्तासोऽभिधीयते । स कदाचिदश्वस्य सक्थिप्रदेशमारुह्य तत्सक्थि-
मांसमुद्यम्य भक्षितवान् । तच्च सक्थिरूपं विकल्मङ्गं देवाश्चतुष्टोमेनैव समा-
दधुः । तस्मादयं चतुष्टोमोऽश्वस्य संपूर्तये भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
पथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेभरस्य
श्रीधीरनुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

*देवासुराः संयत्ता आसन्ते न व्यजयन्त स
 एता इन्द्रस्तनूरपश्यत्ता उपाधत्त तामिर्वै स
 तनुधामिन्द्रियं वीर्यमात्मभ्रधत्त ततो देवा अभ-
 वन्पराऽसुरा यदिन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ता-
 भिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्तेऽथो से-
 न्द्रमेवाग्निं सतनुं चिनुते भवत्यात्मना पराऽस्य
 भातुव्यः (१) भवति यज्ञो देवेभ्योऽपाक्राम-
 त्तमवरुधं नाशकनुवन्त एता यज्ञतनूरपश्यन्ता
 उपाधत्त तामिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत्त यद्यज्ञत-
 नूरुपदधाति यज्ञमेव तामिर्यजमानोऽव रुन्धे
 अथास्त्रिंशत्मुपं दधाति अथास्त्रिंशद्दे देवता
 देवता एवाव रुन्धेऽथो सात्मानमेवाग्निं सतनुं
 चिनुते सात्माऽमृषिंल्लोके (२) भवति य
 एवं वेद् ज्योतिष्मतीरुपं दधाति ज्योतिरेवा-
 स्मिन्दधार्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति तामि-
 रेवैनं समिन्ध उभयोरस्मै लोकयोर्ज्योतिर्भ-
 षति नक्षत्रेष्टका उपं दधार्येतानि वै दिवो
 ज्योतींषि तान्येवाव रुन्धे सुकृता वा एतानि
 ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि तान्येवाऽऽप्तौत्यथौ

* एतदाद्येकादशानुवाकभाष्यं चतुर्थकाण्डस्थचतुर्थप्रपाठकाष्टमानुवाकमारभ्य काण्ड-
 समाप्तिपर्यन्तं वर्तते, तत्र च द्रष्टव्यम् ।

(ऋतव्यादीष्टकात्रयप्रोक्षणयोरभिधानम्)

अनूकाशभैवैतानि (३) ज्योतींषि कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै यत्संस्पृष्टा उप-
दध्याद्वृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः
स्यादसंस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या एव
लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुर-
स्तादन्याः प्रतीचीरूपं दधाति पश्चादन्याः
प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च
नक्षत्राण्या वर्तन्ते (४) ॥

(भ्रातृव्यो लोक एवैतान्येकचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ऋतव्या उप दधात्यतुनां कल्पत्यै द्वंद्वमुप
दधाति तस्माद्द्वंद्वमृतवोऽधृतेव वा एषा यन्म-
ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषा द्वंद्वमन्यासु
चित्तीषूपं दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्तः-
श्लेषणं वा एताश्चित्तीनां यदृतव्या यदृतव्या
उपदधाति चित्तीनां विधृत्या अवकामनूपं
दधात्येषा वा अग्नेर्योनिः सयोनिसू (१)
एवार्भि चिनुत उवाच ह विश्वामित्रोऽददित्स
ब्रह्मजाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना
एवं वेदादिति संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै
नुदते योऽभि चित्त्वा न प्रतिष्ठति पञ्च
पूर्वाश्वितयो भवन्त्यथ पृष्ठीं चित्तिं चिनुते

षड्वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति
 तिष्ठत्येता वै (२) अधिपत्नीनांमेष्टका
 यस्यैता उपधीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां
 भवति यं द्विष्यात्तमुपदधेऽध्यायेदेताभ्य एवैनं
 देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमार्छत्यङ्गि-
 रसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कं-
 तिरासीत्तामृषिभ्यः प्रत्यौहन्ताद्विरण्यमभवद्य-
 द्विरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो
 भेषजमेवास्मै करोति (३) अथो रूपेणैवै-
 न् न * समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोक-
 मिति साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः
 प्रजापतेराप्त्या इमा मे अग्न इष्टका धेनवः
 सन्त्वित्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं
 कामदुधां अमुत्रामुष्मिँल्लोक उपतिष्ठन्ते (४) ॥

(सयोनिभेता वै करोत्येकान्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

रुद्रो वा एष यदाग्निः स एतर्हि जातो यर्हि
 सर्वश्वितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्स-
 त्वेवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै
 यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-
 येच्छतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं * शम-

१ (शतरुद्रीयहोमाभिधानम्)

यति नाऽऽर्तिमाछर्त्यध्वर्युनं यजमानो यद्ब्रा-
म्याणां पशूनाम् (१) पर्यसा जुहुयाद्ब्रा-
म्यान्पशून्नुचापयेद्यदारण्यानांमारण्याञ्जर्तिलय-
वाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न
ब्राम्यान्पशून्निहन्ति नाऽऽरण्यानथो सत्त्वा-
हुरनाहुतिर्वे जर्तिलाश्व गवीधुकाश्वेत्यजक्षीरेण
जुहोत्याग्नेयी वा एषा यद्जाऽऽहुत्स्यैव जुहोति
न ब्राम्यान्पशून्निहन्ति नाऽऽरण्यानाङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्तः (२) अजायां धर्मं प्राप्ति-
ञ्चन्त्सा शोचन्ती पूर्णं पराऽजिहीत साऽऽर्कीऽ-
भवत्तदर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनि-
त्वायोद्गृह्णतिष्ठन्जुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वा-
यामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्ट-
कायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते त्रेधा-
विभक्तं जुहोति त्रयं इमे लोका इमानेव लो-
कान्समावदीर्यान्करोतयित्यग्नें जुहोति (३)
अथेयत्यथेयति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं
लोकेभ्यः शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीजुहो-
ति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं
शमयति यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारि-
णं रुद्रं कुर्यादथो सत्त्वाहुः कस्यां वाऽहं
दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यं-
मपरिवर्गमेवैनं शमयति (४) एता वै देव-
ताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाच-

(परिचिन्नाद्यभिधानम्)

याति ताभिरेवैनं* सुवर्गं लोकं गमयति यं द्वि-
 ष्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशु-
 रभितीष्ठति स आर्तिमार्छति (५) ॥

(पशूनां यन्तोऽग्ने जुहोत्यपरिवर्गमेवैनं* शमयति विश्वं च) ।

इति ऋषणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अश्मन्नूर्जमिति परि पिश्वति मार्जयत्येवैन-
 मथो तर्पयत्येव स एनं तुतोऽक्षुध्यन्नशोचन्नमु-
 ष्मिह्लोक उप तिष्ठते तृप्यति प्रजया पशु-
 मिर्य एवं वेद तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः स-
 रराणा इत्याहान्न वा ऊर्गन्नं मरुतोऽन्नमेवाव
 रुन्धेऽश्मंस्ते क्षुदमुं ते शुक् (१) ऋच्छतु
 यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च
 शुचा चार्पयति त्रिः परिपिश्वन्पर्येति त्रिवृद्वा
 अग्निर्यावानेवामिस्तस्य शुचं शमयति त्रिः
 पुनः पर्येति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋत-
 भिरेवास्य शुचं शमयत्यपां वा एतत्पुष्पं
 यद्वेतसोऽपाम् (२) शरोऽवका वेतसशा-
 खया चावकाभिश्च वि कर्षत्यापो वै शान्ताः
 शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति यो वा अग्निं
 चितं प्रथमः पशुराधिकामतीश्वरो वै त-
 शुचा प्रदहो मण्डूकेन वि कर्षत्येष वै पशूनाम-

(व्याघारणायाभिधानम्)

नुपजीवनीयो न वा एष ब्राह्म्येषु पशुषु हितो
 नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पित्यष्टामिर्वि कर्षति
 (३) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रौऽग्निर्यावा-
 नेवाग्निस्तस्य शुचः शमयति पावकवतीभिरञ्ज-
 वे पावकोऽन्नैवास्य शुचः शमयति मृत्युर्वा
 एष यद्वाग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं काष्ठीं
 उपानहापुषं मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्तेऽ-
 न्तर्धृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुपमुञ्चतेऽन्यां
 नान्तः (४) एव मृत्योर्धत्तेऽवाभार्यः
 रुन्धे नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य
 हि वसियाः समुपचरन्त्यन्यं ते अस्मत्पन्तु
 हेतय इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पि-
 यति पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्याहाञ्ज-
 वे पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वाभ्यामधि कामति
 प्रतिष्ठित्या अपस्यवतीभ्याः शान्त्यै (५) ॥
 (शुभैतसोऽपार्षष्टामिर्वि कर्षति नान्तरेकान्नर्षञ्चाशच्च) ।
 इति छणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नुषदे वाञ्छति व्याघारयति पृक्कत्याऽऽ-
 हुत्या यज्ञमुस्वमा रमतेऽक्षणया व्याघारयति
 तस्मादक्षणया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
 ष्ठित्यै यद्दृषदकुर्याथातयामाऽस्य वषदकार-
 स्याद्यन्न वषदकुर्याद्रक्षांसि यज्ञः हुन्त्युवं-

द्वित्याह परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यात-
 यामा वषट्कारो भवति न यज्ञः रक्षाःसि
 घ्नन्ति हुतादो वा अन्ये देवाः (१) अहुता-
 दोऽन्ये तानमिच्छिदेवोभयान्प्रीणाति ये देवा
 देवानामिति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुताद-
 श्वैव देवानहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यज-
 मानं प्रीणन्ति दध्नैव हुतादः प्रीणाति मधु-
 षाऽहुतादो ग्राम्ये वा एतदन्नं यद्दध्यारण्यं
 मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्यावुरुद्ध्यै
 शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः (२) वै शुमुष्टिः
 संयोनित्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचार-
 मवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान्प्रीणाति वि वा एष
 प्राणैः प्रजयां पशुभिर्ऋष्यते योऽभिं चिन्वन्न-
 धिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणाने-
 वाऽऽत्मन्धत्त वचोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा
 वै वचः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्त
 इन्द्रो वृत्रमहन्तं वृत्रः (३) हतः षोडशभि-
 र्भोगरसिनात्स एतामन्नयेऽर्किवत आहुतिम-
 पश्यत्तामजुहोत्तस्याभिरनीकवान्स्वेन भागधे-
 येन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वै-
 श्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यत यद्दधयेऽर्नी-
 कवत आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्स्वेन
 भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वक-
 र्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत चिरं

(समिदाधानादिविधिः)

पाप्मनः (४) निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहु-
याच्चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत
ताजकपाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्या-
नुद्धृत्य जुहयात्ताजमेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो
खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयो-
र्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(देवाः पाजापत्यो वृत्रशिरं पाप्मनश्त्वारिश्शाश्वः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति
यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृगेव तत्तिस्त्र
आ दधाति त्रिवृद्धा अग्निर्वावानेवाग्निस्तस्मै
भागधेयं करोत्यीदं स्वरीर्भवन्त्यूग्वा उदुम्बर
ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यदं त्वा विश्वे देवा
इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणेः (१)
एवैनमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह य-
स्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैव समर्ध-
यति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह
दिशो ह्येषोऽनु प्रच्यवतेऽपामंति दुर्मतिं
बाधमाना इत्याह रक्षंसामपहत्यै रायस्पोषे
यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः
(२) पशुनेवाव रुन्धे पशुभिर्हरति पशुवा
ऋतव ऋतुभिरेवैवैव हरति द्वे परिगृह्यवती मव-

(समिदाषामादिविधिः)

तो रक्षसामपहत्यै सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्ता-
दित्याह प्रसृत्यै ततः पावका आशिषो नो
जुषन्तामित्याहाञ्च वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे
देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा एतदप्रतिरथ-
मपश्यन्तेन वै तेषुप्रति (३) असुरानजयन्त-
दप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो
होताऽन्वाहाप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृग्यान्ज-
यत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति दशर्च
भवति दशाक्षरा विराड्विराजेमौ लोकौ विधु-
तावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा विरा-
ड्भ्रं विराड्विराज्येवाञ्जाद्ये प्रति तिष्ठत्यसदिव
वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवाऽऽभीध्रमाभीध्रे (४)
अश्मानं नि दधाति सत्त्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
विमानं एष दिवो मर्ध्य आस्त इत्याह व्येवै-
तया मिमीते मर्ध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मे-
त्याहाञ्च वै पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धे चतसृभिरा
पुच्छादेति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरवेन्द्रं
विश्वं अवीवृधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावर्तते वाजा-
नां सत्पतिं पतिम् (५) इत्याहाञ्च वै
वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सुम्नहृयंज्ञो देवाः आ चं
वक्षदित्याह प्रजा वै पशवः सुम्नं प्रजामेव
पशूनात्मन्धत्ते यक्षदभिर्देवो देवाः आ चं
वक्षदित्याह स्वगाकृत्यै वाजस्य मा प्रसवेनो-
दग्राभेणोदग्रभीदित्याहासौ वा आदित्य उद्य-

(चित्तौ बह्वक्षेपविधिः)

जुद्ग्राम एष निम्नोचन्निग्रामो ब्रह्मणैवाऽऽत्मान-
नमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति (६) ।

(प्राणैः पोषोऽपत्याग्निं पतिषे दक्षं च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहिं विद्वानित्याह देव-
लोकमेवैतयोपार्वर्तते कर्मध्वमग्निना नाकमि-
त्याहेमानेवैतया लोकान्कमते पृथिव्या अह-
मुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोका-
न्त्समारोहति सुवर्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुव-
र्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने प्रेहिं (१) प्रथमो
देवयतामित्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु चक्षु-
दंघाति पञ्चभिरधि कामति पाङ्क्तो यज्ञो-
यावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति नक्तो-
पासेति पुरोनुवाक्यामन्वाह प्रत्या अग्ने सह-
स्त्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्स्ये
तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याहानं वै-
वाजोऽन्नमेवाव (२) रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्ब-
रीः स्वयमातृण्णयां जुहोत्युर्वे दध्युर्गुद्वि-
रोऽसौ स्वयमातृण्णाऽमुर्णामेवोर्जा दधति त-
स्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवामस्तिमभिः साव-
यति श्रिवृद्धा अभिर्यावानेवामिस्तं प्रतिष्ठां गम-

(चितौ बह्लिक्षेपविधिः)

यति प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौर्दम्बरीमा
 दधात्येषा वै सुभी कर्णकावत्येतथा ह स्म
 (३) वै देवा असुराणां शततर्हांस्तु हन्ति
 यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतध्नीं
 यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या अछम्ब-
 ट्कारं विधेम ते परमे जन्मजम इति वैकङ्क-
 तीमा दधाति भा एवाव रुन्धे तां सवितुर्वरे-
 ण्यस्य चित्रामिति शमीमयीं शान्त्या अग्नि-
 वा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे
 ताम् (४) सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामित्याहेष
 वा अग्नेदोहस्तमस्य कण्वं एव श्रायसोऽवेत्तेन
 ह स्मैनं स दुहे यदेतया समिधमादधात्य-
 ग्निचिदेव तदाग्निं दुहे सप्त ते अग्ने समिधः सप्त
 जिह्वा इत्याह सप्तैवास्थ साभानि ऋणाति पूर्णया
 जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेः
 (५) आप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्या अग्नि-
 देवभ्यो निलायत स दिशोऽनु प्राविशञ्जुह्व-
 न्मनसा दिशो ध्यायेद्दिग्भ्य एवैनमव रुन्धे
 दध्ना पुरस्ताञ्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात्तेजश्चैवास्मा
 इन्द्रियं च समीचीं दधाति द्वादशकपालो वैश्वान-
 नरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽ-
 ग्निर्वैश्वानरः साक्षात् (६) एव वैश्वानरमव
 रुन्धे यत्प्रयाजानूयाजान्कृष्याद्विकस्तिः सा य-

(वसोर्धाराभिधानम्)

ज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै राष्ट्रं
 वै वैश्वानरो विण्मरुतो वैश्वानरः हृत्वा मारुता-
 न्जुहोति राष्ट्र एव विशमनुं बध्नात्युच्चैर्वैश्वान-
 रस्याऽऽश्रावयत्युपाःशु मारुतान्जुहोति तस्मा-
 द्राष्टं विशमतिं वदति मारुता भवन्ति मरुतो
 वै देवानां विशो देवविशनेवास्मै मनुष्यवि-
 शमव रुन्धे सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो
 गणश एव विशमव रुन्धे गणेन गणमनुद्रुत्य
 जुहोति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(अग्ने प्रेक्षव स्म दुहे तां प्रजापतेः साक्षान्मनुष्यविशमेकां विशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

वसोर्धारां जुहोति वसोर्धे धाराऽस्मादिति वा
 एषा ह्ययते घृतस्य वा एनमेषा धाराऽमुष्मिँल्लोके
 पिन्वमानोपतिष्ठत आज्येन जुहोति तेजो वा
 आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजसैवास्मै तेजोऽवं
 रुन्धेऽथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवावं
 रुन्धे यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि
 (१) छिन्द्यामिति विश्राहं तस्य जुहु-
 यात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि छिन्नन्ति यं
 कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं सं तनुयामिति
 संततां तस्य जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं सं
 तनोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः

सैवात्सरः सैवात्सरेणैवास्मा अन्नमव रुन्धेऽन्नं
 च मेऽक्षुच म इत्याहैतद्वै (२) अन्नस्य रूपं
 रूपेणैवान्नमव रुन्धेऽग्निश्च म आपश्च म इत्या-
 हेषा वा अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धेऽ-
 धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वे-
 षामधमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयि-
 ठमाक्तम इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नपरिष्ठा-
 हधाति यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः (३) वै
 यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य
 रूपं रूपेणैव यज्ञमव रुन्धेऽवमथश्च मे स्व-
 गाकारश्च म इत्याह स्वगाळत्या अग्निश्च मे
 धर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपे-
 णैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ऋक्च मे सामं च
 म इत्याह (४) एतद्वै छन्दसां रूपं रूपे-
 णैव छन्दांस्यव रुन्धे गर्भाश्च मे वत्साश्च म
 इत्याहैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशूनव
 रुन्धे कल्पान्जुहोत्यकल्मस्य कल्पयै युग्मदयुजे
 जुहोति मिथुनत्वार्योत्तरावती भवतोऽभिक्रा-
 न्त्या मका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं
 वा एकं च तिस्रश्च (५) मनुष्यछन्दसं
 चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं
 चाव रुन्धे आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति त्रयस्त्रिं-
 शद्वै देवता देवता एवाव रुन्धे आऽष्टाचत्वा-

(वाजप्रसवीयाभिधानम्)

रि०शतो जुहोत्यष्टाचत्वारि०शकक्षरा जगती
जार्गताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून्व रुन्धे
वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति (घ) ॥

(वि वै पशुः सामं च म इत्याह च तिस्रश्चैकानपञ्चशश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्निर्देवेभ्योऽपाक्कामद्भागधेयमिच्छमानस्तं
देवा अन्नवन्नपं न आ वर्तस्व हव्यं नो वहति
सोऽन्नवीद्वरं वृणौ मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहव-
न्निति तस्माद्ग्नये वाजप्रसवीयं जुहवति यद्वा-
जप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्भागधेयेन समर्धय-
त्यथो अभिपेक एवास्य स चतुर्दशमिजुहोति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्त (१) आरण्या
उभयीषामवरुद्घ्या अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्न-
स्यान्नस्यावरुद्घ्या औदुम्बरेण कुवेण जुहो-
त्युर्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जेवास्मा ऊर्जमन्नमव
रुन्धेऽग्निर्वै देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्या-
णां तस्माद्ग्नितिद्वर्षति न धविदवरुद्घ्यं ह्य-
स्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्षं यद्वावेद्वन्नायाद्वावेदु-
पार्वर्ततान्नाद्यमेवामि (२) उपावर्तते नक्तो-
षासेति छण्णायै श्वेतवत्सायै पर्यसा जुहोत्य-
हैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रियाऽहरहोरात्रे

एवास्मै प्रत्ते कार्ममन्त्रार्थं दुहाते राष्ट्रभृतौ जु-
 होति राष्ट्रमेवाव रुन्धे षड्भिर्जुहोति षड्वा
 ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति भुवनस्य पत
 इति रथमुखे पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो
 वज्रैणैव दिशः (३) अभि जयत्याग्निचितं
 ह वा अमुष्मिँल्लोके वातोऽभि पवते वातना-
 मानि जुहोत्यभ्येवैनममुष्मिँल्लोके वातः
 पवते त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका
 एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे समुद्रोऽसि
 नभस्वानित्याहैतद्वै वातस्य रूपं रूपेणैव
 वातमव रुन्धेऽञ्जलिना जुहोति न हेतेषामन्य-
 थाऽऽहुतिरवकल्पते (४) ॥

(ओषधयः सप्ताभि दिशोऽन्यथा द्वे च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वै लोकार्यं देवरथो युज्यते यत्रा-
 कूतार्यं मनुष्यरथ एष सल्लु वै देवरथो यदाग्नि-
 रग्निं युनाग्निं शर्वसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं
 स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति यत्स-
 वाभिः पञ्चभिर्युञ्ज्याद्युक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः
 स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रतिष्ठिताः स्तो-
 मा अप्रतिष्ठितान्युक्त्यानि तिसृभिः प्रातःस-

(अग्निसंयोजनाभिधानम्)

वनेऽभि मृशति त्रिवृत् (१) वा अग्निर्वावा-
नेवाग्निस्तं यनाक्ति यथाऽनासि युक्त आधीयत
एवमेव तत्प्रत्याहृतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः
प्रत्युक्त्यानि यज्ञायज्ञिथस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि
मृशत्येतावान्वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा
अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्त-
तोऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या एकयाऽप्र-
स्तुतं भवत्यथ (२) अभि मृशत्यपैनमुत्तरो
यज्ञो नमत्यथो संतत्यै प्र वा एषोऽस्माल्लोका-
च्छयवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक
आहृतिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहृ-
तिं जुहोति स्रवति वै सा ताः स्रवन्तीं यज्ञोऽ-
नू परा भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनाश्चितिं
चिनुत आहृतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहृतयस्तिष्ठ-
न्ति (३) न यज्ञः पराभवति न यजमानोऽ-
ष्टावृषं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवेनं
छन्दसा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन यद्द्वादश
जागतेन छन्दोभिरेवेनं चिनुते नपात्को वै
नाभेषोऽग्निर्यत्पुनाश्चितिर्य एवं विद्वान्पुनाश्चितिं
चिनुत आ तृतीयात्पुरुषादन्नमत्ति यथा वै
पुनराधेयं एवं पुनाश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न (४)
ऋध्नोति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा
नध्नोति स पुनाश्चितिं चिनुते यत्पुनाश्चितिं चि-

नुत ऋद्ध्य्या अथो खल्वाहुर्न चेतव्येति रुद्रो
 वा एष यद्ग्निर्यथा व्याघ्र* सुप्तं बोधयति
 तादृगेव तदथो खल्वाहुश्चेतव्येति यथा वसी-
 या*सं भागधेयेन बोधयति तादृगेव तन्मनु-
 राग्निमचिनुत तेन नाऽऽर्ध्नोत्स एतां पुनश्चित्ति-
 मपश्यन्तामचिनुत तथा वै स आर्ध्नोद्यत्पुन-
 श्चित्तिं चिनुत ऋद्ध्यै (५) ॥

(त्रिवृदथ विष्टम्भग्न्याधेयेन नाचिनुत सप्तदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

छन्दश्चित्तं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै
 छन्दांसि पशुमानेव भवति श्येनचित्तं चिन्वीत
 सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां प्रतिष्ठः श्येन एव
 भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचित्तं चिन्वीत
 यः कामयेत शीर्षण्वानमुष्मिँल्लोके स्यामिति
 शीर्षण्वानेवामुष्मिँल्लोके भवत्यलजचित्तं चि-
 न्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दि-
 क्ष्वैव प्रति तिष्ठति प्रउगचित्तं चिन्वीत भ्रातृ-
 श्यवाभ्र (१) एव भ्रातृग्याञ्जुदत उभयतः-
 प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रातृग्याञ्जु-
 द्येय प्रति जनिष्यमाणानिति प्रैव जातान्भ्रा-
 तृग्याञ्जुदते प्रति जनिष्यमाणान्प्रथचकचित्तं

(काम्यचितीनामभिधानम्)

चिन्वीत भ्रातृव्यवान्वज्रो वै रथो वज्रमेव
 भ्रातृव्येषुः प्र हरति द्रोणचितं चिन्वीतार्च-
 कामो द्रोणे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव
 रुन्धे समूहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव
 भवति (२) परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामो
 ग्राम्येव भवति श्मशानचितं चिन्वीत यः
 कामयेत पितृलोक ऋध्नयामिति पितृलोक
 एवध्नोति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधे-
 ताः स एता जमदग्निर्विह्व्या अपश्यत्ता उपा-
 धत्ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृद्धं
 यद्विह्व्या उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं य-
 जमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धे होतृधिष्णिय उप
 दधाति यजमानायतनं वै (३) होता स्व
 एवास्मा आयतन इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे द्वाद-
 शोपं दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः
 पशवो जगत्यैवासैम पशूनव रुन्धेऽष्टावष्टावन्धे-
 पु धिष्णियेषुपं दधात्यष्टाशंकाः पशवः पशु-
 नेवाव रुन्धे षण्माजालीये पशुवा ऋतव ऋत-
 वः खलु वै देवाः पितरं ऋतूनेव देवान्पितृन्प्री-
 णाति (४) ।

(प्र भवति यजमानायतनं वा अष्टावष्टारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धयुगायमिधानम्)

ममहर्भवति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्व-
मेव तेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति (३) ॥

(अहर्भवति वा अश्वोऽहर्भवति दशं च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

देवानुरास्तेनतं व्या सद्रोऽश्वमञ्जुषदे बहुदेनं प्राचीमिति वसोर्धारांमभिर्दे-
वेभ्यः सुवगांयं यत्राकृतायं छन्दश्चितं पर्वस्व द्वादश ॥ १२ ॥

देवानुरा अजायां वै भुमुष्टिः प्रथमो देवमतोमेतद्वै छन्दसार रूप-
मृष्नोत्यष्टौ पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके तु तार्क्ष्ये वार्ष्णेयाश्रितयोऽखिलाः ।

चतुर्थे चितिसंस्कारो द्वादशानुवाककाः ॥

इष्टका इन्द्रतन्वारूपा यज्ञतन्वाभिधास्तथा ।

नक्षत्रारूपाश्च विहिताः प्रथमेऽप्यनुवाकके ॥

ऋतव्या वैश्वदेव्यश्च द्वितीये प्रोक्षणं तथा ।

शतरुद्रीयहोमस्तु तृतीये समुदीरितः ॥

परिषेचनमप्युक्तं तुर्ये तद्वद्विकर्षणम् ।

व्याघारणं वैश्वकर्मणाऽऽहुतिश्चात्र पञ्चमे ॥

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धुगाथाभिधानम्)

षष्ठे तु समिदाधानमग्निप्रणयनं तथा ।
 होताश्ववाहापतिरथं दशर्चं सविकल्पकम् ।
 तप्तमे चितिमारुह्य वाह्निं तत्र विनिक्षिपेत् ।
 वसोधाराऽष्टमे वाजप्रसवीयोऽप्यनन्तरे ॥
 दशमे वह्नियोगश्च पुनश्चितिरितीरितः ।
 एकादशे तु काम्यानि विहव्याश्च सभारिताः ॥
 द्वादशे त्वश्वमेधीयस्तोत्रे त्रयमुदीरितम् ।
 अकस्तोमः क्षाम चेत्येवं प्रपाठक उदीरितः ॥

तथाऽऽदौ वहिष्पवमानस्तोत्रे चोदकप्राप्तां गायत्रीमपवदितुमप्यामृषं विधत्ते—

पवस्व वाजसातय इति । वहिष्पवमानस्तोत्रे प्राकृते त्रयस्तुचा गायत्राः ।
 तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्परित्यागेन पवस्वेत्यादिका येयमुगनुष्टुक्ता पवि-
 पत्पथमा कायां । पतिपद्यते पारभ्यतेऽनयेति पतिपत् । अस्मिस्तुत्रे चतुष्पादो
 यास्तिस्रोऽनुष्टुभस्तास्त्रिपात्त्वेन विभज्यमानाश्चतस्रो गायत्रियो भवन्ति । तत्र
 यस्मात्स्वरूपेण तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादशो गमनं परित्यज्येकत्र यदा तिष्ठति तदानी-
 मेकास्मिन्पादे भारमुपेक्ष्य त्रिष्वेव पादेषु भारमवलम्ब्य तिष्ठति । यस्मादेता विभ-
 ज्यमानाश्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात्पलायमानोऽश्वश्चतुरः पादान्तर्धानपि भूमौ पक्षि-
 पक्षेव पलायते । प्रकारान्तरेणानुष्टुभं प्रशंसति—

परमा वा इति । सर्ववागात्मकत्वाच्छन्दसां मध्येऽनुष्टुभः परमत्वं वाग्वा
 अनुष्टुभिति बहुशः श्रुतम् । स्तोमानां त्रिवृदाग्निष्टोमादीनां मध्ये प्रकृतत्वाच्च-
 तुष्टोमस्य परमत्वम् । त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य महापातकप्रायश्चित्तरूपत्वाद्यज्ञानां
 मध्ये परमत्वम् । तादृशयज्ञसाधनत्वात्संश्रामजयहेतुत्वाच्च पशूनां मध्येऽश्वस्य
 परमत्वम् । एवं सति परमस्य त्रिरात्रस्य परमे चतुष्टोमे परमस्याश्वस्य संबन्धि-
 त्वेनानुष्टुभि परमायां प्रयुज्यमानायां परमेणैवेनं साधनसमूहेन परमतां ज्ञेयतां
 प्राप्नोति । प्रकृतिप्राप्तास्त्रिवृदादिस्तोमान्वाहितुं स्तोमाश्वरं विधत्ते—

एकविंशामिति । एकविंशान्वात्प्रात्मकेन स्तोमेन सर्वत्र युक्तं न तु
 स्तोमान्ध्वरेण तादृशमेकविंशमहः कर्तव्यम् । पथपतुतीषपोरहोष्वांबुस्रवे विधे-

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंनन्द्युगायभिधानम्)

व्यते—यस्मिन्मध्यमेऽहन्ययमथ आलभ्यते तदहरेर्कार्विशम् । अथो ह्युक्थ्यसंज्ञके
द्वितीयेऽहन्यालभ्यते । मासतुलोकादित्यानामेकार्विशतिसंख्योपेतत्वाज्जूपेण
प्रजापतिशरीरत्वाद्भस्य प्रजापतिजन्यत्वाच्च तस्याश्वस्य समुद्ध्यर्थमयमेकार्वि-
शतस्तोमो युक्तः ।

अथ पृष्ठस्तोत्रगतानामृचां छन्दोन्तरं वारयितुं शक्यारूपं छन्दो विधत्ते—

शक्यरयः पृष्ठामिति । शकरीछन्दोपेता ऋचः शक्यस्ताभिर्युक्तं पृष्ठस्तोत्रं
कुर्यात् । सप्तपादात्मके शक्यात्मके (रूपे) छन्दसि पादत्रयात्मकं गायत्र्यात्मकं
छन्दः, पादचतुष्टयात्मकं त्रिष्टुब्यारूपं छन्दः, पादपञ्चकात्मकं षड्कत्यात्मकं (रूपं)
छन्द इत्येवमन्यदन्यन्नानाविधं छन्दोऽन्तर्भवति । अश्वमेधेऽप्यश्वप्रधानकेऽश्वेऽन्ये
नानाजातीया एव पशव आलभ्यन्ते । तत्र केचन ग्राम्या एव केचनाऽऽरण्या
एव । तत्राप्यवन्तरभेदा बहुधा द्रष्टव्याः । एवं सर्वपृष्ठस्तोत्रेऽश्वमेधसंबन्धिनि
नानाछन्दोगमितशकरीस्वीकारे सति मुख्यस्याश्वस्य सर्वपश्वात्मकत्वं संपादितं
भवति । अथ चोदकमात्रं सामान्तरमपवदितुं सामविशेषं विधत्ते—

पार्थुरश्मामिति । पृथुरश्मिना महर्षिणा दृष्टं साम पार्थुरश्मं, ब्रह्माणमृत्वि-
ज्जवाभिलक्ष्य गीयमानं साम ब्रह्मसामं, तच्च नात्र प्रकृतं कार्यं किंतु पार्थुरश्मं
कार्यम् । यस्मात्कारणाद्रश्मिना रञ्जाविशेषेण दृढीभूतोऽश्वः पुरुषमपेक्षितदेशे
नेतुमीश्वरः समर्थः, यस्माच्च कारणादयतो नियमनरहितोऽश्वः क्वाप्यमविष्ठितः
सञ्चत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थस्तस्माद्भस्य यत्यै दूरगमननियमनाद्योपरितनपुरुषेण
धारणाय च पार्थुरश्मं कार्यम् । तथैवाच्छावाकं प्रति गातव्यं सामविशेषं विधत्ते—

संस्कृत्यच्छावाकेति । तमीचीनाऽऽकृतिर्यस्य साम्नस्तत्संस्कृति विकल्पमङ्ग-
सम्पकृतं समर्थमित्यर्थः । एतन्नामकं सामगानां यत्प्रसिद्धं तदच्छावाकमभि-
लक्ष्य गातव्यम् । योऽयमश्वमेधः क्रतुः सोऽयं विनष्टयज्ञावयवो बहुभिरवयवैरुपे-
तत्वात्कृत्स्नोऽयमवयवसंघातः क्रियते क्वचित्किंचिदवयवो विस्मृतो वेति को
नाम लोके वेत्ति । तस्मात्संस्कृतिगानेनाश्वसंबन्धिनः क्रतोः सर्वावयवसाकल्पं
भवति । तच्च देवानां संपूर्त्यै यजमानस्य च स्वर्गपाप्तिविघ्नपरिहाराय संपद्यते ।

अपेक्षितविशेषगुणैर्युक्तं द्वितीयमहर्षिचायाथ तृतीयं विधत्ते—

सर्वस्तोम इति । विवृदाद्यास्त्रयस्त्रिंशदन्ता आमनाताः सर्वेऽपि स्तोमा
यस्मिन्नतिरात्रे सन्ति सोऽयमतिरात्रस्तृतीयदिवसे कर्तव्यः । तच्च स्तोमगतं

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धयुगावाभिधानम्)

सर्वस्वं स्वेन पूर्वमप्राप्तस्य सर्वस्यापि प्राप्त्यै भवति । यस्तु वैरी पूर्वमजितस्तस्य सर्वस्यापि जयाय भवति । तस्मादयं यजमानस्तेन सर्वस्तोमेन प्राप्तव्यं धनादिकं सर्वं प्राप्नोति, जेतव्यं वैरिवर्गं सर्वं जयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थमपाठके मथनादिद्वादशान्ता
अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्च-
मकाण्डे चतुर्थः मपाठकः ॥ ४ ॥

(दीक्षणीयष्ट्यभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदेकैः सःस्थापर्यति यज्ञस्य संतत्या
 अविच्छेदायैन्द्राः पशवो वै ये भुङ्करा यदैन्द्राः
 सन्तोऽग्निभ्य आ लभ्यन्ते देवताभ्यः समदं
 दधात्याग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कुर्याथ-
 दाग्नेयीस्तेनाऽऽग्नेया यत्रिष्टुभस्तेनैन्द्राः समृद्-
 ध्यै न देवताभ्यः समदं दधाति वायवे नियु-
 त्वते तूपरमा लभते तेजोऽग्नेवायुस्तेर्जस एष
 आ लभ्यते तस्माद्यद्रियं ह्वायः (१) वाति
 तद्रियं ह्वाग्निर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वेति यज्ञ
 नियुत्वते स्यादुन्माद्येद्यजमानो नियुत्वते भव-
 ति यजमानस्यानुन्मादाय वायुमती श्वेतवती
 याज्यानुवाक्ये भवतः सतेजस्त्वायं हिरण्यग-
 र्भः सध्वर्तताग्र इत्याघारमा धारयति प्रजाप-
 तिवै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय सर्वाणि
 वा एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते यच्छ-
 मश्चणस्तत् (२) पुरुषाणां रूपं यत्तूपरस्त-
 दश्वानां यदन्यतोदन्तदूवां यदव्या इव शफा-
 स्तदवीनां यदजस्तदजानां वायुर्वै पशूनां प्रियं
 धाम यद्वायव्यो भवत्येतेमेवैनमभि संजानानाः
 पशव उप तिष्ठन्ते वायव्यः कार्याः प्राजा-
 पत्या इत्याहुयद्वायव्यं कुर्यात्प्रजापतेरिया-

यत्प्राजापत्यं कुर्याद्वायोः (३) इयाद्यद्वाय-
 व्यः पशुर्भवति तेन वायोनेति यत्प्राजापत्यः
 पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेनेति यद्द्वादश-
 कपालस्तेन वैश्वानराज्ञेत्याग्नावैष्णवमेकादश-
 कपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा
 देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभतेऽ-
 ग्निरेवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्ण-
 वमेकादशकपालं निर्वपति देवताः (४)
 एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रुन्धे पुरो-
 डाशेन वै देवा अमुष्मिँल्लोक आर्धुवन्चरुणाऽ-
 स्मिन्यः कामयेतामुष्मिँल्लोक ऋधुयामिति स
 पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिँलेव लोक ऋध्नोति
 यद्दष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यत्रिकपालस्तेन
 वैष्णवः समृद्ध्यै यः कामयेतास्मिँल्लोक
 ऋधुयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं वि-
 ष्णोस्तण्डुलास्तस्मात् (५) चरुः कार्योऽ-
 स्मिँलेव लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवती यं वा
 अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि
 यज्ञं तनुते यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं
 चिनुते यथा सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव
 तदातिमालिँद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्ताञ्जिर्व-
 पेत्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सर-
 माप्त्वा (६) काल आगते विजायत एवमेव
 संवत्सरमाप्त्वा काल आगतेऽग्निं चिनुते नाऽऽ-

(दीक्षणीयिष्ठचभिधानम्)

तिमार्त्तयेषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः
प्रियामेवास्य तनुवमर्ब रुन्धे त्रीण्येतानि हवी-
२षि भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकाना-
ना रोहाय (७) ।

(यद्विषं ह्वायुः रभभ्रुणस्तद्वायोर्निर्वपति देवतास्तस्मादाप्स्वाऽष्टाविंशच्च) ।
इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणं प्रोक्तं प्रपाठकचतुष्टये ।

अथ प्रश्नभये तत्र शिष्टमङ्गं विविच्यते ॥

प्रथमप्रपाठक एकविंशत्या माषैरिरयस्मिन्नुवाकेऽभिष्यः पशूनालभत इति
विधायांशेषां पशूनां पर्यथिष्ठतानामुत्सर्गमुक्त्वा प्राजापत्येन सस्थाययतीति
यदुक्तं तदनुस्मारयितुमनुवदाति—

यद्रेकेनेति । इतरान्पशून्तसृज्य प्राजापत्येनैकेन समीपेन यत्तत्पारब्धस्य
पशुकर्मणः सातत्याय भवति । असमीपेन तु विच्छेदः स्यात् ।

अथ तस्मिन्कर्मणि मन्त्रविशेषं विधत्ते—

ऐन्द्राः पशव इति । ये लोके मुष्करा अण्डसहिताः पशवः सन्ति ते
सर्वे पुंस्त्वलक्षणयेन्द्रियवृद्ध्या युक्त्वादिन्द्रदेवताकाः । तादृशानामन्यथालम्भेन
देवतानां कलहं संपादयेत् । अतः कलहपरिहारायाभिदेवताकास्त्रिष्टुच्छन्दस्का
ऋचो याज्यानुवाक्याः कुर्यात् । तथा सति ऋचामाग्नेयत्वेन पशवोऽप्याग्नेयाः
संपद्यन्ते । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तेन च्छन्दसा पशव ऐन्द्रा अपि संप-
द्यन्ते । तदुभयं मिलित्वा कलहं परिहृत्य समृद्धयै संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अपि वा सर्वेषामेतेषां स्थाने वायवे नियुत्वते श्वेत-
मजं तूपरमालभते वायुमती श्वेतवती वपाया याज्यानुवाक्ये ” इति । तमिमं
पक्षं विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । नियुत्संज्ञका अभविशेषा यस्य वायोः सन्ति
सोऽयं नियुत्वान् । तूपरः शृङ्गरोहितः । अभिज्वालाया उद्गोधकत्वाद्वायुरेवाग्ने-
स्तेजः । तस्मात्तेजस एव तूपर आलब्धो भवति । यां दिशं प्रति गच्छतीति
यद्रियङ्वायुर्यादिगमिमुखो वाति तद्दिगभिमुख एवाभिदंहति । तेन दहनेन स्वकी-
यमेव तेजोऽनुगतवान्भवति । नियुत्वत इत्येतद्वायुविशेषणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रशंसति—

यन्न नियुत्वत इति । वायोर्नियामकाभाभावे सति यजमानोऽपि नियामक-
बुद्धिरहितः सन्नुन्मत्तो यत्र कापि गच्छेद्यार्त्तिकचिदा वदेत् । अतस्तत्पारिहाराय
नियुत्वाद्विशेषणं वायोरपेक्षितम् ॥ मन्त्रविशेषं विधत्ते—

वायुमतीति । पविोऽन्ना रपिवृष इत्युचौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, ते
वायवे समनस इति वायुशब्दसद्भावाच्छेवतः सिक्कीति श्वेतशब्दसद्भावाच्च ।
वायोरग्निस्तेजस्त्वात्पशुश्वेत्यस्य च तेजोरूपत्वात्तदुभयं सतेजस्त्वाय संपद्यते ।

द्वितीयाधारे प्राकृतमन्त्रं वाधितुं विधत्ते—

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपं यस्येश्वरस्य प्रजापतेर्गर्भे वर्तते
सोऽयं हिरण्यगर्भः । यद्वा हिरण्यस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये सत्यलोके गर्भरूपत्वेना-
वस्थितश्चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः । अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतेरनुरूपः । पशुं प्रशंसति-

सर्वाणि वा इति । पशूनां द्विपदा चतुष्पदा च पानि रूपाणि सन्ति
तानि सर्वाणि प्रति तद्रूपत्वेनैव पशुरालभ्यते । तत्र श्मश्रुकृत्वेन द्विपदा पुरु-
षेण साम्यं, शृङ्गरोहितत्वेनाश्वस्य साम्यम्, अधस्तनपङ्कजावेव दन्तसद्भावेन
गोसाम्यम्, अविषदृशैः क्षुल्लकौर्द्विखरैरुपेवत्वादाविसाम्यम्, अजजात्या सर्वेषा-
मजानां साम्यम् । अथ वायुदेवतां प्रशंसति—

वायुर्वै पशूनामिति । पशूनां प्रावरणरहितत्वेन संचरणाद्वायुः पितृ-
धाम । अतः पशोर्वायव्यत्वे सत्येन वायुमभिलक्ष्य सत्यकृत्कपि धाम जामन्तः
पशवः प्राप्यन्ते । अथ मीमांसया निर्णेतुं कंचिदर्थविशेषमनुष्ठेयं विधत्ते—

वायव्य इति । पशोर्वायव्यत्वे सत्यं पशुः प्रजापतेरपेयात् ।

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

माजापत्ये सति वायोरपेयात् । एवमन्यदन्मन्त्राध्याहर्तव्यम् । पक्षद्वेषेऽपि वैश्वानरादप्यपेयाद्वैश्वानरसंबन्धित्वे ताभ्यामपेयादिति प्रथमपक्षोपन्यासेऽपि वैश्वानरादित्यपि तृतीयः पक्षोऽध्याहर्तव्यः । तत्रायं निर्णयः—पशुर्वायव्यः पुरोडाशः प्राजापत्यस्तस्य द्वादशकपालत्वं वैश्वानरसंबन्धि तेन देवतात्रयान्नापैतीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्माद्दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा त्रिहविषं दीक्षणीयां निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं तृतीयं पुरस्तादसंवरसरभृतः ” इति । अत्राऽऽग्नावैष्णवमेकादशकपालमादित्यं चरुं चापेक्ष्य वैश्वानरस्य तृतीयत्वम् । तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । अग्नेः तर्बदेवतारूपत्वं सोमप्रकरणे स्पष्टमान्नातम्—“ ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ” इति । यज्ञस्य सर्वाङ्गव्यापित्वाद्विष्णुत्वम् । अत एतदीयेन हविषा सर्वा देवता यज्ञं चोपक्रान्तवान्भवति । प्रकारान्तरेण देवताद्वयं प्रशंसति—

अग्निरवमो देवतानामिति । शस्त्राणां मध्ये प्रथमशस्त्रे भूराग्निर्व्योतिरित्युक्तत्वादग्नेरवमत्वं चरमशस्त्रे विष्णोर्नुकमित्युक्तत्वाद्विष्णुः परमः । अत आग्नावैष्णवनिर्वापेण मध्यवर्तिनीः सर्वा देवता उभयतः परिगृह्य स्वाधीनाः करोति । कामनाविशेषेण पुरोडाशं विधत्ते—

पुरोडाशेन वा इति । अथ कपालगतामेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति—

यदष्टाकपाल इति । अन्यत्र ह्यग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतित्युक्तत्वादष्टसंख्याऽग्नेः प्रिया । तथा वैष्णवं त्रिकपालमित्युक्तत्वात्त्रिसंख्या विष्णोः प्रिया । तदुभयं समृद्धयै भवति । फलविशेषाय चरुं विधत्ते—

यः कामयेतेति । घृतमग्नेः [प्रियम्] । “घृतमस्य योनिर्घृते श्रितः” इत्यादिमन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तुविष्णोः प्रियाः । “येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय” इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियात्वाद्घृतमुक्तश्चरुः कार्यः । एतेनास्मिँल्लोके समृद्धो भवति । अथ हविरन्तरं विधत्ते—

आदित्यो भवतीति । अदितिर्देवता यस्य चरोः सोऽयमादित्यः । आग्नावैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीयहविष्देवेनायमादित्यश्चरुः कार्यः । अदितिशब्देनेयमेव भूमिरुच्यते । अस्यामेव मूमावुपरि यज्ञं कृतवान्भवति भूमौ पतिष्ठितश्च भवति । अथ तृतीयं हविर्विधत्ते—

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

यो वै संवत्सरमिति । उरुयस्याग्नेः संवत्सरधारणमुपरिष्ठाद्विधास्यति—
 “ संवत्सरमुख्यं भृत्वा ” इति । तेन च धारणेन विनाऽग्निचयनमपारिक्वगर्भ-
 पातेन समानम् । अतो यजमानो म्रियते । तस्मात्संवत्सरे धारयितुमशक्तः पुना-
 न्संवत्सरप्रामेव तिस्रः षड्वा दश वा रात्रीर्दीक्षाभिकीर्षुर्वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत् । तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा लोके संवत्सरेण
 पूर्णो गर्भः काले सुत्वेन जायत एवमप्यनयेष्ट्या संवत्सरं प्राप्य काले पाते
 वितन्वान्भवति । ततो न म्रियते । प्रकारान्तरेण पशंसति—

एषा वा अग्नेरिति । सर्वेषां पुरुषाणामुपकारकः कश्चिदग्निमूर्तिविशेषो
 वैश्वानरः । सा च मूर्तिरग्नेः प्रियं शरीरम् । ततस्तयेष्ट्याऽग्निसंबन्धिनीं मिया-
 मेव तनुवं प्राप्नोति । विहितानां हविषां त्रित्वं पशंसति—

अग्निचयनेति । प्राप्तय इत्यर्थः । यद्यप्याग्नावैष्णवं हविः प्रकृतावपि विद्य-
 मानत्वाच्चोदकप्राप्तं तथाऽप्युपरितनहाविर्विधानायायमनुवाद इत्यविरोधः ।
 सेयं दीक्षणीयेष्टिः षड्भिर्दीक्षयतीत्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्या । प्रकृतौ दीक्षा-
 हृतीनामिष्ट्यनन्तरभावित्वात् । यत्तु रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चत इति विहितं तत्प-
 रितने न ह स्म वै पुराऽग्निरित्येस्मिन्नुवाके समान्नातम् । तत्रेयं मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

चयने रुक्मधृतयोदिः पुरोत स्वापिसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तः(ष)क्रमात्पाठस्य न क्षतिः ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरुर्ध्वं रुक्मधारणमाम्नातम् । कण्ठे धृतः सञ्चरसि
 लम्बमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उक्तास्थितोऽग्निः शिक्येऽ-
 वस्थापितः कण्ठे धार्यमाणो यथोरःप्रदेशं न दहति तथा व्यवधायकत्वेन तद्धार-
 णम् । अत एव ब्राह्मणम्—रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते ”
 इति । यजमानसंस्कारां वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविनेश्वोदकेन
 प्राप्तास्तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः कार्यः । तस्य प्रत्यक्षपाठात्तावित्रा-
 दिषु तस्याऽऽदृष्टत्वादिति चेत् । मैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्वयं
 प्रकृतौ क्लृप्तम् । रुक्मस्य तु पाठेन तत्कल्पनीयम् । तस्मात्संस्काराः पूर्वभा-
 विनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः । दीक्षणीयाया इव संस्काराणां प्रतिमो-

१ स. “रुक्मभृत्या” । २ क. घ. ऊ. “त्यादि पु” । ३ स. च. “राश्व व” । ४ स. च.
 “न इह चोह” ।

(अथनतत्कलामिधानम्)

कादूर्ध्वं पुनः पाठात् । न च दीक्षणीयान्धर्वैर्वाधिते रुक्मप्रतिमोकपाठवैपथ्यम् ।
स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् । ततो रुक्मप्रतिमोकः पश्चात्कार्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

नित्यो नैमित्तिको वा स्थायागो वैश्वानरश्चितौ ।

नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः ॥

अग्निचयने श्रूयते—“ यो वै संवत्सरमुक्त्वमभूत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामि
गर्भोऽवपद्यते तादृशेव तदार्षिमाहो वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्त्वान्निर्वपेत् ” इति ।
उखा पिठरः । तामुखां युञ्जानः पथमं मन इत्यादिपपाठकाञ्जातैर्मन्त्रैः संपाद्य
तस्यामुखायामग्निं निधाय बहुधामि द्वादशोद्यामि वा शिक्ये तामुक्त्वाभवस्थाप्य
तच्छिक्यं स्वकण्ठे कदम्बा समुक्त्वमग्निं संवत्सरं भूत्वा पश्चादिष्टकाभिरग्नि-
धेतव्यः । अक्षरणे त्वपूर्णगर्भपातवादिनाशः स्यात् । अतो वैश्वानरेष्टिं चयनात्प्रागेव
कुर्यादित्यर्थः । अत्राप्यन्तरायवाक्यवदक्षरणवाक्यस्यार्थवादत्वात्तित्या द्वैश्वान-
रेष्टिरिति चेन्मैवम् । यः पुमान्भूत्वा चिनुते स निर्वपेदिति कर्तुंसमानाधिकृतयच्छ-
ब्दबलादक्षरणेष्ट्योर्निमित्तनैमित्तिकभावावभासात् । किंच दधिग्रहस्य नित्यस्य
पाक्षिकस्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेकमेव नैमि-
त्तिकत्वमित्यविरोधः ॥

इति श्रीमत्सामणाञ्जायंविहिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके

पथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेषाऽनु प्राविशत्ता-
म्यः पुनः संभ्रवितुं नाशकनोत्सोऽब्रवीदधन्वदि-
त्स यो भ्रेतः पुनः संखिनवदिति तं देवाः सम-
चिन्वन्ततो वै त आध्वुवन्यत्समचिन्वन्तच्चि-
त्यस्य चित्पत्वं य एवं विद्वानग्निं चिनुत
ऋध्नोत्येव कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुरग्नि-
वान् (१) असानीति वा अग्निश्चीयतेऽग्नि-

वानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्देवा
 मा वेदन्निति वा अग्निश्चीयते विदुरेन देवाः
 कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गृह्यसानीति वा
 अग्निश्चीयते गृह्येव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
 इत्याहुः पशुमानसानीति वा अग्निः (२)
 चीयते पशुमानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
 इत्याहुः सप्त सा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-
 ग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम
 एतावन्त एवैनममुष्मिह्लोक उप जीवन्ति
 प्रजापतिरग्निमचिकीपत तं पृथिव्यब्रवीन्न
 मय्याग्निं चेप्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽति-
 दह्यमाना वि धविष्ये (३) स पापीयान्भविष्य-
 सीति सोऽब्रवीत्तथा वा अहं करिष्यामि यथा
 त्वा नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यमृशत्प्रजाप-
 तिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
 सीदेतीमामेवेष्टकां कृत्वोपा वृत्तानतिदाहाय
 यत्प्रत्यग्निं चिन्वीत तदभि मृशत्प्रजापतिस्त्वा
 सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
 (४) इतीमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदा-
 हाय प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एत-
 मुख्यमपश्यत् संवत्सरमविभस्ततो वै स
 प्राजायत तस्मात्संवत्सरं भायंः प्रैव जायते तं
 वसवोऽब्रुवन्प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहा
 इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत्तं त्रीण्यहान्यविभ-

(चयनतत्फलाभिधानम्)

रुस्तेन (५) त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रय-
स्त्रिंशतं च तस्मात्त्र्यहं भार्यः प्रैव जायते
तान् रुद्रा अत्रुवन्प्र यूयमजनिद्वं वयं प्र जाया-
महा इति तं रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तं षडहान्य-
विभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिं-
शतं च तस्मात्षडहं भार्यः प्रैव जायते ताना-
दित्या अत्रुवन्प्र यूयमजनिद्वं वयम् (६)
प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्तं
द्वादशाहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त
त्रयस्त्रिंशतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यः प्रैव
जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोस्वां सहस्रत-
मीं य एवमुख्यं साहस्रं वेद् प्र सहस्रं पशुना-
प्नोति (७) ॥

(अग्निवान्प्रशुमानं सानीति वा अग्निर्धविष्ये मृशेतप्रजापतिस्त्वा सादयतु
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्वरुवा सीद तेन तानादित्या अत्रुवन्प्र
यूयमजनिद्वं वयं चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दीक्षणीयेष्टिराद्यानुवाके विहविरीरिता । अथ द्वितीये चयनतत्फले अमि-
धीयेते । तत्राऽऽदौ चयनं विधातुं नस्तोति—

प्रजापतिरिति । पुरा कदाचित्प्रजापतिः सर्वाः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणा प्रेम्णा
प्रियातिशयेन तासु प्रजासु स्वयं प्राविशत् । पविश्य च ताम्यः प्रजाम्यः तका-
शात्स्वकीयेन केनचिद्रूपेण पुनरुद्भवितुं नाशकनोत् । अशकस्तत्रैव स्थित
इदमब्रवीत्—यः कश्चिन्मामितः प्रजाम्यः पुनः संभवो यथा भवति तथा चिनव-

चिन्वोति स पुरुष ऋध्नवदिहध्नोत्येकेति तद्वाक्यं भुत्वा देवा अभिरूपेण पुनः
संभूतो यथा भवति तथा तं मजापतिरूपमाग्निमिष्टकाभिरुचिन्वस्तेन चयनेन ते
देवा ऋद्धिं पाप्ताः । यस्मादेवं सम्यगचिनवंस्तरसाच्चयनविषयाद्भोक्षित्यमिति
नाम तं पञ्चम् । इदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानिति । अथ पञ्चोत्तराश्यां क्रमेण फलविशेषान्नि(न्दि)-
दर्शयिपुरादावेकं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । कामिस्त्वय्ययं कामाप्तेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । नसवा-
दिषु मध्ये केचिदेवं पथच्छुः—कस्मै कामाप्तायमाग्निमिषत इति । उक्त एवमु-
त्तरमाहुः—अग्निवानसानोति शास्त्रीयाग्निमुक्तोऽहं भवानीति कामयित्वाऽयम-
ग्निमिषत इति । ततोऽग्निं चित्वात्तरकतुपोऽग्न्यशास्त्रीयाग्निमुक्त एव भवति ।

द्वितीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । स्वर्गस्था देवाः सर्वे मा मां यजमानं वेदजयं
यजमानः सम्यगनुष्ठितवानित्येवंभिदन्तिवमि कामयित्वाऽभोक्षित्वादेवा एवं विद-
न्त्येव । तृतीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । शास्त्रीयसर्वकर्मानुष्ठानसमर्थो गृहस्थो भवानीति
कामयित्वाऽग्निं चित्वा नस्तथैव भवति । चतुर्थं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । पशुसमृद्धेः—कामयित्वात्पशुसमृद्धिर्भवत्येव ।
पञ्चमं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । पाञ्चः पूर्वमावित्तः पितृपितामहपितामहास्रयः
पुरुषाः प्रत्यञ्चः पश्चाद्भाविनः पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्रयः पुरुषाः । मध्यवर्ती स्वयं
सप्तमः एते सर्वे पुरुषा मामुपजीवन्तु । अहमेवैतेषां रक्षको भविष्यामीति कामयमा-
नोऽग्निं चित्वा स्वर्गे लोके तथैव रक्षको भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“मजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
सीदत्युत्तरवेदिमभिमृश्य ” इति । तदिदं विधातुं पस्तौति—

मजापतिरग्निमिति । पुरा कदाचित्पञ्चापतिरग्निं चेतुमिच्छां चकार । तं
चयनार्थिनं मजापतिं पृथिव्येवमववीक्षे मजापते ममोपर्याग्निं न चेष्मसेऽग्निचयनं
न करिष्यसि । मा कुर्वित्यर्थः । कुत इति चेतच्छुब्जम् । ममोपरि चयिमानोऽ-
ग्निर्मां प्रतिशयेन धक्षति तदानीमत्यन्तं दह्यमाना साऽहमितस्तवः परिडुहन्ती

(चयनतत्फलाभिधानम्)

ममोपरि स्थितं त्वामपि कम्पयिष्ये । ततः स त्वं पापिष्ठो दरिद्रो भविष्यसीति । तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरिदमब्रवीत्—प्रथाऽयं चीयमानोऽग्निस्त्वां नातिशयेन धक्षति तथैवाहं करिष्यामीत्युक्त्वा प्रजापतिर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणेमां भूमिमभितः स्पृष्टवान् । मन्त्रस्य चायमर्थः—हे भूमि त्वामाद्यकारणभूतामाद्यप्रजापतिः सादयतु स्थापयतु । अयं प्रजापतिरूपथा तथा तव रक्षयित्र्या देवतथा ध्रुवा सती सीदोपविशाङ्गिरोभिः स्थापिता यथा ध्रुवा भवति तद्वदिति । अनेन समन्त्रकस्पर्शनेनेमां सर्वां भूमिभिष्टकामेव कृत्वाऽग्निशरीरान्तःपातित्वेनोपाधत्त । नह्यग्निः स्वात्मानमतिदहति । अथ विधत्ते—

यत्प्रत्यग्निमिति । यच्चयनस्थानं प्रतीष्टकाभिरग्निं चेतुमिच्छति तत्स्थानं प्रजापतिरित्यादिमन्त्रेणाभिमृशेत् । तेनाभितः स्पर्शनेनेमां भूमिं कृत्स्नामपीष्टकां कृत्वोपहितवान्भवति । तेन चातिदाहो न भवति । अथोख्याग्नेर्धारणं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयतेति । प्रजोत्पादनसाधनत्वेनोख्याग्निमेकस्मिन्संवत्सरे प्रतिदिनमुपस्थानकाले स्वगले शिख्यपाशं बद्ध्वा धारयेत् । तत उत्पादको भवति ।

अथ त्रीणि पक्षान्तराणि त्र्यहषडहद्वादशाहवारणरूपानि क्रमेण विधत्ते—

तं वसवोऽब्रुवन्निति । तं प्रजापतिं वसव एवमब्रुवन्—हे प्रजापते त्वं प्रजा उत्पादितवानासि, तथा वयमप्युत्पादयाम इति । ततः प्रजापतिस्तमुख्यभूमिं वसुभ्यः प्रायच्छत् । ते च तमग्निं त्र्यहं ध्रुवा त्र्यस्त्रिंशदाधिकं प्रजानां शतत्रयमसृजन्त । तस्मात्प्रजोत्पत्तये त्र्यहं भार्य इत्येकः पक्षः । एवं रुद्रादित्यवाक्ययोरपि व्याख्येयम् । पक्षत्रयार्थवादान्तमूहाकारेण निगमयति—

तेन वै त इति । ते वसुरुद्रादित्या उस्वा सहस्रतमी यथा भवति तथैकोर्न प्रजासहस्रमसृजन्त । वेदनं प्रशंसति—

य एवभूर्यामिति । अत्र चयनविधितद्ब्राह्मणं सावित्राणि जुहोतीत्येतस्मात्त्वाग्द्रष्टव्यम् । भूमिस्पर्शनमन्त्रब्राह्मणे त्वग्ने तव भवो वय इत्यनुवाके शीर्षुर्बाह्विस्पर्शनं मेधो नोपानमदित्यतः प्राग्द्रष्टव्ये । उरूपधारणब्राह्मणं तु न ह स्म वै पुराऽग्निरित्यनुवाके द्रष्टव्यम् । अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यग्निः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥

रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद्वद्वेराधानवशितः ।

संस्कृतिः संस्कृते वद्भावमिष्टोमो विधीयते ॥

“य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इत्येवं विधाय श्रूयते—“अथातोऽग्निमग्नि-
ष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रेण” इति । अत्राग्निशब्दो
यागवाची । स्तोत्रशब्दादेः ऋतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते—
“अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रम्” इति । “षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति”
इति च । यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षं तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । अग्निम-
ग्निष्टोमेनानुयजतीत्यस्मिन्वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्यादुपांशु-
याजं यजतीतिवद्यागनामत्वम् । अथोच्येत—अनुशब्दस्याग्निशब्देनाम्बयाद्य-
ज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति, तथाऽप्यग्नेः पुरोयजने सत्यमिष्टोमस्यानुयजनं संभ-
वति । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमदर्शनात् । तस्मा-
दाग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आरूपातेन विधीयते । चिनोतिस्त्विष्टका-
भिरग्निं चिनुत इतिवाक्यप्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वेन मातस्य
ग्रहसमुदायस्य वाऽनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्निशब्दो रूढ्या वद्विद्रव्यशाचष्टे ।
रूढिश्च वस्तुतया लिङ्गादिकल्प्याद्यागवाचित्वाद्बलीयसीति न यागनामत्वम् ।
न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निमादधीतरेयुक्तावान-
वदाग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः । न च संस्कृतस्य विनियोगा-
भावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मा-
त्संस्कारविधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम् ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पच्यते
यजुषा वि मुच्यते यदुखा सा वा एषेताहि
यातर्याम्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुर्गने युक्त्वा
हि ये तव युक्त्वा हि देवदूतमा इत्युखायां
जुहोति तेनैवेना पुनः प्र युक्त्वे तेनायातयाम्नी
यो वा अग्नि योग आगते युनक्ति युक्त्वे
युञ्जानेष्वग्ने (१) युक्त्वा हि ये तव युक्त्वा हि
देवदूतमा इत्याहेष वा अग्नेर्योगस्तेनैवेन
युनक्ति युक्त्वे युञ्जानेषु ब्रह्मवादिनां वदन्ति
न्यदुहग्निश्चेतव्या इ उक्ताना इ इति वयसां वा
एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यद्वयं चिनुयात्पृ-
ष्ठित एनमाहुतय ऋच्छेयुयं दुक्तानं न पतितु
शकनुयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात्प्राचीनमुक्तानम् (२)
पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुतय
ऋच्छन्ति नोक्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति
सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति द्विर्जु-
होति द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति समान
हि चक्षुः समृद्ध्यै देवासुराः संयत्ता आमन्ते
वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभृताऽवृजत
तद्दामभृता वामभृत्वं यद्दामभृतमुपदधाति
वाममेव तथा वसु यजमानो भ्रातृव्यस्य
वृक्त्वे हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं

(उखाहोमावेरभिधानम्)

ज्योतिर्वामं ज्योतिषैवास्य ज्योतिर्वामं वृक्ष्क्ते

द्वियजुर्मवति प्रतिष्ठित्यै (३) ॥

(युञ्जानेष्वभे मीचीनमुत्तानं वामभूतं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

चयनस्य विधिस्तस्य फलमुख्यस्य धारणम् ।

अनुवाके द्वितीये हि तदेतन्नयमीरितम् ॥

अथ तृतीयानुवाक उखाहोमादिकमभिधीयते । तमेतं होमं विधत्ते—

यजुषा वा इति । एषोखा वसवस्त्वा कृष्णन्वित्यादिना यजुषा क्रियते । विषणास्त्वेत्यादिना यजुषा सेयमुखा पच्यते । मातेव पुत्रमित्यादिना यजुषा शिष्यान्मुच्यते । येयमुखा बहुधा यजुर्मरनुष्ठिता सेयमुखैतास्मिन्काले गतसारा संपन्ना । बहुधा प्रयुक्तत्वात् । अतः सा गतसारोखा पुनः प्रयोक्तुं न योग्येत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः पुनः ससारत्वसंपादनायाम्ने युक्त्वा हीति मन्त्रद्वयेनोखायां जुहुयात् । तेन होमेनोखा पुनः प्रयोगयोग्यां करोति । होमेनैव ससारत्वस्य संपादितत्वात् । अग्ने युक्त्वा हीत्यादिके ऋचौ तु ध्रुवाऽस्तिथ्यनुवाके ममाह्राते व्याख्याते च । मन्त्रगतस्य युक्त्वेतिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यो वा अभिमिति । यो यजमानो योगकाले समागते तत्प्रमत्तोऽग्निं युनक्ति स यजमानोऽग्नियोगानुष्ठातृषु यजमानेषु मध्ये स्वयमप्यग्नियोगानुष्ठातेतिव्यपदेशार्हो भवति । स च योगो मन्त्रे युक्त्वपदोच्चारणेन सिध्यति । हेऽग्ने त्वं युक्तो भवेत्येवं तस्य पदस्य वाच्यार्थत्वात् । अतस्तदुच्चारणेनैवमग्निं युनक्ति । युञ्जानेषु यजमानेषु च परिगण्यते । एतच्च होमब्राह्मणम्—“ एषां वा एतल्लोकानाम् ” इत्यनुवाके “ पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्य देवान्जमत्ति ” इति वाक्यादूर्ध्वं व्रष्टव्यम् । अथ पुरुषशीर्षोपधानं विधत्ते—

(उक्ताहोमादेरभिधानम्)

ब्रह्मधादिन इति । न्यङ्ङधोमुख उत्तान ऊर्ध्वमुखो योऽयमग्निः स एव पक्षिणामाकारेण चीयते । तथा सत्यधोमुखत्वेन चितस्याग्नेः पृष्ठभागे सर्वा आहुतय एनमग्निं प्राप्नुयुः । ऊर्ध्वमुखत्वे स पक्षाभ्यामाकाशे गन्तुं न शक्नुयात् । गमनाभावे च स्वर्गाय हितो न भवति । अत्र दोषद्वयपरिहाराय पुरुषशीर्षमुपदध्यात् । तच्च शिरः प्राचीनं केशभागं प्राच्यां दिशि च्छिन्नगलभागं प्रतीच्यां दिशि कृत्वोर्ध्वमुखं स्थापयेत् । एवं सति तत्र ह्यमाना आहुतयो मुखपदेश एवाग्निं प्राप्नुवन्ति, न तु पृष्ठतः । पक्षाकारस्योर्ध्वमुखत्वाभावेनाऽऽकाशे गन्तुं शक्यत्वात्स्वर्गाय हित एव भवति । अस्य चोपधानमन्त्रस्त्वादित्यं गर्भमित्वादिदिकः । उपधानविधिस्तु मध्ये पुरुषशीर्षमुपदधातीति । स चैषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके समाभ्रातः । अत्र तूर्कं विधिपन्थं प्राचीनोत्तानत्वगुणौ विधीयेते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चित्रं देवानामित्यर्ध्वर्चाम्यामक्षिकटयोर्हृत्वा ” इति, तदिदं विधत्ते—

सौर्या जुहोतीति । सौरी चित्रं देवानामित्यादिका । सा चोदु त्वं जातवेदसमित्यनुवाके समाभ्रातत्वात्तत्रैव व्याख्याता । सूर्यस्य चक्षुरभिमानीदेवत्वात्तन्मन्त्रहोमेनास्मिन्पुरुषशीर्षे चक्षुरिन्द्रियं संपादयति । चक्षुरभिमानीत्वं चैतरेयिणः समामनन्ति—“ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् ” इति ।

अर्धचंद्रयं विभज्य विनियुक्ते—

द्विर्जुहोतीति । इन्द्रियस्यैकत्वेऽपि गोलकभेदाद्द्वित्वम् ।

ऋग्भेदशङ्कां वारयितुमेकत्वं विधत्ते—

समान्या जुहोतीति । गोलकभेदेऽपीन्द्रियस्यैकत्वाद्गोक्तत्वम् । इदं होमब्राह्मणमपि पुरुषशीर्षाविविक्तमीपे द्रष्टव्यम् । अथ वामभृदारूपाया इष्टकाया उपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवाश्वासुराश्च युद्धाधोद्यवास्तदानीं तदुभयेऽपि वननीयं वसु स्वं वनमेकैकत्र गूढत्वेन सम्यक्स्थापितवन्तः । तत्रासुरसंबन्धि यद्धनं तदेतद्देवा वामभृदारूपेष्टकया विनाशितवन्तः । अतो वामं हरन्ति(ति) नाशयन्ती(त्यनये)ति व्युत्पत्त्या हकारस्थाने भकारादेशे सति वामभृदिति नाम संपन्नम् । अतो यजमानोऽप्येतदुपधानेन आवृष्यस्थ धनं विनाशयति ।

(रेतःसिंघांधिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पवाहुगिहकायां हिरण्यशकलावभ्यु(भ्यु)स यास्ते
अग्ने सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वामभूतम्” इति । तत्र हिरण्यशकली विधत्ते—

हिरण्यमूर्ध्नीति । हिरण्यशकलद्वयं मूर्ध्नुपरिभागे वक्ष्या इष्टकायाः सा
हिरण्यमूर्ध्नी । हिरण्यं पकाशरूपत्वाच्छ्योतिः । वाममपि मणिमुकादिकं
वधा श्योतिः । यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इत्यादिमन्त्रद्वयं तत्र विनियुङ्क्ते—

द्वियजुर्मवतीति । द्वे यजुषी मन्त्रौ यस्या वामभूतः सा द्वियजुः । इदं च
वामभूद्वाक्षणं स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके दूर्बेष्टकामाक्षणादूर्ध्वं देवलक्ष्यं वे
न्यादिति रेतः पूर्वं ब्रह्मण्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे लृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्ता अग्निर-
भ्यध्यायत्ताः समभवत्तस्य रेतः पराऽपत्त-
दियर्मवद्यद्वितीयं पराऽपत्तत्तदसार्वभवादिर्यं
वै विराडसौ स्वराह्यद्विराजाबुपदधातीमे
एवोर्ष धत्ते यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तदस्यार्था
प्रति तिष्ठति तत्र जायते ता ओर्षधयः (१)
वीरुधो भवन्ति ता अग्निरात्ति य एवं वेद् प्रैव
जायतेऽज्ञादो भवति यो रेतस्वी स्यात्प्रथ-
मायां तस्य चित्यामुमे उप दध्यादिमे एवा-
स्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्तरैताः
स्यात्प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप दध्या-
दुसामायां न्याः रेत एवास्य सिक्कमाभ्यामु-

(रेतःसिगाद्यभिधानम्)

भयतः परिं गृह्णाति संवत्सरं न कम् (२)
 चन प्रत्यवरोहेज हीमे कं चन प्रत्यवरोहत-
 स्तदेनयोर्वंत यो वा अपशीर्षाणिमार्भि चिनु-
 तेऽपशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सशीर्षाणि
 चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति चिरिं
 जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहाऽऽगम-
 ष्वीतिहोत्रा ऋतावृधः समुद्रस्य वयुनस्य
 परमं जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यं
 हविरिति स्वयमातृणामुपधाय जुहोति (३)
 एतद्वा अग्नेः शिरः सशीर्षाणिमेवाग्निं चिनुते
 सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद सुव-
 गाय वा एष लोकार्यं चीथते यद्ग्नस्तस्य
 यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत्सुवर्ग्योऽ-
 ग्निश्चितिमुपधायामि मृशेच्चित्तिमचित्ति चिन-
 वद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मतन्नाये
 च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादिति-
 मुक्येति यथापूर्वमेवेनाम्रप धत्ते प्राञ्जमेनं
 चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति ॥ (४) ।

(ओषधयः कं जुहोति स्वपत्यायाहादेश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उखाहृतिः पुंशिरश्च वामभृच्च तृतीयके ।

अथ चतुर्थे रेतःसिगाद्या उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विराड्ज्योतिरिति तिस्रो रेतःसिचस्तासां द्वे प्रथमायां चित्पां यून उपदभ्यात्तर्वा मध्यमायां विवपस एकां प्रथमायामेकामुत्तमायां स्थविरस्य ” इति, तत्र द्वयोरुपधानं विधत्ते—

आपो वरुणस्येति । वरुणपत्न्यो या अन्देवतास्ताः कामुकोऽग्निरभ्यध्याय-
दभ्यात्वा सम्भवत् । तत्र मानसेन संभवेन स्वलितं रेतोऽधोऽपतत् । तच्च
रेत इयं पृथिव्यभवत् । द्वितीयवारं पतितं रेतोऽसौ द्युर्लोकोऽभवत् । तत्र येयं
पृथिवी सा विविधा प्राण्याधारत्वेन राजत इति विराडित्युच्यते । या त्वसौ
द्यौः सा स्वातन्त्र्येण राजत इति स्वराट् । एवं सत्पत्र द्वे विराजावुपदभ्यात् ।
विराट्शब्दोपेताभ्यां मन्त्राभ्यामुपधेये विराजौ । मन्त्रद्वयं च विराड्ज्योतिरधार-
यत् । सन्नाड्ज्योतिरधारयदित्याघ्रातं व्याख्यातं च । अनेन विराड्ज्योपधानेनेमे
द्वे द्युभूमौ एवावमुपधत्ते । तदेतद्विराडुपधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यद्वा असाविति । असौ द्यौर्यदेव रेतो वृष्टिरूपं सिञ्चति तदस्यां भूमौ
प्रतिष्ठितं सन्नानाकारेणोत्पद्यते । ताश्चोत्पन्ना ओषधयो व्रीहियवाद्या वीरुधो
नागवल्क्यादयश्च भवन्ति । ताश्च जाठराभिरसि । एवंविधे द्युभूमिरूपे विराजा-
विति तयोः प्रशंसा । वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अथाभिकारिभेदेन प्रकारविशेषं विधत्ते—

यो रेतस्वीति । रेतस्वी युवा तस्य प्रथमायामेव चित्ता उभयोरुपधाने
सति ते उभे अपि द्युभूमिरूपे अनुकूले भूत्वा यजमानार्थं रेतः सिञ्चतः ।
सिक्करेताः स्थविरस्तस्य प्रथमोत्तमचित्तयोः क्रमेण द्वयोरुपधाने सति स्वकीयं
सिक्कं रेत आभ्यामिष्टकाभ्यामुभयतः परिगृहीतं भवति । एतद्विराड्ब्राह्मणं पूर्वो-
क्तवामभृद्ब्राह्मणादनन्तरमेव द्रष्टव्यम् । अथाभिचितः कंचिन्नियमं विधत्ते—

संवत्सरं नेति । अभि चित्वा संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं षोडशेषु विद्यावृद्धेषु
च समागतेष्वपि कमपि पुरुषं प्रत्यभ्युत्थानं न कुर्यात् । इमे द्युभूमिरूपे विरा-
जाविष्टके कम्प्युत्कृष्टं पुरुषं प्रति नाभ्युत्थानं कुरुतः । तदनभ्युत्थानमेतयोः

(रेतःसिगाद्यभिधानम्)

एकयोर्वतं नियतम् । अतस्तथोरुपधाताऽपि नाभ्युत्तिष्ठति । यद्यप्ययं नियमः
ऋत्स्नब्राह्मणान्ते वक्तव्यस्तथाऽपि विराड्द्वारेण स्तोतुमिहाऽऽम्नातः ।

अथ कंचिद्धोमं विधातुं प्रस्तौति—

यो वा अपशीर्षाणामिति । अग्नेः शिरोराहित्यसाहित्याभ्यां यजमानोऽपि
सुवर्गे तथा भवति । विधित्सितस्य होमस्य मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिं जुहोमीति । यथा देवा इहाऽऽगमन्येन प्रकारेण हविर्भाजो देवा
अस्मिन्कर्मण्यागच्छन्ति, तथाऽहं मनसा मनोगतया भक्त्या घृतेन द्रव्येण चित्तिं
जुहोमि देवानां चित्तमुपाददे प्रसादयामीत्यर्थः । कीदृशा देवाः, वीतिहोवाः
कमनीयहविषः, क्रतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारः । तत ऊर्ध्वं विश्वकर्मणे प्रजा-
पतये विश्वाऽहा सर्वेष्वप्यहःसु अमर्त्यं विनाशरहितं स्वाहुतं हविर्जुहोमि ।
होमस्य स्थानमुच्यते—वयुनस्य कमनीयस्य समुद्रस्य समुद्रवदुत्कृष्टस्य स्वयमा-
तृष्णास्वरूपस्य पत्मन्पतन आहुतियोग्य उपरिभाग इत्यर्थः । उत्पादितं मन्त्रं
विनियुङ्क्ते—

इति स्वयमिति । चित्तिं जुहोमीति यो मन्त्र उत्पादित इत्यनेन मन्त्रेण
स्वयमातृष्णोपधानादनन्तरं जुहुयात् । एतदेवाऽऽहुतिस्वरूपमग्नेः शिरस्थानीयम् ।
अतः शिरःसहितमेवाग्निं चितवान्भवति । वेदनं प्रशंसति—

सशीर्षाऽमुष्मिन्निति । एतद्धोमब्राह्मणं स्वयमातृष्णामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।
अथाभिमर्शनं विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्गाय वा इति । योऽयमग्निरस्ति स एव स्वर्गलोकार्थं चीयते । अत-
स्तस्याग्नेर्यदङ्गमयथापूर्वं क्रमोलङ्घनेन क्रियते तदङ्गमसुवर्ग्यं स्वर्गाय हितं न
भवति । अग्निश्च स्वर्गाय हितः । तस्मात्क्रममनुलङ्घ्यैव तदङ्गमनुष्ठेयम् ।

अथ यदर्थं प्रस्तावः कृतस्तद्विधत्ते—

चित्तिमुपधायेति । उपधानादूर्ध्वं तामुपहितां चित्तिं हस्तेन स्पृशेत् ।

तत्र मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिमचित्तिमिति । अयमाग्निश्चित्तिमचित्तिमस्मदीयां मानसीं भार्कि-
मभार्किं च विचिनवद्विविच्य निश्चिनोतु । कीदृशोऽग्निः। पृष्ठेव वीता वृजिना च
विद्वान्, पृष्ठोपलक्षितसर्वावयवसदृशानि कर्माङ्गानि(णि)वीता कान्तानि वृजि-
ना च स्वलितानि चेत्युभयं ज्ञानानः । तथा मतांमनुरूपरूपान्प्रमादबहुलान-
स्मानपि विद्वान् । हे देव नोऽस्माकं राये धनाय स्वपत्याय च शोभनपुत्रार्थमपि

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

दितिं च राश्व यदेयं तदपि देहि । अदितिमुरुष्य यदपीतः परं न देयं किंतु पूर्व-
बेष दत्तं तदपि बहुलं कर्तुमिच्छ । अनेन मन्त्रेणानुष्ठितमभिमर्शनं प्रशंसति-

अथापूर्वमिति । अत्र भक्त्यभक्त्योः स्तलनास्त्वनयोर्विवेककारिणा बह्वि-
ना वैकल्पस्य समाहितत्वात्क्रममनुल्लङ्घ्यैवैनां चितिमुपधत्ते । अग्निं च माह्मुसं
चिनुते । स चाग्निरस्य यजमानस्य स्वर्गाय हितो भवति । तदिदं आसन्नं
पशुर्वा एष यदग्निरित्यनुवाके प्रथमचितिसमाप्तौ द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीयते-

चिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः पशून्पातु सोऽ-
स्मान्पातु तस्मै नमः प्रजापती रुद्रो वरुणोऽग्नि-
दिशां पतिः स नः पशून्पातु सोऽस्मान्पातु तस्मै
नम एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ता-
भ्यो वा एष आ वृश्च्यते यः पशुशीषाण्युपदधाति
हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो
नमस्करोति ब्रह्मवादिनः (१) वदन्त्यग्नौ
ग्राम्यान्पशून् दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति
किं तत उच्छिषतीति यद्धिरण्येष्टका उपद-
धात्यमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशु-
भ्यो भेषजं करोति नैर्नान्हिनस्ति प्राणो वै
प्रथमा स्वयमातृणा व्यानो द्वितीयाऽपान-
स्तृतीयाऽनु प्राण्यात्प्रथमा स्वयमातृणामुप-

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

धार्य प्राणेनैव प्राणं समर्धयति व्यन्यात्

(२] द्वितीयामुपधार्य व्यानेनैव व्यानं

समर्धयत्यपान्यात्तृतीयामुपधार्यपानेनैवापानं स-

मर्धयत्यथो प्राणैरेवैनं समिन्धे भूर्भुवः सुव-

रिति स्वयमातृणा उप दधातीमे वै लोकाः

स्वयमातृणा एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः

प्रजापतिः प्राजायंत यदेताभिर्याहृतीभिः स्वय-

मातृणा उपदधातीमानेव लोकानुपधार्येषु

(३) लोकेष्वधि प्र जायते प्राणाय व्याना-

यापानाय वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवत-

याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदामिना वै देवाः सुवर्गं

लोकमाजिगांसन्तेन पतितुं नाशंकनुवन्त एता-

श्वतश्चः स्वमातृणा अपश्यन्ता दिक्षुपाद-

धत तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्यच्च-

तत्राः स्वयमातृणा दिक्षुपदधाति सर्वतश्चक्षुषैव

तदमिना यजमानः सुवर्गं लोकमेति (४) ॥

(ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजमानस्त्रीणि च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

रेतःसिग्धोमसंस्पर्शाश्वतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाया उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विश्वकर्मा दिशां पतिरिति पञ्च हिरण्येष्टकाः पति-
दिशमेकां मध्ये ” इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति—

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

विश्वकर्मा दिशामिति । योऽयं विश्वकर्मा दिशां पालकः सोऽस्मदीया-
भ्यशूनस्मांश्च रक्षतु । तस्मै विश्वकर्मणे नमः । प्रजापतिरित्यादिभिश्चतुर्भिः पदै-
श्वत्वारी मन्त्रा उत्पन्नाः । सर्वत्रानुषङ्गाय दिशां पतिरिति पुनः पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते-

एता वै देवता इति । पुरुषार्धर्षभवृष्णिबस्तानामेवेषां पशूनां विश्वकर्मा-
दयः स्वाभिभूता देवताः । एवं सति पशुशीर्षोपधाने ताभ्यो देवताभ्य आवृ-
क्ष्यते तासां देवतानां द्रोही भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय हिरण्येष्टका उप-
दध्यात् । हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टकास्तदुपधानेन ताभ्यो नमस्करोति ।
तन्मध्येषु तस्मै नम इति दर्शनात् । प्रकारान्तरेण हिरण्येष्टकाः प्रशंसति-

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । लोके हि द्विविधा एव पशवो ग्राम्याश्चाऽऽर-
ण्याश्चेति । तत्र ग्राम्यान्पुरुषाश्चादीनयं यजमानश्चीयमानेऽग्नौ स्थापितवान् ।
मयुमारण्यमनु ते दिशामीत्यादिभिर्मन्त्रैरारण्यांश्च शोकेन योजितवान् । तत
उभयविधेभ्यः पशुभ्योऽन्येदनुपहितं पशुस्वरूपं किं नामोच्छिष्यते । अघः
कष्टोऽयं सर्वकर्षोपद्रवको यजमानव्यापार इति ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः । तत्रै-
तदुत्तरं द्रष्टव्यम्-नायं कष्टो व्यापारो यस्मादयं हिरण्येष्टका उपदधाति हिरण्यं
चामृतं तेनामृतेन ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजकरणादेतदीपहिंसादोषं न प्राप्नोति ।
एतच्चोपलक्षणमारण्यपशुशोकस्यापि भेषजमेतदिति द्रष्टव्यम् । एतासां कृत्तिका-
दिनक्षत्रेष्टकाभ्य ऊर्ध्वभावित्वात्तद्ब्राह्मणानन्तरमेवैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

अथ तिसृणां स्वयमातृणानामुपधानानन्तरं प्राणनादिकं विधत्ते-

प्राणो वा इति । पथममध्यमोत्तमचितिषु तिस्रः स्वयमातृणः, ताश्च क्रमेण
प्राणव्यानापानस्वरूपाः प्राग्वृत्तिमध्यवृत्तिपश्चाद्वृत्तित्वसाभ्यात् । अतः पथमचितौ
स्वयमातृणामुपधाय प्राण्यादुच्छ्वासां कुर्यात् । मध्यमचितौ व्यन्यात्प्राणा-
पानस्तम्भनं कुर्यात् । उत्तमचितावपान्यान्निःश्वासां कुर्यात् । स एवं सति स्वकीयैः
प्राणादिभिरग्नेः प्राणादीन्समर्धयति । अपि च प्राणवायुभिरैवैनमार्भिं प्रदीपयति ।

अथ तिसृषु स्वयमातृणानां व्याहृतित्रयं क्रमेण विनियुक्ते-

भूर्भुवः सुवारिति । तत्तत्स्वयमातृणोपधानब्राह्मणानन्तरमेवैतदपि ब्राह्मणं
विभक्ष्य योजयितव्यम् । यदुक्तं सूत्रकारेण-“ प्राणाय त्वा चक्षुषे स्वेति चतस्रः
स्वयमातृणः प्रतिदिशम् ” इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति-

(अहनां रूपादीनामभिधानम्)

प्राणाय व्यानायेति । प्राणादिपदैश्वर्यमिच्छत्वारो मन्त्राः । प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वा तथेत्यादि सर्वत्रानुषज्यते । हे पूर्वदिग्वर्तिस्वयमातृणो प्राणवाचि-
सिद्धये त्वामुपदधामि । चक्षुषे दृष्टिसिद्धयर्थं त्वामुपदधामि । या तव स्वामि-
भूता देवता तयाऽनुगृहीता ध्रुवा सतीह सीदोपविश । यथाऽङ्गिरोभिरुपहिता
ध्रुवा तद्वत् । एवं व्यानायेत्यादिमन्त्रत्रये योजनीयम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं
विधत्ते—

अग्निना वै देवा इति । पुरा कदाचिद्देवाश्चर्यमानमग्निं साधनं कृत्वा स्वर्गं
प्राप्तुमैच्छन् । तेन चाग्निना साधनेन प्राप्तुं नाशक्नुवन् । अतः शक्तिसाधन-
त्वेन स्वयमातृणा निश्चित्योपधाय तत्रत्येन सर्वादिगवगतेन चक्षुषा स्वर्गं प्राप्ताः।
तदीयमन्त्रेषु हि चक्षुषे त्वेत्यादि सर्वेष्वप्यनुषक्तम् । अत एताश्चतस्रः स्वय-
मातृणाश्चतसृषु दिक्षुपधाय सर्वादिगवगतचक्षुर्युक्तेनाग्निना स्वर्गं प्राप्नोति ।
हिरण्येष्टकाब्राह्मणेन सहैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे ऋणयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्न आ याहि वीतय इत्याहाह्वतैवैनमग्निं
दूतं वृणीमह इत्याह ह्रुत्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽ-
ग्निः समिधयत इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृ-
त्राणि जङ्घनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्निन्द्रियं
दधात्यग्नेः स्तोमं मनामह इत्याह मनुत एवैन-
मेतानि वा अह्नाः रूपाणि (?) अन्वहमेवैनं
चिनुतेऽवाह्नाः रूपाणि रुन्धे ब्रह्मवादिनां वद-
न्ति कस्मात्सत्याद्यातयाम्निरिन्धा इष्टका अयात-
याम्नी लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति
ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायात-

(अहर्ता रूपादीनामभिधानम्)

यामानोऽनुचरवती भवत्यजामित्वायानुष्टुमाऽनु
 चरत्यात्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप्तस्मा-
 त्प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता अस्य सूद-
 दोहसः (२) इत्याह तस्मात्परुषिपरुषि रसः
 सोमश्च श्रीणन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नयन्न-
 मेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव
 रुन्धे जग्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रौचने दिव
 इत्याहेमानेवास्मै लोकान्ज्योतिष्मतः करोति
 यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठा वेद प्रत्येव तिष्ठति
 तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीदेत्याहेषा वा इष्ट-
 कानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति (३) ।

(रूपाणि सूददोहसस्तया षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

हिरण्यस्वयमातृष्णाभिधाः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठोऽङ्गा रूपादयः कथयन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अन्न आ याहि वतियेऽग्निं दूर्तं वृणीमहेऽग्निनाऽग्नि-
 समिध्यतेऽग्निर्वृत्राणि जह्वनदग्नेः स्तोमं मनामहे सिधमघ दिविस्पृशम् । देवस्य
 इविणस्यव इति पञ्चाङ्गा रूपाणि ” इति । तदिदं विधातुं मन्त्राणां तात्पर्याणि
 क्रमेण दर्शयति—

अन्न आ याहीति । प्रथममन्त्र आयाहीत्युक्तत्वादाह्वानं प्रतीयते । द्वितीये
 तु वृणीमह इत्युक्तत्वादाह्वयं पञ्चाद्वरणं प्रतीयते । तृतीये तु समिध्यत इत्युक्त-
 त्वात्सामिध्वनं प्रतीयते । चतुर्थे तु वृत्राणि जह्वनदिति शत्रुवधोक्तेः सामिध्वनं

(अहमां रूपादीनामभिधानम्)

पतीयते । पञ्चमे तु मनामह इत्युक्तत्वान्मननं पतीयते । तत्र प्रथमद्वितीयौ होतृकाण्डे प्र बो वाजा इत्यनुवाके समाभ्रातौ । तौ चास्माभिर्द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमपपाठके सामिधेनीब्राह्मणे व्याख्यातौ । तृतीयो यस्त्वा इदेष्वनुवाके समाभ्रातृत्वात्तत्रैव व्याख्यातः । चतुर्थस्तु चतुर्थकाण्डस्य तृतीयपपाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातः । पञ्चमः शाखान्तरगतः । एतैर्मन्त्रैरुपधेयानामिष्टकानामर्हत्वाणीत्येतामधेयम् । तेषामुपधानविधिमर्थवादेनोच्यति—

एतानि वा इति । पञ्चस्वहःसु तस्यां तस्यां चितानुपधेयत्वादेतन्मन्त्रसाध्यानीष्टकास्वरूपाण्यर्हत्वा रूपाणीत्युच्यन्ते । तान्युपधेयादिति विधिरुन्नेयः । तदुपधानेन सर्वदा प्रतिदिनमभि चितवान्भवति । कालविशेषाणापर्हत्वात् स्वस्वपं च माप्नोति । एतच्च ब्राह्मणवाक्यं तत्ताच्चितिप्रस्तावे विभज्य वृष्टव्यम् ।

अथ लोकंपूजाया विधिमर्थवादेनोच्यति—

ब्रह्मवादिन इति । लोकं पूण छिद्रं पूणेति मन्त्रेणोपधेया लोकंपूजाः । एतद्व्यतिरिक्तामामिष्टकानामेकस्यां चितौ सकृदेवोपधानं तावत्तैव गतसारत्वात् । लोकंपूजायास्वगतसारत्वादसकृदुपधानं क्रियते । तदेतद्गतसारत्वं कस्मात्कारणादिति ब्रह्मवादिभिः पृष्टे सति ऐन्द्राग्रत्वाद्ब्राह्मण्यत्वाच्चेति बुद्धिमानुत्तरे ब्रूयात् । इन्द्राग्नी त्वा बृहन्मविरितिमन्त्रे समाभ्रातृत्वात्तदीयत्वम् । इन्द्राग्नी बृहस्पतिरित्येते देवाः सामिधेयातिशयोपेतत्वात्कदापिदपि गतसारान् न भवन्ति । तादृशीमयातवाग्नी लोकंपूजारूपामिष्टकामुपधेयादिति विधिरुन्नेयः ।

अत्र लोकं पूणेतिमन्त्रस्य मन्त्रान्तरापेतत्वं विधत्ते—

अनुचरवतीति । लोकं पूण छिद्रं पूणेति मन्त्रमनु पश्चाच्चरति पठत्यत इति अनुचरो द्वितीयो मन्त्रः । तेनाप्युपधेयत्वादियमिष्टकाऽनुचरवती । एकेनैव मन्त्रेण पुनः पुनरुपधाने सत्यालस्यं भवेत् । मन्त्रान्तरसद्भावे तु तदालस्यं न भवति ।

अनुचरमन्त्रं सामान्यतो विधाय पुनर्विशेषतो विधत्ते—

अनुष्टुमेति । लोकं पूणेतिमन्त्र आत्मा शरीरम् । अनुचररूपो द्वितीयोऽनुष्टुम्भस्फः पाणरूपः । यस्मादत्रैवं तस्माल्लोकेऽपि पाणवायुः सर्वाञ्छरीराभयवाननुत्तृत्यं चरति ।

तस्मिन्ननुचरमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ता अस्येति । सूदशब्देन दोहनियः क्षीरादिरस उपलक्ष्यते । सूदं बुहन्तीति सूददोहसस्ता इष्टकाः । यस्मादनैवमुक्तं तस्मात्सोमवल्ल्यामपि परुषि परुषि तत्तत्पर्वणि रसोऽवतिष्ठते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सोमः श्रीणन्तीति । पृथ्वयः श्वेतगोरूपा इष्टका अन्नं च श्वेतवर्णं तस्मादन्नप्राप्तिः । किंचेष्टकाचितोऽभिरर्चनीयोऽन्नं चार्चनीयम् । तस्मादप्यन्नप्राप्तिः ।

द्वितीयाधे त्रिष्वा रोचने दिव इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

जन्मन्देवानामिति । त्रिशब्देन लोकत्रयमुच्यते । रोचनशब्देन ज्योतिः । यावती वै पृथिवीत्यनुवाके त्रयोदश लोकंप्रणया उपदधातीत्यावुर्त्तैर्विहितत्वाद्यातयामत्वशङ्कनायां तत्परिहारोऽत्राऽऽस्मनातः । अतस्त्वैत्रेवेदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । तत्र संख्यामात्रविधिमाभिप्रेत्यात्र विध्युन्नयनमुक्तम् । यदा तु तत्रैव विशिष्टोपचानविधिस्तदानीं नात्र विधिरुन्नेतव्यः ।

अथ सर्वेष्टकाशेषत्वेन तया देवतयेति मन्त्रं विधत्ते—

यो वा इष्टकानामिति । मन्त्रे ऋवेत्यभिधानादानेनोपधाने सतीष्टकाः प्रतिष्ठिता भवन्ति । अतः सर्वास्वपीष्टकास्वितं मन्त्रं पठेदित्यभिप्रायः । इदं ब्राह्मणं स्वयमातृणोपधानब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एष लोकार्यं चीयते यद्ग्निर-
वज्रं एकादशिनी यद्भावेकादशिनीं मिनुया-
द्वज्रैणैः सुवर्गाह्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुया-
त्स्वरुमिः पशून्व्यर्धयेदेकयूपं मिनोति नैनं
वज्रैण सुवर्गाह्लोकादन्तर्दधाति न स्वरुमिः
पशून्व्यर्धयति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण-

(यूपैकत्वादीनामभिधानम्)

धृत्ये योऽग्निं चिन्वन्नधिकारमत्येन्द्रिया (१)
 ऋचाऽऽकर्मणं प्रतीष्टकामुपदध्यान्नेन्द्रियेण वी-
 र्येण व्युध्यते रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्य तिस्रः
 शंरव्याः प्रतीचीं तिरश्च्यनुचीं ताम्यो वा एष
 आ वृश्च्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिस्र-
 धन्वमयाचितं ब्राह्मणाय इद्यात्ताम्य एव नम-
 स्करोत्यथो ताम्य एवाऽऽत्मानं निष्कीर्णीते
 यत्तं रुद्र पुरः (२) धनुस्तद्वातो अनु वातु
 ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि यत्तं
 रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै
 ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्तं रुद्र
 पश्वाद्दधनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रे-
 दावत्सरेण नमस्करोमि यत्तं रुद्रोत्तराद्दधनुस्तत्
 (३) वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र इव-
 त्सरेण नमस्करोमि यत्तं रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो
 अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि
 रुद्रो वा एष यदग्निः स यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्ति-
 ष्ठत्येवं वा एष एताहिं संचितमेतैरुप तिस्रते
 नमस्कारैरेवेनं शमयति येऽध्वयः (४)
 पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तेषां त्वमस्यु-
 त्तमः प्र णो जीवातवे सुव । आपं त्वाऽमे
 मनसाऽऽपं त्वाऽमे तपसाऽऽपं त्वाऽमे वृक्ष-
 याऽऽपं त्वाऽमे उपसद्भिरापं त्वाऽमे मुत्य-

थाऽऽपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथे-
नाऽऽपं त्वाऽग्ने वशयाऽऽपं त्वाऽग्ने स्वगाकारे-
णेत्याहृषा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैनमामोति (५) ॥
(ऐन्द्रिया पुर उत्तराद्धनुस्तदग्र्यं आहाष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अह्नां रूपाणीरितानि षष्ठे लोकंपृणा तथा ।

अथ सप्तमे यूपैकत्वान्युच्यन्ते ।

यदुक्तमधमधकाण्डे—“ एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यधमधस्य ” इति । तत्र विकल्पेन प्राप्तां यूपैकादशिनी-
यपोश्च यूपैकत्वमेव विधत्ते—

सुवर्गाय वा एष इति । योऽधमभिः स एष सुवर्गार्थं चीयते, यूपैका-
दशिनी च वज्रसमाना । तत्रेदं विचार्यते—किमग्नौ पश्वर्थं यूपैकादशिनी कर्तव्या
न वेति । यदि तामेकादशिनीं प्रक्षिपेत्तदा तद्रूपेण वज्रेणैवमग्निं स्वर्गलोकाद-
न्तर्हितं कुर्यात् । बहुयूपव्यवधानात्स्वर्गो न दृश्येत । अथ तामेकादशिनीं न
प्रक्षिपेत्तदानीं पशुन्स्वरुमिर्विधोजयेत् । स्वरुशब्देन यूपतक्षणकालीनानि शक-
क्षान्युच्यन्ते । यूपभावे च कथं तानि संभवेयुः । तदभावे च स्वरुणा पशु-
पञ्चकीरयेत्तत्र सिध्येत् । अत्रोभयदोषपरिहारार्थिकं सूत्रं प्रक्षिपेत् । तदानीं वज्रा-
त्स्वरुबहुमूपव्यवधानाभावादिमग्निं स्वर्गादन्तर्हितं न करोवि । यूपसद्भावात्तद्वि-
शोभोऽपि न भविष्यति । अस्थ च ब्राह्मणस्य चोदकपाप्तापवादरूपत्वाच्चाऽऽ-
ध्याते कार्त्स्न्यमिदं नुवाकेऽन्तर्भावः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इन्द्रं विश्वा अवीवृषन्तित्युत्तरेण पुच्छाध्ययमन्तर्वि-
श्रा(वैश्रा) क्रमणं मतीष्टकामुपदध्यात् ” इति । पुच्छाध्ययः पुच्छपक्षयोः
श्लेषिः । तदिदं श्लोकमुपधानं विधत्ते—

(यूपैकत्वादीनामभिधानम्)

वि वा एष इति । य उपधानकर्ता चयनकालेऽग्निमाधिकामति स एष इन्द्रिय(येण) सामर्थ्येन [च] वियुक्तो भवति । अतस्तत्परिहारायाऽऽकर्मणा प्रति पादप्रक्षेपस्थाने काचिदिष्टकामिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्युचोपदध्यात् । सा चाग्निप्रणयनप्रस्तावे सामन्नातत्वात्तत्रैव व्याख्याता । अत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगान्तरम् । एतदुपधानेनेन्द्रियसामर्थ्यवियोगो न भवति । एतच्च ब्राह्मणं शंशु ब्राह्मस्पत्यामित्यादेरश्राकमणब्राह्मणात्पूर्वं द्रष्टव्यम् । अथ धनुर्दानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । योऽयमग्निः स एव रुद्रः क्रूरो देवः । रुद्रो वै क्रूर इति ह्यन्वत्राऽऽम्नातम् । तस्य च क्रूरस्य शरव्याः शरेण साध्याः पतीष्यादयस्तिष्ठः शरव्याः । यद्वा हिंसकत्वादिषुरेव शरव्याः । सा च त्रेधा—पतीषी संमुखमागच्छन्ती, तिरश्ची पार्श्वयोश्च गच्छन्ती, अनूची पृष्ठत आगच्छन्ती चेति । एवं सति योऽग्निं चिनुते स एष ताभ्य इषुभ्यो निमित्तभूताभ्य आवृच्यते सर्वतच्छिद्यते ताभिः प्रहतो भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरिषुभ्युक्तमेकं धनुरयाचितमपि ब्राह्मणाय दद्यात् । तेन दानेन याधिकाभ्यस्ताभ्य इषुभ्यो नमस्करोत्येव । अपि च ताभ्य इषुभ्यः सकाशादेवाऽऽत्मानं स्वशरीरं निष्क्रीणीति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“तिसृधन्वमयाचितं यजमानो ब्राह्मणाय इषुभ्यो यत्ते रुद्र पुरो धनुरित्येतैर्यथालिङ्गमुपातिष्ठते ” इति । तदेतद्विधातुं मन्थानुत्पादयति—

यत्ते रुद्र पुर इति । हे रुद्र पुरः पूर्वस्यां दिशि ते त्वदीयं यद्धनुरस्ति तदनुसृत्य वातो वातु प्रसरतु । किमर्थं, ते त्वदर्थं त्वत्सहायार्थमित्यर्थः । त्वथा बाणे मुक्ते सति यदा वायुरनुकूलो भवति तदा बाणः शीघ्रमुद्गच्छति यदिदं साहाय्यम् । हे रुद्र ते त्वदीयाय तस्मै धनुषे संवत्सरेण कालेन नमोऽस्तु । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नमस्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । मभ्यवधिभवादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्य एकैकस्मिन्पञ्चके स्थिताः संवत्सराः क्रमेण संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरवत्सरणव्दैर्विवक्षिताः । प्रथमः संवत्सरो द्वितीयः परिवत्सरस्तृतीय इडावत्सरश्चतुर्थ इदुवत्सरः पञ्चमो वत्सरः । एवं सत्येकैकदिग्बर्तिधनुषे निरन्तरमेकैकस्मिन्संवत्सरे नमस्कारः कृतो भवति । एतन्मन्वसाभ्यमुपस्थानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । लोके क्रुद्धो व्याघ्रो गर्जन्मक्षणोद्यतो यथा भयंकर-

स्तिष्ठति, एवमेवैव सम्यक्चिबोऽग्निरुमः सञ्चुपस्थाने सति तन्मन्त्रगतैर्नमस्कारैः
शान्तो भवति । तदिदमुपस्थानब्राह्मणं शतरुद्रीयहोमब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ येऽग्नयः पुरीष्या इति प्रयास्यन्नाग्निभिरार्घिं यजमान
उपविष्टवे ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रान्पठति—

येऽग्नय इति । हेऽग्ने मया चीयमाना ये केचिदन्यैश्चीयमानाः पुरीष्या
मृदा निष्पाद्याः प्राथिवीमनु प्राविष्टाः सन्ति तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि । तादृश-
स्त्वं नोऽस्माञ्जीवातवे जीवनीपधाय चिरं जीवितुं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय । हेऽग्ने
त्वामार्घं प्राप्तवानस्मि । सामान्येनोक्ता माग्निः पुनर्विशेष्यते । संकल्पमारम्य
वशानुबन्ध्यास्वगाकारपर्यन्ता ये सोमप्रयोगावयवास्तैः सर्वैस्त्वां प्राप्तोऽस्मि ।
मनः संकल्पो वचो मन्त्रोच्चारणम् । तपोऽनशनं दानं च । दीक्षा
मौनादिनियमः । उपसदो दिनप्रधानुष्ठेया होमाः । सुत्या सोमग्रहहोमः । दक्षि-
णा द्वादशशतगवादयः । भवभूथो जले होमः । वशाऽनुबन्ध्यापशुः । स्वगा-
कारोऽवशिष्टावयवसंपूर्त्या स्वाधीनत्वकरणम् । अत्राप्यार्घं त्वाऽग्न इत्यनुषज्यते ।

एतन्मन्त्रसाध्यं प्रयाणकालीनोपस्थानाद्यर्घिं मन्त्रव्याख्यानरूपेणार्घवादो-
नयति—

इत्याहृषा वा इति । योऽर्घं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तप्रकारेण प्रयाण-
काले ब्रूयात् । एवैव मन्त्रपाठानुष्ठितरग्नेः प्रायिका । तस्मात्तयैवार्घिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राणमेवास्मि-
न्दधाति बृहद्भयंतराभ्यां पक्षावोर्ज एवास्मि-
न्दधात्यतुस्थायज्ञायज्ञियेन पुच्छंमृतुश्वेव प्रति
तिष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज

(उपस्थानाथमिधानम्)

एवास्मिन्दधाति प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मा-
त्सुष्टः पराङ्मैत्तं वारवन्तीयैनावारयत तद्द्वारव-
न्तीयस्य वारवन्तीयत्व* इयैतेन इयेती अकु-
रुत तच्छयैतस्य इयैतत्वम् (१) यद्द्वारवन्ती-
यैनोपतिष्ठते वारयत एवेन* इयैतेन इयेती कु-
रुते प्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षं प्रत्युप तिष्ठते
प्रेमाणमेवास्य गच्छति प्राच्या त्वा दिशा
सादयामि गायत्रेण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेः
शीर्ष्णाऽग्नेः शिर उप दधामि दक्षिणया त्वा
दिशा सादयामि त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रेण देवत-
याऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधामि प्रतीच्यां
त्वा दिशा सादयामि (२) जागतिन
छन्दसा सावित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः पुच्छ-
मुप दधाम्युदीच्या त्वा दिशा सादयाम्या-
नुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतयाऽग्नेः
पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधाम्यूर्ध्वया त्वा दिशा
सादयामि पाङ्क्तैन छन्दसा बृहस्पतिना देव-
तयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधामि यो वा
अपात्मानमग्निं चिनुतेऽपात्माऽमुष्मिँल्लोके भ-
वति यः सात्मानं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके
भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष वा अग्नेरात्मा
सात्मानमेवार्गिनं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके
भवति य एवं वेद (३) ॥

(उपस्थानाद्यभिधानम्)

(श्वैतत्वं प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि यः सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकयूपादिविधयः सप्तमे समुदीरिताः ।

अथाष्टम उपस्थानादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पृष्ठैरुपतिष्ठते गायत्रेण पुरस्ताद्बृहद्रथंतराम्भ्यां पक्षा-
बुतुस्थायज्ञायज्ञियेन पुच्छं दक्षिणस्यां श्रोण्यां वारवन्तीयेनोत्तरस्यां वामदेव्ये-
नापि पक्षे प्रजापतेः सामानुत्तं गायति ” इति तदेतद्विधत्ते—

गायत्रेण पुरुस्तादिति । गायत्रादीनि सामविशेषनामानि । तत्सवितुर्व-
रेण्यमित्यस्यामृच्युत्पन्नं गायत्रं, तेन शिरोभागस्योपस्थाने सत्यस्मिन्नग्नौ प्राणः
स्थापितो भवति । त्वामिद्धि हवामह इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्, अभि त्वा शूर
नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथंतरम् । ताम्भ्यां पक्षयोरुपस्थाने सति वलं संपा-
दितं भवति । वसन्तमित्यादिकापामृच्युत्पन्नमृतुस्थापज्ञायज्ञियं, तेन पुच्छो-
पस्थाने सति ऋतुषु प्रतिष्ठितो भवति । मानि पृष्ठस्तोत्रगताति सामानि तैः सर्वैः
ऋत्स्वामिमुपतिष्ठेत । तेन शरीरकान्तिः प्राप्यते ।

अथ श्रोणिद्वयोपस्थानाय सामद्वयं विधत्ते—

प्रजापतिरग्निमिति । अथं न त्वा वारवन्तमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं,
तेन साम्ना पराचीनं गच्छन्तमग्निं विनिवारयामास निवारणसाधनत्वादेव वार-
वन्तीयं नाम संपन्नम् । अभि प्र वः सुराभसमित्यस्यामृच्युत्पन्नं श्वैतं, तेन
साम्ना तं निवारितमग्निं श्वेती स्ववशो यथा भवति तथाऽकुरुतः । श्वेतीक-
रणसाधनत्वाच्छ्वैतमिति साम्नो नाम । तेन सामद्वयेन श्रोणिद्वयोपस्थाने
सत्यन्यत्र गमनं निवार्य स्वाधीनं करोति । सूत्रे तु शास्त्रान्तरानुसारेण श्वैत-
स्थाने वामदेव्यमुक्तम् । अथ पक्षसंध्युपस्थानाय सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतेरिति । ऋग्हितेषु स्तोमेषु यदुत्पन्नं साम प्रजापतेर्हृदयमिति नाम
तेषु स्तोमेष्वेतस्यं शब्दसर्वं भावात्तेन पक्षसंध्युपस्थाने सत्यग्नेः प्रीतिं प्राप्नोति ।

१ स. गायन्ति । २ क. ध. ड. °त्यत्र । स. °त्यस्य ग° । ३ स. घ. ङ. स्तोमेषु ।
४ स. घ. ङ. स्तोमेष्वे° । ५ स. घ. ङ. °स्यं सश° । ६ स. °स्य सद्भावा° ।

(उपस्थानाद्यभिधानम्)

एतस्योपस्थानस्य विकर्षणानन्तरभावित्वाद्दशमचूर्जमित्यस्मिन्ब्राह्मणानुवाके तदे-
तद्ब्रह्मण्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्राच्या त्वा दिशा सादयामीति पञ्चाऽऽत्मेष्टकाः
प्रतिदिशमेकां मध्ये ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्तरादयति—

प्राच्या त्वा दिशेति । येयं प्राची दिग्मञ्च गायत्रं छन्दो याऽप्यग्निरूपा
देवता यदपि देवतात्मनोऽग्नेः शिरः, सर्वैः सहितोऽहं हे इष्टके त्वामस्य चीयमा-
स्याग्नेः शिरस्थान उपदधामि । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । इदानीमात्मेष्टका
विधत्ते—

यो वा अपात्मानमिति । आत्मा शरीरं तद्वहितमग्निं चिन्वानः स्वर्गे
शरीररहितो भवति । सात्मकमग्निं चिन्वानस्तत्र सात्मक एव भवति । तस्मादा-
त्मेष्टका उपदध्यात् । तन्निष्पादकत्वाद्देवा आत्मेष्टका एव शिरःप्रभृत्यवयव-
संघ एवाग्नेः शरीरम् । तस्मादेतदुपधानेन सशरीरमग्निं चिनुते ।

वेदनं पशंसति—सात्माऽमुष्मिन्निति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्दशाधिकरणे चिन्तितम्—

पृष्ठैरुपस्थितौ स्तोत्रधर्माः सन्ति न वाऽग्निमः ।

अग्निहोत्रनवान्मैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥

अग्निचयने श्रूयते—“ पृष्ठैरुपतिष्ठते ” इति । पृष्ठशब्दो ज्योतिष्टोमे माध्यं-
दिनसवनगतस्य स्तोत्रकर्मणो नामधेयमिति पथपाध्याये निर्णीतम् सोऽग्निचयन-
गतोपस्थानकर्मणि मयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दस्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मानुपस्थानेऽतिदि-
शतीति चेन्मैवम् । अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । मातमग्नि-
होत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिधातुना समानाधिकृतः कर्मपरः । अत्रोपा-
न्मन्त्रकरण इत्येतत्प्राग्निमीमसूत्रमुपशब्दयुक्तात्पिष्ठतिधातोरात्मनेपदं विदधत्तृती-
यान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठ-
शब्दस्तथाऽपि तस्मात्तदभूवान्तरादिसामोपेतानामि त्वा शूरेत्यादिमन्त्रानुपलक्ष-
यति । न च लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यं, त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात् ।
किंच त्वत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिनाऽग्निहोत्रशब्देन तद्धर्मानुपलक्ष्य तैश्च
धर्मैस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते । तथा स्तोत्रवाचिना

(आहुत्याद्यभिधानम्)

पृष्ठशब्देन तद्वर्माणलक्षणद्वारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति
विप्रकृत्यते । तस्मात्पृष्ठशब्दो न स्तोत्रवर्मानतिदिशति । एतच्च ब्राह्मणं
नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतौत्तिरपिसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽमुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒र्ग॒न॒ उ॒द॒धे॒ या॒ त॒ इ॒र्षु॒र्यु॒वा॒ ना॒म॒ त॒या॒ नो॑
मृ॒ढ॒ त॒स्या॒स्ते॒ न॒म॒स्त॒स्या॒स्त॒ उप॒ जी॒व॒न्तो॑
भू॒या॒स्मा॒र्ग॒ने॒ दु॒ध॒ ग॒ह्य॒ कि॒ञ्चि॒त् शि॒ल॒ व॒न्य॒ या॒ त॒
इ॒र्षु॒र्यु॒वा॒ ना॒म॒ त॒या॒ नो॑ मृ॒ढ॒ त॒स्या॒स्ते॒ न॒म॒स्त॒-
स्या॒स्त॒ उप॒जी॒व॒न्तो॑ भू॒या॒स्म॒ प॒ञ्च॒ वा॒ ए॒तेऽ॒-
र्ग॒न॒यो॒ यच्चि॒तं॒ य॒ उ॒द॒धि॒रे॒व॒ ना॒म॒ प्र॒थ॒मो॒ दु॒धः॑
(१) द्वि॒तीयो॒ ग॒ह्यं॒स्तृ॒तीयः॑ कि॒ञ्चि॒त् शि॒ल॒श्च॒-
तु॒र्यो॑ व॒न्यः॑ प॒ञ्च॒म॒स्तेभ्यो॑ यदाहु॒तीर्न॑ जुहु॒याद्-
ध्व॒र्यं॒ च॒ य॒ज॒मा॒नं॒ च॒ प्र॒ द॒हे॒यु॒र्य॒दे॒ता॒ आ॒हु॒ती॒-
जु॒होति॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नै॒वे॒नाञ्छ॒म॒याति॑ नाऽऽति॒भा॒-
र्ह॒त्य॒ध्व॒र्यु॒र्न॑ य॒ज॒मा॒नो॒ वा॒ङ्म॑ आ॒स॒न्न॒सोः॑ प्रा॒-
णो॑ऽक्ष्योश्चक्षुः कर्ण॒योः॑ श्रोत्रं वाहु॒धो॒र्ब॒ल॒मू॒रु॒-
धो॒रो॒जोऽ॒रि॒ष्टा॒ विश्वा॒न्य॒ज्ञानि॑ त॒नूः (२)
त॒नु॒वा॒ मे॒ स॒ह॒ न॒म॒स्ते॒ अ॒स्तु॒ मा॒ मा॒ हि॒ञ्सी॒-
र॒प॒ वा॒ ए॒त॒स्मात्प्रा॒णाः॑ क्रा॒म॒न्ति॒ योऽभि॑ चि॒-
न्ध॒र्न॒धि॒क्राम॑न्ति वाङ्म॑ आ॒स॒न्न॒सोः॑ प्रा॒ण इत्याह॑

(आहुत्याद्यभिधानम्)

प्राणानेवाऽऽत्मन्धत्ते यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु
य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा मुर्वनाऽऽविवेश
तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वाहुतिभागा वा अन्ये
रुद्रा हविर्भागाः (३) अन्ये शतरुद्रीयं
हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामि-
ष्टकायां नि दध्याद्भागधेयेनैवैनं शमयति तस्य
त्वै शतरुद्रीयं हुतामित्याहुर्यस्थैतद्ग्नौ क्रियत
इति वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्पान्तु पितरस्त्वा
यमराजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्या-
स्त्वा विश्वैर्देवैः पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा मारुतो
मरुद्भिर्रुत्तरतः पातु (४) देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा
वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च पान्तु न वा
एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमर्तः
प्राचीनं प्रोक्षति यत्संचितमाज्येन प्रोक्षति तेन
पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः (५) ॥

(दधस्तनूर्हविर्भागाः पातु द्वात्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आत्मेष्टकामुपस्थानमप्यष्टम उदीरितम् ।

अथ नवम आहुत्यादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्न उदधे या त इपुयुवा नामेति पश्चाऽऽग्न्याहुती-
हुत्वा—” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

(आहुत्याद्यभिधानम्)

अग्न उदध इति । उदधिरिति कस्यचिदग्नेनाम् । उदधिनामक हेग्ने ते त्वदीया येयमिषुर्युवा नाम, परशरीरे सहसा मिश्रणाद्युवेति वाणस्य नामधेयं, तथा युवाभिधेयया नोऽस्मान्मूढ सुखय । ते त्वदीयायास्तस्या इषोर्नमोऽस्तु । ते त्वदीयायास्तस्या इषोः पसादादुपजीवन्तः समीचीनजीवनयुक्ता भूयास्म । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । दुध्रादीनि चत्वार्थग्निविशेषनामानि । तैर्मन्त्रश्चतुर्धा भिद्यते । सर्वेषामप्यग्निशब्द आदावनुषज्यते । या त इषुरित्यादिरन्त्यानुषङ्गः ।

अथैतैर्मन्त्रैराहुवीर्विधत्ते-

पञ्च वा एत इति । या एताः पञ्च चितय उपर्यधोभावेन निष्पादितास्ता एवोदध्यादिनामकाः पञ्चाग्नयः । तेषामाहुत्यभावेऽध्वर्युयजमानयोर्दाहः स्यात् । अतस्तत्परिहारयैतैर्मन्त्रैः पञ्चाऽऽज्याहुतीर्जुह्यात् । एतासां च वातनामाहुत्यनन्तरभावित्वादिभिर्देवेभ्य इत्यनुवाकान्ते तदेतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वाङ्म आसन्निति सर्वत्राऽऽरोहेन्प्रत्यवरोहंश्च जपति स्रष्ट्वाऽन्ततः ” इति, तमेतं विधिमुच्चेतुं मन्त्रमुत्पादयति ।

वाङ्म आसन्निति । मे मदीया येयं वाक्सेयमासन्नास्ये मुखे सुस्थिता भवतु । नसोर्नासिकाच्छिद्रयोः प्राणः सुस्थितो भवतु । तथाऽक्षिगोलकयोश्चक्षुरिन्द्रियं, कर्णगोलकयोः श्रोत्रेन्द्रियम् । बाहोर्नानाविधव्यापारसामर्थ्यम् । ऊर्वोर्गमनसासर्थ्यम् । तथा विश्वान्यङ्गान्यरिष्टानि सर्वेऽप्यवयवा हिंसारहिता भवन्तु । तनूरवयवीभूतं शरीरमपि हिंसारहितमस्तु । मे तनुवा मदीयेन शरीरेण सह ते तुभ्यं नमः साष्टाङ्गदण्डप्रणामोऽस्तु । अतो मा मां त्वं मा हिंसीः । अथ जपाविधिमुत्तयति—

अप वा एतस्मादिति । यो यजमानोऽध्वर्युर्वाऽग्निचयनकाले चितमग्निमधिरुह्य पादेनाऽऽक्रामति, एतस्मात्पाणाः सर्वेऽप्यपक्रामन्ति । अतः प्राणानां धारणाय मन्त्रे वागादीनां स्वस्थानावस्थितिरुच्यते । तस्मादिमं मन्त्रं जपेदिति बिधिरभ्युच्चेयः । यदा त्वाहेतिपदमेव ब्रूयादितिलिङ्गर्थं ब्रूते तदा प्रत्यक्ष एव विधिः । एतच्चाऽऽक्रमणेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यो रुद्रो अग्नाविति रौद्रं गावीधुकं चरुमेतेन धजुषा यस्यामिष्टकायां शतरुद्रीयं जुहोति तस्यां प्रतिष्ठापयति ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

(आहुत्याथभिधानम्)

यो रुद्रो अग्नाविति । रुद्रदेवतारूपोऽग्निः । स च लौकिकेऽङ्गाररूपेऽ-
भ्रावुदकादिषु च प्रविश्य गूढो वर्तते, तस्मै नमोऽस्तु ।

एतन्मन्त्रसाध्यं चरूपधानं विधत्ते—

आहुतिभागा इति । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्युक्तत्वात्सन्त्यनेके
रुद्रास्तेषां मध्ये केचिदाहुतिमेव भजन्ते तदर्थः शतरुद्रीयहोमः । अन्ये तु हवि-
र्भजन्ते तदर्थमिमं गवीधुकधान्येन निष्पादितं चरुं निदध्यात् । उपधाने सति
हविर्भाजमार्थं स्वभागेन शान्तं करोति । यस्य यजमानस्य चयने तदिदं चरु-
पधानं क्रियते तस्यैव शतरुद्रीयहोमः सफलो भवति । अन्यथा शतरुद्रीयं
हुतमप्यफलं स्यादित्यभिज्ञा आहुः । एतच्च रुद्रो वा एष यदग्निरित्यनुवाके
द्रष्टव्यम् ।

यदुकं सूत्रकारेण—“ वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्तान्त्विति यथालिङ्गं संचित-
मग्निमाज्येन प्रोक्षति मध्य उत्तमेन प्राङ्मुखः ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रा-
नुत्पादयति—

वसवस्त्वा रुद्रैरिति । य एतेऽष्टौ वसवः सन्ति ते रुद्रैरेकादशभिः सह
हेऽग्ने त्वां पूर्वस्यां दिशि रक्षन्तु । यमो राजा येषां पितॄणां ते यमराजानस्ता-
दृशाः पितरोऽन्यैः पितृभिः सार्धं दक्षिणस्यां दिशि पान्तु । ये द्वादशाऽऽदि-
त्यास्ते विश्वेदेवैः सार्धं पश्चात्पान्तु । यो द्युताननामकोऽधिकप्रकाशवान्कश्चिन्म-
रुतां स्वामी स सर्वैरुद्रगैः सहोत्तरस्यां दिशि पातु । इन्द्रो ज्येष्ठो वयोगुणा-
भ्यामधिको येषां देवानां त इन्द्रज्येष्ठाः । वरुणो राजा येषामन्येषां देवानां
ते वरुणराजानः । ते चोभयविधा देवा ऊर्ध्वाधोदिशोः पान्तु ।

अथ विधत्ते—

न वा एतेनेति । अतोऽस्मादाज्यप्रोक्षणात्पाचीनं पूर्वमेव यदि सहस्रस्य
प्रमा असीत्यादिमन्त्रेण हिरण्यशकलैः प्रोक्षेत्, तदानामितेन प्रोक्षणेन नाय-
माग्निः पूतो नापि यज्ञयोग्यो भवति । किं बहुना प्रोक्षित एव न भवति । यदि
संचितमग्निमाज्यद्रव्येणोक्तमन्त्रेण प्रोक्षेत्, इदानीं तेनैवाऽज्यप्रोक्षणेनाग्निः पूतो
भवति, यज्ञयोग्यश्च भवति । सम्यक्प्रोक्षितश्च भवति । एतच्च साहस्रवता
प्रोक्षतीति ब्राह्मणार्थात्पूर्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

समीची नामासि प्राची दिक्तस्यास्तेऽग्निर-
धिपतिरसितो रक्षिता यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता
ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च
नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योजस्विनी ना-
मासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृ-
दाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक्तस्यास्ते
(१) सोमोऽधिपतिः स्वजोऽवस्थावा नामा-
म्यदीची दिक्तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चरा-
जिरधिपत्नी नामासि बृहती दिक्तस्यास्ते बृह-
स्पतिरधिपतिः श्वित्रो वशिनी नामासीयं
दिक्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्मषघ्नीवो रक्षिता
यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो
मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च (२) नो
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्येता वै देवता
अग्निं चित् रक्षन्ति ताभ्यो यदाहृतं
जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेयुर्यदेता
आहृतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽति-
मार्त्त्यध्वर्युर्न यजमानो हेतयो नाम स्थ
तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवः सलिलो

(सर्पाहृत्याथभिधानम्)

निलिम्पा नाम (३) स्थ तेषां वो दक्षिणा
 गृहाः पितरो व इषवः सर्गरो वज्रिणो नाम स्थ
 तेषां वःपश्वाद्गृहाः स्वप्नो व इषवो गह्वरोऽवस्था-
 वानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गृहा आपो व
 इषवः समुद्रोऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि
 गृहा वर्ष व इषवोऽवस्वान्कव्या नाम स्थ पार्थि-
 वास्तेषां व इह गृहाः (४) अन्नं व इष-
 वो निमिषो वातनामं तेभ्यो वो नमस्ते नो
 मृडयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
 वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये देवा
 अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान्प्रीणाति दध्ना
 मधुमिश्रेणैता आहुतीजुहोति भागधेयेनैवै-
 नान्प्रीणात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अहु-
 ताद् इति (५) अनुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्ग-
 मेवैनान्प्रीणातीमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्र-
 ष्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधु-
 मन्तमूर्वं समुद्रियं सदनमा विशस्व । यो
 वा अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽ-
 विमुच्यमानः क्षुध्यन्पराभवत्येवमस्याग्निः परा
 भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति
 सोऽग्निं चित्वा लूक्षः (६) भवतीमं स्तन-
 मूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां स्रुचं जुहो-
 त्येष वा अग्नेर्विमोको विमुच्यैषास्मा अन्नमपि

दधाति तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च न सुधार्यः
ह वै वाजी सुहितो दधातीत्याग्निर्वाव वाजी
तमेव तप्तीणाति स एनं प्रीतिः प्रीणाति वसी-
यान्भवति (७) ॥

(प्रतीची दिक्कस्यास्ते द्विष्मो यश्च निलिम्पा नामेह
गृहा इति लुक्षो वसीयान्भवति) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आज्याहुतीः(तिः) पोक्षणं चेत्यादिकं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे सर्पाहृत्यादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ समीची नामासि पाची दिगिति दध्ना मधुमिश्रेण
षट्सर्पाहृतीरनुपरिचारम् ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

समीची नामासीति । येयं पाची दिक्कस्याः समीचीति नामधेयं, सम्य-
गश्चतीति प्रातःकालानुष्ठानार्थं प्रवर्तत इति व्युत्पत्तेः । हे प्राची (ि) त्वं
समीच्यभिधाऽसि । तस्यास्तादृश्या अग्निर्देवः स्वामी । असितः ऋण्यसर्पः ।
स च तव राक्षिता । ताम्यामधिपतिराक्षितृभ्यां नमोऽस्तु । तावुभौ नोऽस्मान्मू-
ढयतां सुखयताम् । ते सुखिनो वयं यं पुरुषमस्मान्हिसितुं प्रवर्तमानं द्विष्मः,
यश्च शत्रुरस्मानुदासीनानपि द्वेष्टि तं द्विविधं शत्रुं वां युवयोरधिपतिरक्षित्रोर्जम्भे
विदारितास्ये दधामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ओजास्विनी बलव-
तीति दक्षिणदिशो नाम । पृदाकुरजगरः सर्पः । राक्षितेत्यादिशेषोऽनुषज्यते ।
प्रकर्षेणाश्चतीति सायंसंध्याद्यनुष्ठानाय प्रवर्तत इति पश्चिमदिशः प्राचीति नाम-
धेयम् । स्वस्मिञ्जायत इति स्वजः स्वाधीनबलः सर्पः । मनुष्यानवस्थापयतीति
व्युत्पत्त्याऽवस्थावेत्युदग्दिशो नाम । तिरश्चीनाः कटकबलयाकारा राजयो रेखा
यस्य सर्पस्यासौ तिरश्चराजिः । अधिपालयतीति व्युत्पत्त्याऽधिपत्नीत्यूर्ध्वदिशो

(सर्पाहुत्याद्यभिधानम्)

नाम । पौढत्वाद्बृहती । श्वित्रो यस्य सर्पस्य श्वासधारणेन स्वशरीर उच्छूनता भवति । दशनेन मनुष्यशरीरेऽप्युच्छूनता भवति सोऽयं श्वित्रः । वशः प्राणिना-
मवस्थातुं स्वाधीनताऽस्यामस्तीति वाशिनी । एतच्च भूमिरूपाया अधोदिशो नाम
कल्पाषाः छण्यविन्दवो ग्रीवायां यस्य सर्पस्य सोऽयं कल्पाषग्रीवः । रक्षिते-
त्यादेः सर्पस्य वाचकेभ्यः शब्देभ्य ऊर्ध्वमनुषङ्गद्योतनायान्तिममन्त्रे पुनः पाठः॥
एतन्मन्त्रसाध्या आहुतीर्विधत्ते—

एता वै देवता इति । एता अग्नीन्द्राद्यधिपतिरूपा असितादिसर्परूपाश्च
देवता इष्टकाभिश्चितमार्गं रक्षन्ति अतश्चाऽऽसां शान्त्यै जुहुयात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हेतयो नाम स्थेति षण्महाहुवर्षिथ्या सर्पाहुतीः ” इति
तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

हेतयो नाम स्थेति । हेतयः शत्रूणां ग (ह)न्तारो हे गन्धर्वविशेषा ययं
हेतिनामकाः स्थ । तेषां युष्माकं पूर्वस्थां दिशि गृह्णा वर्तन्ते । अभिर्युष्मा-
कमिषवोऽग्निसमाना इत्यर्थः । सलिलो वायुविशेषः । चरममन्त्रे पठितं वातना-
ममित्यादिकं सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । पूर्वस्थां दिशि संचरतो वायोः सलिल इति
नामधेयम् । तेषो वो नम इत्यादिकं विस्पष्टम् । नितरां चन्दनेनानुलिप्ता ये गन्ध-
र्वास्तेषां निलिम्पा इति नामधेयम् । पितरः पितृसमानाः सगर इति तत्र स्थितस्य
नामधेयम् । वज्रं येषामस्तीति वज्रिणः । तदेतद्गन्धर्वनाम । स्वप्नः स्वप्नसमानाः ।
यथा स्वप्ने किञ्चिदप्यसाध्यं नास्त्येवमेतासाभिषूणाभित्यर्थः । गह्वर इति वायोर्नाम ।
अवस्था स्थितिरवस्थानमेषामस्तीत्यवस्थावानः । तदेतद्गन्धर्वनाम । आप उदक-
समानाः । जलवत्सर्वदा प्रसरन्तीत्यर्थः । समुद्र इति वायोर्नाम । अधिकं पाल-
यन्तीत्यधिपतयः । वर्षं वृष्टिसमाना निरन्तरं पतन्तीत्यर्थः । अवस्वानिति
वायोर्नाम । ऋष्या मांसभियाः । तदेतद्गन्धर्वनाम । ते च पार्थिवाः । पृथि-
व्यां वर्तन्ते । इह भूमौ । अन्नमन्नहेतवः । निमिष इति वायोर्नाम ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

हृतादो वा इति । पूर्वं नृपदे वडित्यनुवाके दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षणमहुत-
भक्षकदेवप्रीत्यर्थमुक्तम् । इह तु हुतभक्षकदेवप्रीत्यर्थं तेनैव द्रव्येण होम
उच्यते । अपि चैकेऽभिज्ञा एवमाहुः—इष्टका एवाहुतादो देवास्तत्र होमेन हुत-
भक्षकाणां प्रीतावप्येतासाभिष्टकानां प्रीत्यर्थं होमकालेऽनुक्रमेण परितः क्रम-

(सर्पाहृत्याद्यभिधानम्)

णीयं, तेनैव परिक्रमणेन कमपि देवमवर्जयित्वा सर्वानप्येतावतो देवान्प्रीणाति । तदेवं होमेनानुपरिक्रमणेन च हुतादामहुतादां च सर्वेषां प्रीतिरुपपद्यते । तदिदं सर्पाहृतिमहाहृतिब्राह्मणं वातनाभेहोमब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अनुबन्ध्यावपायां हुतायामौदुम्बरीं स्रुचं घृतस्य पूरयित्वेभ्यः स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्यघोर्विमोकं जुहोति ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

इमं स्तनमिति । हेऽग्र इमं स्रुच्यवस्थितं द्रव्यविशेषं धय पिव । कीदृशमपां मातृस्थानीयानां स्तनं स्तनस्थानीयं, घृतस्य गोद्वारोदककार्यत्वात्दीयस्तनत्वोपचारः । ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं, प्रप्यातमातिप्रवृद्धं सरिरस्य मध्ये यथा जलस्य मध्य उर्तं प्रवाहशक्तिस्तथा प्रभूतं घृतं, मधुमन्तं माधुर्योपेतं जुषस्व सेवस्व । हे ऊर्वं विस्तृताग्ने समुद्रिषं समुद्रसंबन्धि सदनं तदीयस्थानमाविशस्व प्रविश । एतेन मन्त्रेण साध्यं होमं विधत्ते—

यो वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं युनज्भीत्यादिभिर्मन्त्रैरेतर्गाग्निं कर्माणि प्रयुज्य न विमुञ्चेदस्य यजमानस्याग्निः पराभवति विनश्यति । यथा लोकेऽथो रथे युज्यमानश्चिरमविमुच्यमानः क्षुधाक्रान्तः पराभूतः पीडितो भवति तद्वदाग्निपराभवमनु यजमानोऽपि पराभवति । तादृशोऽग्निं चित्वा लूक्षः सर्वदा रूक्षो दाहोपेतो भवत्यतो जुहुयात् । एष च होमोऽग्नेर्विमोकः । ततोऽग्निं विमुच्यत्स्मा अन्नं समर्पितवान्भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

तस्मादाहुरिति । यस्मादत्राग्निं विमुच्यन्नं प्रदीयते तस्मात्कारणालोके यश्च पुरुष एन(व)मभिवृत्तान्तं जानाति, यश्च न जानाति, तादृशाः सर्वेऽप्येवमाहुः सुहितः सुष्टु स्वाद्यादिना तृप्तो वार्जा सुधायं स्वस्योपरि धारणीयं पुरुषं पुनः पुनर्धारयित्वा गन्तव्यस्थले नीत्वा दधाति स्थापयतीति । अत्र हशब्द आबालगोपालमासिद्धिं दर्शयति । एवं लौकिकोक्तौ सत्यामवाप्यग्निरेव धाज(जि)स्थानीयः। तमेवाग्निं तत्तेन विमोकहोमेन प्रीणाति । स च प्रीतोऽग्निरेनं यजमानं प्रीणयति । स च यजमानोऽतिशयेन धनवान्भवति । एतस्य च ब्राह्मणस्याऽऽम्नतेष्वनुवाकैर्वन्तर्भावासंभवादन्ते निवेशः । एवमन्यस्मापि तादृशस्य द्रष्टव्यम् ।

(अश्वमेधशेषभूतप्रथमपशुसंघविधिः)

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो यतः ।

योगे सर्वार्थता मेवं मुरुपरार्थोऽसौ तदन्तिवः ॥

अग्निचयने योगविमोकावग्रेः श्रूयेते । अग्निं युज्यमीति मन्त्रहोमो योनः । एवं स्तनमिति मन्त्रहोमो विमोकः । त च साङ्गप्रधानविवदसर्वयोगान्ते कर्तव्यः । कुतः । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवादिति प्राप्ते ब्रूयः—पञ्चभिर्भुङ्नाकि पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाप्नोतीत्यनेन योजने यज्ञप्रातिपक्षनेन योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात्प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्यात् ॥

तत्रैव वार्तिककारमतेन चिन्तितम्—

व्यत्यस्तौ तावुमौ पक्षावुत्पत्तावविशेषतः ।

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्ते तद्विमोचनम् ॥

प्रधानान्ते विमोक इति यो भाष्ये सिद्धान्तः त इवात्र पूर्वः पक्षः । अग्निं युज्यन्ति शकता घृतेनेति जुहोत्याग्निमेव तद्युज्यन्तीत्येतद्योगस्योत्पत्तिवारणवत् । पञ्चभिर्भुङ्नाकीति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानगर्भा योन इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानवाच्यप्राप्तेः किंच साङ्गम् । तस्माद्योगस्य सर्वार्थत्वादिमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्य इति ॥

इति श्रीभरतप्रायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णो
यमाय राज्ञे आश्व्य अश्वमाय राज्ञे गवयः
शार्दूलाय राज्ञे गौरः पुरुषराजाय मर्कतः
क्षिप्रश्चेनस्य वर्तिका नीलङ्गोः क्रिमिः सोमस्य

१ क. घ. ह. 'स्वार्थस्य तदामितः । ज' । २ स. व. ह. 'न य' । ३ स. सोमस्य ।

(अश्वमेधशेषभूतद्वितीयपशुसंघविधिः)

राज्ञः कुलङ्गः सिन्धोः शिशुमारो हिमवतो
हस्ती (१) ॥

(इन्द्रायाष्टाविरं शतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्पाहृतिर्महाहोमो भोकश्च दशमे श्रुताः ।

अथाग्निशेषमवस्थाप्याश्वमेधशेषभूता एकादशिनः पशवो विधीयन्ते । एका-
दशानां पशूनां समूह एकादशिनी । सा चैकैकस्मिन्ननुवाक एकैका विधीयते ।
तत्र पथमामेकादशिनीमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । अत्र चतुर्थ्यां पष्ठ्या तद्धितेन च देवतासंबन्धः प्रति-
पाद्यते । इन्द्राय देवानां राज्ञे सूकरो वराह आलभ्यते । वरुणायापां राज्ञे कृष्णः
कृष्णमृगः । यमाय धर्माणां राज्ञे ऋश्यो मृगविशेषः । ऋषभाय गवां राज्ञे
गवयो गोसदृशः सास्नारहितः । शार्ङ्गायाऽऽरण्यानां राज्ञे गौरो गौरमृगः, रक्त
इत्येके, शुक्ल इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय मर्कटो वानरः । क्षिप्रशेनस्य
क्षिप्रगतेः शकुनिराजस्य श्येनविशेषस्य वर्तिका चटकासदृशी । नीलङ्गोनील-
ग्रमस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राज्ञे क्रिमिर्गोमयपिण्डकारी । सोमस्यौषधीनां
राज्ञः कुलङ्गश्चित्रकः कटकस्वरः । सिन्धोः समुद्रस्य शिशुमारो ग्राहः ।
हिमवतः पर्वतानां राज्ञो हस्ती गजः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

धतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मयुः प्राजापत्य ऊलो इत्यङ्गिणो नृपद् २०

(अश्वमेधशेषभूततृतीयपशुसंभविविः)

शस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्येता पुरुषवाक्स-
रस्वते शुक्रः श्येतः पुरुषवागारण्योऽजो नकुल-
शका ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः (१) ॥

(मयुस्त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथात्र दशिनीमाह—

मयुः प्राजापत्य इति । मयुः किंपुरुष इत्येके । अरण्यमयूर इत्यपरे ।
स प्राजापत्यः । ऊलादयस्त्रयो धातुः । ऊलः काकः । उलूक इत्यन्ये । दिव्य-
कर्ण इत्यपरे । हलीक्षणस्तृणाहिसक इत्येके । हरितचटक इत्यन्ये । वृशदंशो
मार्जरः । तरसदृश इत्येके । सरस्वत्यै शारिः शुक्रस्त्री । कीदृशी, श्येताऽऽरक-
वर्णा । पुनश्च विशेष्यते—पुरुषवाक्पुरुषवद्वदितुं समर्था । सरस्वते शुक्रः श्येतः
पुरुषवाक् । पूर्ववद्याख्येयम् । आरण्याजादयस्त्रयः पौष्णाः । आरण्योऽजः
शरभः । नकुलः प्रसिद्धः । शका मक्षिकेत्येके । दीर्घकर्णो मृगविशेष इत्यन्ये ।
वाचे वाग्देवतायै क्रौञ्चो दारुणस्वनः पक्षिविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अपां नप्त्रे जषो नाक्रो मकरः कुलीकय-
स्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कुपीतक
आती वाहसो दर्विदा ते वायव्या दिग्भ्यश्च-
क्रवाकः (१) ॥

(अपामेकान्विरंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके पञ्च-
मप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ॥

द्वयोरनुवाकयोरैकादशिनी इशिनी चेति द्वौ संघावुक्तौ । एवमुपरवापि
व्याधीर्न द्रष्टव्यम् । अथ तृतीयं संघमाह-

अर्षा नप्य इति । अर्षा नप्येऽवामविनाशविधे देवविशेषाश्च जपो जप-
वस्तुष्टो वकरः । नाकादयस्त्रयोऽकूपारस्य समुद्रस्य । नाको वीक्षितुष्टो ब्राह्मः ।
वीक्षितुष्टो मत्स्यविशेष इत्येके । वकरः पर्वस्तमुष्टः । कुन्तीकयो बहुशाम्त्व-
विशेषः । बाधे वैष्णवराजो रक्षाशो मरुद्वाजः । समुद्रतरङ्गेश्वारी महावक्षीत्वय्ये ।
वकोर इत्यपरे । भगाय कुपीतकः समुद्रकाकः । आत्वादयस्त्रयो बाधव्याः ।
आती कुरङ्गी । चाव इत्यय्ये । वाहसः पृष्ठे क्षुद्रशकृत्स्वाही जन्तुः । र्विद्या
गच्छपक्षी । हुमकुवकुट इत्येके । दिग्भ्यो दिग्देवताभ्यः । चक्रवाकः पतिस्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

बर्त्सायाजगर आखुः सृजया शयणकस्ते
मैत्रा मृत्यवेऽसितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः
पुष्करसादो लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्काये
वाहसः (१) ॥

(बर्त्सायाष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके पञ्च-
मप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधशोधभूतपञ्चमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थसंघनाह—

बलायाजगर इति । बलाय बलारूपाय देवायाजगरो महोरगः । आस्त्रा-
दयस्त्रयो वैवाः । आस्त्रः प्रसिद्धः । तृणया नीलमक्षिका । शुक्लसर्प इत्येके ।
नीलमक्षिष इत्यपरे । शयणदकः कृकत्तासः । मृत्यवेऽस्तितः कृष्णः सर्पः ।
मन्ववे स्वभः सर्पविशेषो बिलादिषु यः स्वयमेव जायते । कुम्भीनसादयस्त-
यस्तवाष्ट्राः । कुम्भीनसः स्वापशीलः सर्पविशेषः । पुष्करसादः पुष्करसर्पः ।
अवर इत्येके । लोहिताहिः भेतलोहितसर्पः । प्रतिभ्रुत्कायै प्रतिभ्रुत्यै साहसः
क(सोऽ)स्वमपाठसर्पः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दावां-
घाटस्ते वनरूपतीनामेण्यहने कृष्णो रात्रियै
पिकः श्विकृका नीलशीर्ष्णी तैऽर्यभ्यो धावुः
कत्कटः(१ ॥ ॥

(पुरुषमृगोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमं संघनाह—

पुरुषमृग इति । पुरुषमृगो नरमुक्तो मृगविशेषश्चन्द्रमसे । गोधादयस्त्रयो
वनस्पतीनाम् । गोधा मुत्तलिका । महागोधेत्येके । कालका तरता । दावांघाटो
शुभकुट्टकः । एणी मृगी । अह्ने । कृष्णः कृष्णमृगो रात्रियै । पिकादयस्त्रयोऽ-

(अश्वमेधशेषभूतपष्टपशुसंघविधिः)

धेम्णे । पिकः कोकिलः । श्विक्कना रक्तमुखी वानरी । नीलशीर्ष्णीं लृष्णशि-
रस्का । धातुः कत्कटो बिलवासी कर्कटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

सौरी बलाकश्यो मयूरः श्येनस्ते गन्ध-
र्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरी
रोहित्कुण्डूणाचीं गोलत्तिका ता अप्सरसामरं
ण्याय समरः (१) ।

(सौर्यष्टादश) ।

इति लृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठं संघमाह—

सौरी बलाकेति । सौरी बलाका प्रसिद्धा । ऋश्यादयस्त्रयो गन्धर्वाणाम् ।
ते तु प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलोऽधोनिपाती । रुद्राणां तित्तिरीः पुरुषस्वरः ।
रोहितादयस्त्रिस्तोऽप्सरसाम् । रोहिदशपत्नी । कुण्डूणाची गृहगोधिका । गोल-
त्तिका खञ्जरीटका । पतिशुक्लेति केचित् । अरण्यावारण्यानामकाय समरश्चमरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अश्वमेधशेषभूताष्टमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशस्तेऽ-
नुमत्या अन्यवापोऽर्धमासानां मासां कश्यपः
करिः कुटर्हदात्यौहस्ते सिनीवात्यै बृहस्प-
तये शित्पुटः (१) ॥

(पृषतोऽष्टादश ।)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ सप्तमं संघमाह—

पृषतो वैश्वदेव इति । पृषतः श्वेतविन्दुशबलाङ्गो मृगः । पित्वादयस्त्रयोऽ-
नुमत्यै । पित्वो व्याघ्रः । न्यङ्कुर्हरिणः । कश इत्येके । कशान्यवापकश्यपकरि-
कुटर्हो मृगविशेषाः । दात्यौहः कालकण्ठ इत्येके । पुष्करिणीवसतिरित्यन्ये ।
बृहस्पतये शित्पुटो मार्जारसदृशो जातिविशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

शका भौमी पान्त्रः कशो मान्थीलवस्ते
पितृणामृतूनां जर्हका संवत्सराय लोपां कपोत
उलूकः शस्ते नैर्ऋताः ऊकवाकुः सावित्रः (१) ॥

(शकाऽष्टादश ।)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अश्वमेधशेषमृतनवमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टमं संघमाह—

शका भौमीति । शका पक्षिका । भौमी भूमिरेव । पान्वादयस्त्रयः पितृ-
णाम् । पान्चकशौ पक्षिविशेषौ । मान्थीलवो जलकुक्कुटः । ऋतूनां जहका
विज्जवाती क्रोडा । संवत्तराय लोपा शशानशकुनिः । कपोतादयस्त्रयो वैश्वन्ताः
ते च प्रतिष्ठाः । कृकवाकुररण्यकुक्कुटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

रुरुं रौद्रः कृकलासः शकुनिः पिप्पका ते
शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्रह्मणे शार्गस्त-
रक्षुः कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभस्त इतरजनाना-
मभये धूर्क्षणा (१) ॥

(रुरुर्विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमं संघमाह—

रुरुं रौद्र इति । रुरुंभृगुविशेषः । कृकलासादयस्त्रयः शरव्यायै । शर-
व्या चाणधारिणी देवता । कृकलासः कामरूपी । शकुनिः काकः । पिप्पका
पक्षिविशेषः । हरिणः प्रतिष्ठाः । शार्ग आरण्यचटकः । वरक्ष्वादादयस्त्रय इतर-
जनानाम् । वरक्षुर्व्याघ्रविशेषो गर्दभाकारः । कृष्णवर्णश्चतुरक्षः श्वा । अश्वो-
रुपरि चिन्दुद्रव्यांश्चतुरक्षः । धूर्क्षणा श्वेतकाकी ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधशेषभूतैकादशपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अलज आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः प्लवस्तेऽपा-
मदित्यै हंससाचिरिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शिति-
कक्षी वार्धाणसस्ते दिव्या धावापृथिव्या
श्वावित् (१) ॥

(अलजोऽष्टादश) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

दशमं संवमाह—

अलज आन्तरिक्ष इति । अलजो भासः । आन्तरिक्षः मसिद्धः । उद्रा-
दयस्त्रयोऽपाम् । उद्रो जलविडालः । मद्गुर्जलकाकः । प्लवस्तस्यैवावान्तरजाति-
विशेषः । हंससाचिः सर्वभितो हंसः । कीर्शा कुलाडी शकुनिका । गृध्रादय-
स्त्रयो दिव्याः । गृध्रः प्रसिद्धः । शितिकक्षी पाण्डरोदरो गृध्रः । वार्धाणसः
खड्गमृगः । श्वाविच्छलली सूचरीया ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्य-
जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

सुपर्णः पार्जन्यो हंसो वृको वृषदशस्त
ऐन्द्रा अपामुद्रोऽर्यम्णे लोपाशः सिहो नकुलो
ध्याग्रस्ते महेन्द्राय कामाय परस्वान् (१) ॥

(सुपर्णोऽष्टादश) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अश्वमेघशेषभूतप्रथमग्राम्यपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशं संघमाह—

सुपर्णः पार्जन्य इति । सुपर्णः प्रसिद्धः । हंसादयस्त्रय ऐन्द्राः । वृकोऽ-
रण्यथा । वृषदंशो मार्जारसदृशः । उद्रो जलविडालः । लोपाशः क्रोष्टा ।
सिंहादयस्त्रयो महेन्द्राय । ते च प्रसिद्धाः । परस्वान्महिषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक
एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी बभ्रुः
सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः
शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष
ऐन्द्राग्रः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः
पेत्वः (१) ॥

(आग्नेयो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

उक्ताः सर्व आरण्याः । अथ ग्राम्यास्त्रयः संघाः । तत्र प्रथमं संघमाह—
आग्नेय कृष्णग्रीव इति । कृष्णो वर्णो ग्रीवायां यस्य च्छागस्यासौ
कृष्णग्रीवः । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिल्पो बहुरूषः ।
कल्माषः कृष्णबिन्दुलाञ्छितः संहितः कृष्णः (शुक्ल) कृष्णशवलः अधोरामः
श्वेतकृष्णोदरः । पेत्वो गलितरेतस्को मेघः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयग्राम्यपशुसंघाविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या आग्नेयौ
 ऋण्यत्रिवौ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्त्यौ शितिपृष्ठौ
 बार्हस्पत्यौ धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः
 पेतृवः (१) ॥

। अश्वः षोडश) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयं संघमाह—

अश्वस्तूपर इति । अश्वदयस्त्रयः प्राजापत्याः । तूपरः शुङ्गहीनः । गोमृगो
 गोमृग्यामुत्पन्नः । सक्त्यनोर्लोमबहुलौ लोमशसक्त्यौ । पृषोदरः श्वेतविन्दुमदुदरः ।
 बलक्षः श्वेतः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-
 र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽनीकवते रोहिताजिरनड्वानधोरामौ
 सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ
 तूपरौ मारुतः कल्मष आग्नेयः ऋण्योऽजः
 सारस्वती मेषी वारुणः ऋण्य एकशितिपा-
 त्पेतृवः (१) ॥

(अग्नयेऽनीकवते द्वाविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयग्राम्यपशुसंघविधिः)

यदेकेन प्रजापतिः प्रेणाऽनु यजुवाऽऽपो विश्वकर्माऽग्न आ याहि सुवर्गाय
 बज्रो गायत्रेणाग्ने उदधे समीचीन्द्राय मयुरां बलाय पुरुषमृगः सौरी पृषतः
 शका रुंरलजः सुपर्ण अग्नियोऽश्वोऽग्नयेऽनीकघते चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकेन स षापीयानेतद्वा अग्नेः शिरो धनुस्तद्देवाश्चेन्द्रच्येष्टा अपां
 नप्चेऽश्वस्तूपरो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥

हारिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

तृतीयं संवमाह—

अग्नयेऽनीकघत इति । रोहिताञ्जिर्लोहितलिङ्गः । अघोराग्नौ व्याख्या-
 तौ । रजतनाभी शुक्लनाभी । पिशङ्गो गरोचनवर्णौ । तूपरौ शङ्खहीनौ । क-
 स्माथ उक्तः । एकशिविपाच्छेद्यतैकपादः । पेतो गलितमुष्को मेघः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

औषानुवाक्ये षे मन्वा आम्नातास्तानथ ब्रुवे ।

आग्नेयीन्निष्टमौ हौत्रे विद्याद्वायुमसीद्वयम् ॥

पीबोन्नाभि(नि)ति विज्ञेयं हिरण्येति चतुर्थकम् ।

प्रजापतिस्त्वा भूस्पर्शे ह्यग्ने युक्ष्वाद्दयाहृतिः ॥

विश्वं देवेति सौरी स्याद्यास्ते या वोयजुर्द्वयम् ।

चित्तिं जुहोमीति होमः स्पृशेच्चित्तिमचिन्तितः ॥

मन्वा हिरण्येष्टकानां विश्वकर्मेति पञ्च हि ।

प्राजापत्यादिपदतो मन्त्रभेदोऽवगम्यताम् ॥

इष्टकाः स्वयमातृण्णा निदध्याव्याहतित्रयात् ।

पुनर्दिक्षु चतस्रस्ताः पाणायेति चतुष्टयात् ॥

पदभेदान्मन्त्रभेदास्त्वा चक्षित्पनुषज्यते ।

अद्वां रूपाणीष्टकाः स्युरग्ने आ याहिपञ्चकात् ॥

(अश्वमेघशेषभूततृतीयग्राम्पशुसंघविधिः)

लोकं पृणेतिसञ्चस्य नान्तरोऽनुचरो भवेत् ।
 इन्द्रं विश्वा ऋगैन्द्री स्याद्यत्ते पञ्चोपतिष्ठते ॥
 हेऽभयो बहुभिमन्त्रैः पयास्यन्नुपतिष्ठते ।
 सामनामानि गायत्रं बृहत्तद्वदथंतरम् ॥
 ऋतुस्थायज्ञायज्ञियं वारवन्तीयकं तथा ।
 श्यैतं प्रजापतेहंच्च पृष्टं स्तोत्रार्थसाम हि ॥
 पक्ष्याकारं चितं वह्निं तैरुक्तैरुपतिष्ठते ।
 आत्मेष्टका उपदध्यात्माच्या त्वेत्याद्विपञ्चभिः ॥
 अग्ने होमः पञ्चभिः स्याद्दुध्राद्यैर्मन्त्रभेदनम् ।
 चित्तारोहे जपेद्वाङ्मेषो रुद्रो निक्षिपेच्चरुम् ॥
 वसवस्त्वापञ्चमन्त्रैः प्रोक्षेदाज्येन संचितम् ।
 समीची सर्पहोमः स्यादक्षितेत्यनुषज्यते ॥
 हेतपस्तु महाहोमो वातनामानुषज्यते ।
 इमं स्तनं पूर्णहोम इति पन्त्रा इहेरिताः ॥
 इन्द्राय राज इत्युक्त्वा एकादशिनानामकाः ।
 दशिन्यारुमाश्च पशवस्ते सर्वेऽप्यश्वमेघकाः ॥

इति श्रीमत्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
 र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसं-
 हिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

हरिण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः
 कश्यपो यास्विन्द्रः । आग्निं या गर्भं दाधिरे
 विरूपास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ।
 यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते
 अथपश्यन्नानाम् । मधुश्चुतः शुचयो याः पाव-
 कास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु । यासां
 देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा
 भवन्ति । याः पृथिवीं पर्यसोन्दन्ति (१)
 शुक्रास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ।
 शिवेन मा चक्षुषा पश्यताऽऽपः शिवया तनु-
 वोप स्पृशत त्वचं मे । सर्वां अग्नीरंजुषदो
 हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो नि धत्त । यद्दः
 संप्रयतीरहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम
 स्थ ता वो नामानि सिन्धवः । यत्प्रेषिता
 वरुणेन ताः शीघ्रं समवल्गत (२) । तदा-
 मोदिन्द्रो वो यत्तीस्तस्मादापो अनु स्थन ।
 अपकामं स्यन्दमाना अकीवरत वो हिकम् ।
 इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माद्द्वार्षाम वो
 हितम् । एको देवो अप्यतिष्ठत्स्यन्दमाना
 यथावशम् । उदनिषुर्महीरिति तस्माद्बुद्धम्-

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधाधम्)

च्यते । आपो भद्रा घृतमिदार्ष आसुरग्नीषोमौ
विभ्रत्याप इत्ताः । तीव्रो रसो मधुपृचाम् ।
(३) अरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा
गन् । आदित्पश्याम्युत्त वा शृणोम्या मा
घोषो गच्छति वाहन आसाम् । मन्ये भेजानो
अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः ।
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रस-
स्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ।
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः । दिवि श्रयस्वान्त-
रिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्रह्मवर्चसमसि
ब्रह्मवर्चसाय त्वा (४)

(उन्दन्ति समवल्गत मधुपृचां मातरो द्वाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उक्ता वायव्यपश्चाद्याः पञ्चमे हि प्रपाठके ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणादि षष्ठे मन्त्रैरुदीर्यते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हिरण्यवर्णा इत्युपहिता अभिमन्त्रयते ” इति, तत्र
कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थानां त्रयोदशानामृचां मध्ये प्रथमा माह—

हिरण्यवर्णा इति । आपस्तावन्निर्मलत्वेन भास्वरत्वाद्धिरण्यसदृशवर्णो-
पेताः । तथा शुचयः स्वयं शुद्धाः पावकाः स्नानादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च ।
यास्वप्सु कश्यपारूप्यः प्रजापतिरुत्पन्नः । यास्वप्स्विन्द्रोऽप्युत्पन्नः । आर्षिं च या
आपो गर्भत्वेन दधिरे । तदेतन्नयं शास्वान्तरगतेभ्योऽर्थवादेभ्यो द्रष्टव्यम् । अन्न-
प्यग्ने गर्भो अपामसीति चतुर्थकाण्डे मन्त्रान्तरं संमान्नातम् । इन्द्रयो या आप-
स्ताः स्योनाः सुखकाशिष्थो नोऽस्माञ्छं भवन्तु सुखं प्रायन्तु ।

अथ द्वितीयामाह—

यासां राजेति । वरुणारूप्यो राजाऽयामविषतिर्यासांमपां मध्ये यावि
गूढः संचरति । किं कुर्वन्, जनानां सत्यानृते अवपश्यन्स्मानपानादौ यो
यथाशास्त्रमाचरति तत्सर्वमवपश्यन् वाश्वाऽऽपो मधुररसं श्रोतन्ति सारयन्तीति
मधुश्रुतः । शुचय इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयामाह—

यासां देवा इति । किंवि द्युल्लोके देवा यासांमपां संचन्धि सारं भक्षं क-
ण्वन्ति स्वभोज्यं कुर्वन्ति । पीयूषं हि देवैः सेव्यते, तच्चापां सारभूतम् । याश्वाऽऽ-
पोऽन्तस्त्रिंशो वृष्टिधारारूपेण बहुप्रकारा भवन्ति । याश्वाऽऽपः पृथिवीं सर्वा
पयसा स्वकीयेन ब्रवेणोन्दन्ति क्लेदयन्ति । शुक्ला निर्मलाः । ता न आप इत्यादि
पूर्ववत् । अथ चतुर्थामाह—

शिवेन मेति । हे आपो यूयं शिवेन चक्षुषा शान्तया दृष्ट्या मा पश्यत
मामवलोकयत । तथा शिवया तनुवा शान्तेन युष्मदीयशरीरेण मे त्वचमुपस्पृ-
शत । अहमप्यप्सुषदो जलेषु स्थितान्सर्वानप्यग्नीन्द्रुवे जुहोमि होमेन तर्पयामि ।
वो युष्मदीयं यद्वचः कान्तिर्यच्च बलं यदप्योजो बलहेतुरष्टमो धातुस्तत्सर्वं मयि
निधत्त स्थापयत ।

अथ पञ्चमीमाह—

यददः संप्रयतीरिति । यद्यस्मात्कारणाददो द्युल्लोकस्थानात्संप्रयतीः सम्य-
क्षप्रक्षेपेण गच्छन्त्यो हे आपो यूयम् । अहिशब्दो भेघनामभेघम् । यस्मिन्हते
युष्माभिस्ताडिते सत्यनदत्त नादं कृतवत्यः । पवाहगतपाषाणेष्विव भेघेषु जला-
घातेन शब्दो जायते । यस्मान्नादं कृतवत्यस्तस्मादा समज्जात्सर्वेष्वपि स्थानेषु
नद्यो नाम स्थ नदीति नामभेघं प्राप्ताः । हे सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो वो
युष्माकं ता नामानि वादृशानि निर्वचनसाध्यानि नामानि विद्यन्ते ।

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधानम्)

अथ षष्ठीमाह—

यत्प्रेषिता इति । हे आपो यद्यस्मात्कारणाद्वरुणेन प्रेषितास्ता यूषं शीर्षं समवल्गत शुभं यथा भवति तथा तस्यग्वल्गनवन्नृत्तं हर्षेण कृतवत्यस्तत्तदानीं यतीः प्रत्तरन्वीर्वो युष्मानिन्द्र उस्तुकः सन्ब्रह्ममाप्नोत्तस्मात्कारणादाप्यन्त इति व्युत्पत्त्याऽऽप इति नामधेयं प्राप्यानुस्थन सर्वेषामनुकूलाः स्थ ।

अथ सप्तमीमाह—

अपकाममिति । देवीर्हे आपो देव्योऽपकामं स्यन्दमानाः प्रयोजनविशेषमन-
पेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्तीर्वो युष्मानिन्द्रः परितोषादधीवरत वृतवान् । स्य-
न्दनेऽपि युष्माकं न साधनान्तरापेक्षा किं तु वः शक्तिभिर्युष्मदीयशक्तिवशादेव
स्यन्दनं, हिकमित्यव्ययं प्रसिद्धिवाचकम् । उदकस्य स्वशक्त्यैव स्यन्दनं सर्व-
लोकमसिद्धमित्यर्थः । यस्मादिन्द्रेण वृतास्तस्माद्वो युष्माकं वारित्येतन्नाम हितं
संपन्नम् । अथाष्टमीमाह—

एको देवो अपीति । यथावशं स्वेच्छयैव स्यन्दमाना अप एको देव
इन्द्रोऽप्यतिष्ठदध्यतिष्ठत्स्वाधीनाः कृतवान् । इन्द्रेणाधिष्ठितास्ता आपो महीर्मह्यः
प्रभूताः सत्य उदानिषुरुत्कर्षेण चेष्टितवत्यः । तस्मादुदानादुदकमिति नामोच्यते ।

अथ नवमीमाह—

आपो भद्रा इति । एता आपो भद्राः कल्याणरूपा आप इदाप एव
घृतमासुर्गोशरीरद्वारा घृतरूपेण परिणताः । ता आप इचादृश्य आप एवांशी-
षोमौ देवौ विभ्रति धारयन्ति । अग्निं या गर्भमित्यग्निधारणं पूर्वमेवोक्तम् । सोम-
धारणमप्यमृतकारणद्वारा द्रष्टव्यम् । मधुपृष्ठां माधुर्ययुक्तानामर्षां रसः सारांश-
स्तीक्ष्णोऽत्यन्तस्वादुररंगमोऽलं संवृणो यथा भवति तथा गच्छति प्राप्नोति सर्व-
जनपुष्टिकारित्यर्थः । तादृशो रसः प्राणेन श्वासवायुना वर्चसा बलेन सह मा
र्षां प्रत्यागन्नागच्छतु यावदर्षां रसोऽन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति तावत्प्राणो
मातिगच्छति । बलं च न विनशति । अथ दशमीमाह—

आदित्पश्यामीति । आदिदन्धरमेव पश्यामि अपां रसे मच्छरीरमागते
सति तदानीमेव चक्षुषा ब्रह्मं शकोऽस्मि । उव वा शृणोमि अपि च श्रोतुमपि
शकोऽस्मि । आत्तामर्षां घोषो नाह आगच्छति मच्छरीरे वर्तते । स एव घोषो
नोऽस्माकं वाक् । हे हिरण्यवर्णास्तेजस्विन्य आपो यदा वो युष्माकं सेवयाऽ-

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

तूपमहं तृप्तोऽभवं तर्हि तस्मिन्कालेऽमृतस्य भेजानो मन्ये पीयूषं सेवितवानस्मीति तर्कये । अथैकादशीमाह—

आपो हि ष्ठेति । हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्धार्थो वा । आपो यूय-
मेव मयोभुवः स्थ सुखयिष्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं
प्रसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदपिरसानुभवार्थं दधातन
स्थापयत । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातनास्मा-
न्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः । अथ द्वादशीमाह—

यो वः शिवतम इति । वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो
रसोऽस्ति । इहास्मिन्कर्षणि नोऽस्मान् । तस्य भाजयत तं रसं प्रापयत । तत्र
दृष्टान्तः—उशतीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्त-
न्यरसं शिशुं पापयन्ति तद्वत् । अथ त्रयोदशीमाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूयं
प्रीता भवथ तस्मै रसाय वो युष्मानरं गमामालं भृशं प्राप्नुमः । किंच हे आपो
यूयं नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुत ।

कल्पः—“ दिवि श्रयस्वेति बाहंस्पत्यं नैवारं पयसि चरुं मध्ये कुम्भेष्टका-
नामुपदधाति ” इति पाठस्तु—

दिवि श्रयस्वेति । हे नैवारचरो दिवि श्रयस्व द्युलोक आश्रितो भव ।
अन्तरिक्षेऽपि यतस्व प्रयत्नवान्भव । पृथिव्या संभव संयुक्तो भव । ब्रह्मवर्चस-
मासि तत्साधनत्वात्तद्रूपमसि । अतो ब्रह्मवर्चसाय त्वामत्रोपदधामि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अपां ग्रहान्गृह्णात्येतद्वाव राजसूयं यदेते
ग्रहाः सवोऽग्निर्वरुणसवो राजसूयमग्निस्वश्रि-
त्यस्ताभ्यामेव सूयतेऽथो उभावेव लोकावभि

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचित
 आपो भवन्त्यापो वा अग्नेभ्रातृव्या यदपोऽ-
 ग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
 त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यमृतम् (१)
 वा आपस्तस्माद्द्विरवतान्तमभि पिञ्चन्ति
 नाऽऽतिमाच्छति सर्वमायुरेति यस्यैता उपधी-
 यन्ते य उ चैना एवं वेदान्नं वा आपः पशव
 आपोऽन्नं पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता
 उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वादश भव-
 न्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-
 वास्मै (२) अन्नमव रुन्धे पात्राणि भवन्ति
 पात्रे वा अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध आ
 द्वादशात्पुरुषादन्नमत्तयो पात्रान्न छिद्यते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद
 कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथु-
 नस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ (३) चैना एवं
 वेद शुग्वा अग्निः सोऽध्वर्यु यजमानं प्रजाः
 शुचाऽर्पयति यदप उपदधाति शुचमेवास्य
 शमयति नाऽऽतिमाच्छत्यध्वर्युर्न यजमानः
 शाम्यन्ति प्रजा यत्रैता उपधीयन्तेऽपां वा
 एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप
 उपदधाति दिव्याभिरेवैनाः सः सृजति वर्षुकः

प॒र्जन्यः (४) भ॒वति॒ यो वा॒ ए॒तासा॒माय-
 त॒नं क॒लृप्तिं॑ वे॒दाऽऽय॑त॒नवान्भवति॑ क॒ल्पतेऽ-
 स्मा॒ अनु॑स॒तिमु॒प॒ द॒धात्ये॒तद्वा॒ आ॒सा॒माय॑त॒न-
 मे॒षा क॒लृप्तिर्य॑ एवं वे॒दाऽऽय॑त॒नवान्भवति॑ क॒ल्प-
 तेऽस्मै॑ ह॒ंहम॒न्या॒ उप॑ द॒धाति॒ चत॑स्रो मध्ये
 धृ॒त्या अ॒न्नं वा इ॒ष्टका॑ प॒तत्स॒लु॒ वै सा॒क्षाद॑न्नं
 यदे॒ष च॒रु॒र्यदे॑तं च॒रुमु॑प॒दधा॑ति सा॒क्षात् (५)
 ए॒वास्मा॒ अ॒न्नम॑व॒ रुन्धे॑ म॒ध्यत॒ उप॑ द॒धाति
 म॒ध्यत॒ ए॒वास्मा॒ अ॒न्नं द॒धाति॒ तस्मा॑न्म॒ध्यतोऽ-
 ञ्म॒ध्यते॒ वा॒ह॒स्पत्यो॑ भ॒वति॒ ब्रह्म॑ वै दे॒वानां॑
 बृ॒हस्प॑तिर्ब्रह्म॒र्षीवा॒स्मा अ॒न्नम॑व॒ रुन्धे॑ ब्रह्म॒वर्च-
 समा॑सि ब्रह्म॒वर्च॑साय॒ त्वेत्या॑ह॒ तेज॒स्वी ब्रह्म-
 वर्च॑सी भ॒वति॒ यस्यै॑ष उ॒पधी॑यते॒ य उ॑ चैन-
 मे॒वं वेद॑ (६) ॥

अ॒मृत॑मस्मै जा॒यते॒ यस्यै॑ता उ॒पधी॑यन्ते॒ य उ॑ प॒र्जन्य॑ उ॒पद॑धाति
 सा॒क्षात्स॒प्त॒चत्वारि॑श्श॒च) ।

इति॑ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्था मन्त्राः प्रथम इरिताः ॥

अथ दितीये तदिष्टकोपधानं विधत्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ कुम्भं कुम्भीं
 चाद्भिः पूरयित्वा शर्म च स्थ वर्षं च स्थ देवस्य वः सवितुः पसवे मधुमतीः
 सादयाभीति पुरस्ताद्नुसीतमुपधाय ज्योतिषं वाषिति हिरण्यशल्कौ प्रत्यंस्पत्येव-
 नुर्चरा उत्तरैर्मन्त्रैः प्रविदिशमनुसीतं चतस्रो मध्ये” इति, तदिदमुपधानं विधत्ते—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

अपां ग्रहानिति । गृह्णन्त आप एष्विति ग्रहा जलाधाराः कुम्भाः कुम्भ्य-
श्च । ते चाद्भिः पुरितत्वादर्पां ग्रहास्तान्कुम्भकुम्भीरूपान्गृह्णाति । ग्रहणेनो-
पधानमुपलक्ष्यते । यस्यैता उपधीयन्त इत्युपसंहारात् । राजसूये ग्रहसद्भावा-
त्तस्मान्मापादयितुमिह ग्रहिधातुना व्यवहारः । य एते कुम्भकुम्भीरूपा अपां
ग्रहा एतदेव राजसूयस्वरूपं फलेन तत्सदृशत्वात् । योऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयं
सवः सूयतेऽभिषिच्यते यजमानोऽज्रेत्याभिषेकयुक्तो यज्ञः सवस्वत्सदृशोऽयमाग्निः ।
यदेतद्वाजसूयारूपं कर्म सोऽयं वरुणसवः । वरुणो हि कदाचिद्राजसूयं कृत्वा
तत्राभिषिक्तः । यस्तु चित्यः सोऽयमाग्निसवः । अस्मिन्नप्यन्नावभिषेको विद्यते ।
अतः कुम्भीष्टकोपधाने सति ताभ्यां वरुणसवाग्निस्वाम्यामुभाभ्यां सूयतेऽयं
यजमानोऽनुष्ठितवान्भवति । अपि च राजसूयेनेष्टवतो यो लोकोऽग्निचितश्च यो
लोकस्तावुभौ लोकावेतदिष्टकोपधानेनाभिजयत्येव ।

कुम्भेषु कुम्भीषु च जलस्थापनं विधत्ते—

आपो भवन्तीति । जलेनाग्निशान्तेरपामग्निशत्रुत्वम् । अतश्चीयमानस्याग्ने-
रधस्ताद्भूमौ कुम्भकुम्भीगतानामपामुपधाने सति भ्रातृव्याभिभूतिर्भवति । उप-
धाता स्वयमैश्वर्यवान्भवति । भ्रातृव्यः परामवति । किं चैता आपोऽमृतमेवात्र
तस्योदकजन्यत्वात् । यस्मादमृतं तस्मादवतान्तमत्यन्तग्लानिमापन्नं मूर्च्छितं मूर्च्छा-
निवारणाय शीतलाभिरद्भिरभिषिञ्चन्ति ।

एवदुपधानं तद्देदनं च प्रशंसति—

नाऽऽतिमार्च्छतीति । प्रकारान्तरेणापः प्रशंसति—

अन्नं वा आप इति । अन्नस्योदकजन्यत्वात्पशूनां चोदकपोष्यत्वादन्नपत्वं
च । क्षीराद्यन्नहेतुत्वात्पशूनामप्यन्नत्वम् । अतोऽपामुपधाता वेदिता चान्नवान्पशु-
मांश्च भवति । जलपात्राणां संख्यां विधत्ते—

द्वादश भवन्तीति । उपधेयानामपामाधारान्बिधत्ते—

पात्राणि भवन्तीति । पात्राणि कुम्भकुम्भीरूपाणि । पात्रे कांस्यादिमये-
जनैरन्नं भक्ष्यते पच्यते च । अतः पात्रस्यान्नमोनित्वात्तत्सहितमेवान्नमाप्नोति ।
किंचोपधाता वेदिता च पात्रसंख्यया स्वात्मपुत्रपौत्रादेर्द्वादशपुरुषपर्यन्तादन्नसम्पन्नो
भवति । अपि च पात्राद्गृहोपकरणसंघातात्कदाचिदपि न विच्छिद्यते ।

पात्राणां परिमाणविशेषं विधत्ते—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

कुम्भाश्च कुम्भीश्चेति । कुम्भाः पुरुषसदृशाः प्रौढा घटाः । कुम्भ्यो
योषित्समाना अल्पाः । अतो मिथुनसंपत्त्या प्रजोत्पादनाय भवति । उपधातृवे-
दितारौ मिथुनरूपाः प्रजा उत्पादयतः । प्रकारान्तरेण तदुपधानं प्रशंसति—

शुग्वा अग्निरिति । अयमग्निः शुग्वा संतापहेतुरेव । अतः सोऽग्निरध्वर्यु-
मभृतीन्संतापेन योजयति । अपामुपधानेनाग्नेः संतापहेतुत्वं शमयति । यस्मि-
न्कर्मण्येता इष्टाका उपधीयन्ते न तत्राध्वर्युर्धियते नापि यजमानः । प्रजाश्च
सर्वबाधोपशमयुक्ता भवन्ति । पुनः प्रकान्तरेण प्रशंसति—

अपां वा इति । एताः पात्रगता या आप एतान्यन्देवतानां हृदयस्थानानि
अत एवाऽऽसामुपधातेष्टकारूपोपेता अपो दिव्याभिरद्भिः संयोजयति । ततः
पर्जन्यो वर्षणशीलो भवति ॥ अथोपधानस्थानं विधत्ते—

यो वा एतास्सामिति । आयतनं स्थानम् । क्लृप्तिः सामर्थ्यम् । तदुभयं
यो वेद स प्रौढगृहाद्यायतनवान्भवति । एतदर्थं च सर्वं भोग्यजातं समृद्धं भवति ।
अतोऽग्नेज्ञोऽनुसीतमुपदध्यात्, एकैकस्यां दिशि या लाङ्गलपद्धतयस्ता अनुसू-
त्योपदध्यात् । एतत्सीतासमीपमेवैतासां कुम्भेष्टकानां स्थानम् । तत्रावस्थितिरेवै-
तासां सामर्थ्यमुक्तम् ॥ वेदनफलमुपसंहरति—

य एवं वेदेति । उपधाने प्रकारविशेषं विधत्ते—

द्वंद्वमन्या इति । पूर्वदिग्वर्तिनीषु तिसृषुः सीतासु कुम्भं कुम्भीं चेति द्वंद्वम् ।
एवं दिगन्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते—द्वंद्वमन्या इति । द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टयेऽष्टौ
गताः । अथावशिष्टाभ्यस्तौ मध्ये स्थापयेत् । तच्च धृत्यै दाढर्याय भवति ॥

अथ दिवि श्रयस्वेतिमन्वसाध्यं चरूपधानं विधत्ते—

अन्नं वा इष्टकां इति । इष्टका अन्नहेतुत्वादर्चं, चरुः साक्षादेवान्नमत-
श्चरूपधानेन व्यवधानं विनैव मुख्यमन्नं प्राप्नोति ॥ उपधानस्थानं विधत्ते—

मध्यत उपेति । इष्टकानां मध्ये चरुस्थापनं यत्तद्यजमानस्य मध्य उदरे-
ऽन्नं स्थापितं भवति । मध्यमे वयसि भूमिष्ठमन्नमद्यते ॥ चरोर्देवतां विधत्ते—

बार्हस्पत्यो भवतीति । ब्रह्मणैव ब्राह्मणवृत्त्यैव याजनादिना न तु सेवा-
दिनेत्यर्थः । मन्त्रे ब्रह्मवर्चसशब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्मवर्चसमसीति । तेजः कान्तिः । ब्रह्मवर्चसमध्ययनादिसंपात्तिः ॥

(भूतेष्टकायभिधानम्)

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥

यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।

किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरोः स्थितम् ॥

अग्नौ श्रूयते—“नैवारश्चरुर्भवति ” इति, “चरुमुपदधाति ” इति च । तत्र नैवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । “ बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः ” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृद्ददिति प्राप्ते ब्रूमः—यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्देवताकल्पिः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्युर्जायते
यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत एवैनमव यजते
तस्मादग्निचित्सर्वमायुरेति सर्वे ह्यस्य मृत्य-
वोऽवेष्टास्तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै प्रत्यगेन-
मभिचारः स्तृणुते सुयते वा एष योऽग्नि-
चिनुते देवसुवामेतानि हवीःपि भवन्त्येता-
वन्तो वै देवानाः सुवास्त एव (१) अस्मै
सवान्प्र यच्छन्ति त एनः सुवन्ते सुवोऽग्नि-

वरुणसवो राजसूर्यं ब्रह्मसवश्चित्यो देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसव इत्याह सवितुप्रसूत एवैनं
 ब्रह्मणा देवताभिरभि विश्वत्यन्नस्यान्नस्याभि-
 विश्वत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्ये पुरस्तात्प्रत्यश्चमभि-
 विश्वति पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नमद्यते शीर्ष-
 तोऽभि विश्वति शीर्षतो ह्यन्नमद्यत आ मुख-
 दन्ववस्त्रावयति (२) मुखत एवास्मा अन्नाद्यं
 दधात्यग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामीत्याहैष
 वा अग्नेः सवस्तेनैवैनमभि विश्वति बृहस्प-
 तेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामीत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि विश्वतीन्द्रस्य
 त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामीत्याहेन्द्रियमेवा-
 स्मिन्नुपरिष्ठाद्दधात्येतत् (३) वै राजसूर्यस्य
 रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लोका-
 वभि जयति यश्च राजसूर्येनेजानस्य यश्चाग्नि-
 चित इन्द्रस्य सुपुत्राणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं
 पराऽपतत्तद्देवाः सौत्रामण्या समभरन्त्सुयते
 वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा सौत्राम-
 ण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं संभृत्याऽऽत्मन्ध-
 ने (४) ॥

(त एवान्ववस्त्रावयत्येतद्दधात्त्वारिष्यञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(भूतेष्टकाद्यभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकाश्चरुश्चेति द्वितीये द्वयभीरितम् ।

अथ तृतीये भूतेष्टकादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्रसवाय त्वोप-
यामाय त्वा काटाय त्वाऽर्णवाय त्वा धर्णसाय त्वा द्रविणाय त्वा सिन्धवे त्वा
सनुद्राय त्वा सरस्वते त्वा विश्वव्यचसे त्वा सुभूताय त्वाऽन्तरिक्षाय त्वेति
द्वादश भूतेष्टकाः ” इति । एते च मन्त्राः शाखान्तरगताः । तत्साध्यमुप-
धानं विधत्ते—

भूतेष्टका उपेति । देशकालनिमित्तविशेषानपेक्ष्यान्नात्रेति वीक्षता । सर्प-
व्यामचोराकुलदेशा मृत्युहेतवः । संध्यामध्यरात्रादिर्यक्षराक्षसादिप्रयुक्तमृत्युकालः
दुराहारभोजनादीनि मृत्युनिमित्तानि । भूतेष्टकोपधानेन तत एव देशप्रयुक्तात्काल-
प्रयुक्तानि मित्तप्रयुक्ताच्च सर्वस्मादपि मृत्योरेनं यजमानमपनयति । तस्मादय-
मग्निचित्स्वस्थ प्राप्तमायुः सर्वमेव प्राप्नोति । यस्मादस्य सर्वेऽप्यमृत्यवो विना-
शिताः । किंचायमग्निचिदभिचारविषयोऽपि न भवति । एवं सति यो मूर्खोऽ-
भिचरति एनं मूर्खं सोऽभिचारः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा हिनस्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींभ्यनु
निर्वपति समानं तु स्विष्टछदिडम् ” इति, तदिदं विधत्ते—

सूयते वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुते स एष देवैः सूयते
प्रेर्यते । अतः प्रेरणाय हवींषि निर्वपेत् । अग्नये गृहपतये पुरोडाशमित्यादिरा-
जसूयाम्नातानि देवसुवां हवींषि । तत्र श्रुता येऽग्न्यादयो देवा एवावन्त एव
देवानां मध्ये प्रेरकाः । त एव देवा अस्मै यजमानाय स्वकीयाः सर्वा अनुज्ञाः
प्रब्रूयन्ति । तेन चानुज्ञापदानेनैतं यजमानं प्रेरयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दक्षिणं प्रत्यपि पक्षमौदुम्नरीमात्तर्दीं प्रतिहाष्य
तस्यां ऋणाजिनं माधीनग्नीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्यं तस्मिन्नासीनं यजमानमग्नि-
मन्वारब्धं संपातैरभिषिञ्चति ” इति, तदिदं विधातुं प्रस्तौति—

सवोऽग्निरिति । अभिषेकमुक्तो यागः सव इति हुक्तम् । स च द्विविधो
वरुणसवो ब्रह्मसवश्च । राजकर्तृ[क] त्वाद्वाजसूर्यं वरुणसवः । वरुणो हि राजा-
भिमानी देवः । चित्योऽग्निस्तु ब्राह्मणैरप्यनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मसवः । अधिर्ब्राह्मणाभि-
मानी देवः । अतः सवत्वादयमभिषेकयोग्य इत्यर्थः ।

मन्त्रपूर्वकमभिषेकं विधत्ते—

देवस्य त्वेति । ब्रह्मणा मन्त्रेण, प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वोषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

अन्नम्यान्नस्येति । प्रकारविशेषं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यञ्चामिति । पूर्वस्यां दिशि पश्चिमाभिमुखोऽवस्थाय प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखं यजमानमभिषिञ्चेत् । लोके हि पुरस्तात्पात्रेऽवस्थितमन्नं स्वाभिमुखत्वेनाद्यते । शिर आरभ्यामभिषिञ्चेत् । अन्नमपि शिरोदेशावस्थिते मुखे भुज्यते ।

गुणान्तरं विधत्ते—

आ मुखादन्वेति । शिर आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमवसावयेन्न त्वधः । मन्त्रेष्वभिन्नबृहस्पतीन्द्रशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे—

अग्नेस्त्वा साम्राज्येनेति । एष ओषधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निसंबन्धेन तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वै बृहस्पतेः सव एष वा इन्द्रस्य सव इत्यप्यनुसंधेयम् । एतेऽभिषेकमन्त्राः शाखान्तर आम्नाताः । इह ब्राह्मणेन व्याख्याताः । राजसूयसाम्येनाभिषेकं प्रशंसति—

एतद्वै राजसूयस्येति । एतदभिषेचनमेवाग्नेश्चित्यस्य राजसूयस्य स्वरूपम् । एवंविदश्चिन्वानस्योभयफलं भवति । अतश्चयनाङ्गत्वेन सौत्रामणीं विधत्ते—

इन्द्रस्य सुषुवाणस्येति । सोममभिषुतवत् इन्द्रस्येन्द्रियं सोमोपद्रवपापेन दृश्या भूत्वा पतितमभूत् । तदेतोदिन्द्रियं देवाः सौत्रामण्या स्वादीं त्वेत्यादिग्रन्थप्रतिपाद्येन यागेन सम्यक्संपादितवन्तः । एवं सत्यत्रापि योऽग्निं चिनुत एषोऽपि सोममभिषवे प्रेर्यते । तस्मादयपीन्द्रियसामर्थ्यसंपादनाय सौत्रामण्याख्यं यागमनुतिष्ठेत् । सौत्रामण्याश्चयनाङ्गत्वं न बोध्यते, किंतु कालविधिरयम् । तस्मादिदं वाक्यं प्रकरणादुत्कृष्टव्यम् ॥

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे विशेषधिकरणे चिन्तितम्—

आग्निं चित्वा यजेत्सौत्रामण्येत्यङ्गेष्टिरीदृशी ।

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः ।

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥

(होमाभिधानम्)

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गमाङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्तव्यमितरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेन्मैवम् । क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निवृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात् । यथाङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्तदा क्त्वाप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत । न साङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामुखासंभरणादीनां चयने निवृत्ते पश्चाद्विधानं श्रुतम् । ततः पृथक्प्रयोगेऽवश्यंभाविनि सति स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिप्रकृतिकत्वात्पूर्वकालश्चोदकप्राप्तः । चयनेन सहैव प्रयोगे तु पर्वण्युखासंभरणादिविधानादन्यस्मिन्दिने सौत्रामणी प्रसज्येत । तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वाद्दसन्तकालश्चोदकप्राप्तः । वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य विहितत्वाद्बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत । तस्मादतिदिष्टे पर्वणि वसन्ते[च] तदनुष्ठानम् । ननु सर्वत्राङ्गपूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम् । इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकमिति चेन्न । तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन पावत्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मान्नाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानं, किंतु स्वकाल इति स्थितम् । पूर्वानुवाकोक्तकुम्भेष्टकाचरूपधानस्य प्राणभृद्भ्योऽपानभृद्भ्यश्चोर्ध्वभावित्वादिदं ब्राह्मणमभिमेन्वणमन्त्रसहितं पशुर्वी एष यदग्निरित्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् । भूतेष्टकोपधानं तु वालखिल्योपधानादूर्ध्वं भवति । अभिषेकस्त्वाग्निर्वै देवानामभिषेक इत्यस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । सौत्रामणीब्राह्मणं तु कृत्स्नाद्ब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सजूरन्दोऽर्यावभिः सजूरुषा अरुणीभिः

सजुः सूर्य एतंशेन सजोर्षावश्विना दःसोभिः

(होमाभिधानम्)

सजूरग्निर्वैश्वानर इडाभिर्घृतेन स्वाहा संवत्सरो
 वा अब्दो मासा अयावा उषा अरुणीः सूर्य
 एतद्वा इमे अश्विनो संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः पशव
 इडा पशवो घृतः संवत्सरं पशवोऽनु प्र जाय-
 न्ते संवत्सरेणैवास्मै पशून्प्र जनयति दर्भस्तन्वे
 जुहोति यत् (१) वा अस्या अमृतं यद्वीर्यं
 तद्दर्भास्तस्मिञ्जुहोति प्रैव जायतेऽन्नादो
 भवति यस्यैवं जुह्वत्येता वै देवता अग्नेः पुर-
 स्ताद्भाग्नास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः पुर-
 स्तात्प्रति दधात्यनन्धो भवति य एवं वेदाऽऽ-
 पो वा इदमग्रे सलिलमासीत्स प्रजापतिः
 पुष्करपर्णे वातो भूतोऽलेलायत्सः (२) प्रति-
 ष्ठां नाविन्दत स एतदपां कुलायमपश्यत्स्मि-
 ञ्जग्निमचिनुत तदियमभवत्ततो वै स प्रत्यति-
 ष्ठां पुरस्तादुपादधात्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची
 दिग्वां दक्षिणत उपादधात्स दक्षिणः पक्षोऽ-
 भवत्सा दक्षिणा दिग्वां पश्चादुपादधात्तपु-
 च्छमभवत्सा प्रतीची दिग्वामुत्तरत उपादधात्
 (३) स उत्तरः पक्षोऽभवत्सोदीची दिग्वामु-
 परिष्ठादुपादधात्तपृष्ठमभवत्सोर्ध्वा दिगियं वा
 अग्निः पञ्चैष्टकस्तस्माद्यदस्यां खनन्त्यभीष्टिकां
 तृन्दन्त्यभि शर्कराः सर्वा वा इयं वयोभ्यो
 नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वयोऽसि नक्तं

(होमाभिधानम्)

नाध्यासते य एवं विद्वानग्निं चिनुते प्रत्येव
(४) तिष्ठत्यग्निं दिशो जयत्याग्नेयो वै ब्राह्म-
णस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्वर्धुकं स्वामेव
तद्विशमन्वेत्यपां वा अग्निः कुलायं तस्मादा-
पोऽग्निः हारुकाः स्वामेव तद्योनिं प्र
विशान्ति (५) ॥

(यदंलेलायत्स उचरत उपार्दधादेव दानिःशश्च) ।

इति ऋणाय जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूतेष्टकाभिषेकादि तृतीये समुदीरितम् ॥

अथ चतुर्थे होमो विधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सजूरब्दोऽयावभिरिति
दभंस्तम्बे पञ्चाऽऽङ्गुलीर्जुहोति ” इति, तमिमं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

सजूरब्दोऽयावभिरिति । अब्दः संवत्सरः । अयावा मासाः । स च
संवत्सरस्त्वैमांसैः सह समानप्रीतिः । अत्र सर्वेषु मन्त्रेषु घृतेन स्वाहेत्यनुष्यते ।
तस्मै माससंहिताय संवत्सराय घृतेन द्रव्येण स्वाहा जुहोमि । उषा येयमुषःका-
ब्देवता सेयमरुणीभी रक्तवर्णाभिः प्रभाभिः सजूः समानप्रीतिः । तामुद्दिश्य
घृतेन स्वाहा जुहोमि । सूर्यो देव एतशेन स्वर्कीयाशेन सजूः समानप्रीतिः ।
तमुद्दिश्य घृतेन स्वाहा जुहोमि । अश्विना यावेतावश्विनौ तौ दंसोभिर्दंशनैर्व्या-
धिनिराकरणव्यापारैः सजोषौ परस्परं समानप्रीती । तावुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ।
वैश्वानरः सर्वमनुष्यमियो योऽग्निः स इहाभिः पशुभिः सजूः समानप्रीतिः ।
तमुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ॥ मन्त्रान्व्याचष्टे—

संवत्सरो वा इति । मन्त्रागतस्याब्दशब्दस्य संवत्सर एवार्थः । अयावश-
ब्देन मासा अभिधीयन्ते । उषःशब्दादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । इमे यावापृथि-
व्यावश्विश्चब्देन विवक्षिते । अश्विर्वैश्वानर इत्यनेन संवत्सरो विवक्षितः । इहा-
शब्देन पशवो विवक्षिताः । घृतशब्देनापि तत्कारणत्वात्पशवं एव विवक्षिताः ।

तात्पर्यार्थस्तु गर्भभूताः पशवः संवत्सरमनुसृत्य प्रजायन्ते । अत एतन्मन्त्रपाठे-
नास्मै यजमानाय संवत्सरकालेन पशूनुत्पादयति ॥ अथ होमं विधत्ते—

दर्भस्तम्बे जुहोतीति । अस्याः पृथिव्याः संबन्धि यदमृतं स्वादुद्रव्यं, यच्च
तत्संबन्धि वीर्यं सामर्थ्यं तदुभयमेवैते दर्भाः । अतस्तस्मिन्नमृते वीर्यं दर्भरूपे
हुतवान्भवति । तेन होमेन प्रजा उत्पादयत्येव । यस्य यजमानस्य कर्मण्येवं
जुह्वति स यजमानो न केवलं प्रजोत्पादकः किं त्वन्नादश्च भवति । एता एव
मन्त्रोक्ताः संवत्सरमासादयः सर्वा देवता अग्रेरपि पूर्वभागिनोऽतस्ताः प्रीणयत्येव ।
किं च पूर्वकालीनेन होमेनाग्रेष्वक्षुरेव संपादयति । तदेवं दर्भस्तम्बहोमो देवताः
कालश्च प्रशस्ताः ॥ अथ वेदनं प्रशंसति—

अनन्धो भवतीति । अथ चित्तियोग्या भूमिर्बहुधा स्तूयते, तत्र तावदादौ
भूमिनिष्पत्तिप्रकारं दर्शयति—

आपो वा इदामिति । यदिदं जगदिदानीं दृश्यते तच्च सर्वमुत्पत्तेः पूर्वमाप
एवाऽऽसीन्न तु देवमनुष्यादिकम् । तस्मिन्न(तास्व)प्सु पृथिव्यादिभूतान्तरमेलनं
वारयितुं सलिलमिति विशेष्यते । शुद्धजलमेवाऽऽसीदित्यर्थः । तदानीं प्रजापतिः
स्वशरीरमवस्थापयितुं मूर्तस्य कस्यचिदाधारस्थाभावात्स्वयं वायुरूपोऽभूत्तदुदकम-
ध्यवर्तिनि कस्मिंश्चित्पद्मपत्रे समाश्रितः । तस्य चलत्वात्स्वयं च वायुरूपत्वा-
दलेलायदितस्ततो डोला(ल)यमानोऽभूत् । तादृशः कुत्रापि स्थिरां स्थितिं नाल-
भत । स पुनराधारं पर्यालोचयन्पत्रां मध्ये कुलायं शैवालमपश्यत् । तस्मिञ्शै-
वालेऽग्निमिष्टकाभिश्चितवान् । सोऽग्निमिष्टकाचितोऽग्नीरियं दृश्यमाना भूमिरभवत् ।
तत ऊर्ध्वं स प्रजापतिस्तस्यां भूमौ प्रतिष्ठितोऽभूत् ॥

चयनेन भूम्युत्पत्तिप्रकारं प्रपञ्चयति—

यां पुरस्तादिति । स प्रजापतिर्यां प्रौढामिष्टकां स्वस्य पुरस्तादुपादधात्त-
दिष्टकारूपं चीयमानस्याग्नेः शिरस्थानमभवत् । लोके तु भूम्येकदेशरूपा पूर्वा
दिक्संपन्ना । एवं दक्षिणाद्यूर्ध्वान्तेषु योजयितव्यम् ॥

भूमोश्चित्याग्निरूपत्वं शास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यां दृढी करोति—

इयं वा अग्निरिति । येयं भूमिरस्ति सेयमेव यः पञ्चभिरिष्टकाभिश्चितो-
ऽग्निः । तस्मादग्नित्वाद्यद्यनाभिज्ञाः प्राणिनोऽस्यां भूमौ क्वचित्त्वनन्ति तदानीं ते

(केषांचिद्धविषामभिधानम्)

मूर्खाः प्रजापतिनोपहितामिष्टकामभितो हिंसन्ति चूर्णीं कुर्वन्ति । तथा येयं शर्करा तेनोपहिता तामप्यभितृन्दन्ति सर्वतश्चूर्णयन्ति, तथाविधः प्रत्यवायस्तेषां भवतीत्यर्थः । सेयं शास्त्रीयदृष्टिः । अथ लौकिकदृष्टिरुच्यते—वयोभ्यो दृशे पक्षिणां दृष्टौ भूमिः सर्वाऽपि रात्रावग्निवद्दीप्ता भवति । यस्मादेवं तस्माद्रात्रौ पक्षिणो भूमिं नाऽऽश्रयन्ति, किंतु वृक्षाग्राण्याश्रयन्ति । तस्माच्छास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यामियं भूमिरग्निरेव ॥ एतद्वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । अथ ब्राह्मणद्वारा सर्वदिगुपेताया भूमेरग्नित्वं द्रढयति—
आग्नेयो वा इति । अग्निब्राह्मणयोः प्रजापतिमुखजत्वसंबन्धेन ब्राह्मण आग्नेयः । यस्मादयमग्निसंबन्धस्तस्मादाग्निरूपभूम्यवयवरूपासु सर्वास्वपि दिक्षु ब्राह्मणस्य सम्बुद्धिशीलं जीवनं भवति । स्वदेश इव परदेशेष्वपि देवदत्तः शास्त्राभिज्ञः पूज्यते । अयं हि स्वकीयां दिशमनु गच्छति । तस्माद्युक्तमेतत् ॥

इदानीं लौकिकजलद्वारा पुनरप्यग्नित्वं द्रढयति—

अपां वा अग्निरिति । योऽयं भूमिरूपोऽग्निः सोऽयं नदिकूपादिगतानामपां कुलायं स्थानम् । भूमाववस्थितत्वाद्योनिश्वापां भूमिरूपोऽग्निरेव । यस्मादाग्निकार्या आपस्तस्मान्महतो गृहादिदाहिनोऽग्नेरपहरणाय मनुष्यैः सेचिता आपस्तमग्निमपहरन्त्यः स्वयमपि शुष्यन्ति । यस्मादेवाग्निरूपां स्वयोनिं प्रविशन्ति । तस्मादवगम्यते जलकारणाग्निरूपेयं भूमिरिति । अत्रोक्तस्य होमस्य वेदिविमानात्पूर्वभावित्वात्पुरुषमात्रेणेत्यनुवाकात्पूर्वमिदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमपाठके षष्ठमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीयं संवत्सर आग्ने-
यमष्टार्कपालं निर्वपेद्वैन्द्रमेकादशकपालं वैश्व-
देवं द्वादशकपालं वार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं
त्रिकपालं तृतीयं संवत्सरंऽभिजिता यजेत

यद्दृष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्र्याग्नेयं गा-
 यत्रं प्रातः सवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार
 गायत्रीं छन्दो यदेकादशकपालो भवत्येका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुभैः त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं
 माध्यंदिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं (१)
 छन्दो यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं तृतीयस-
 वनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्ब्रह्मस्प-
 त्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव
 तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति यज्ञो
 वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत्तृतीयं संवत्स-
 रंऽभिजिता यजतेऽभिजित्यै यत्संवत्सरमुख्यं
 विभर्तीममेव (२) तेन लोकं स्पृणोति
 यद्द्वितीयं संवत्सरेऽभिं चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन
 स्पृणोति यत्तृतीयं संवत्सरे यजतेऽमुमेव तेन
 लोकं स्पृणोत्येतं वै परं आदृणारः कक्षीवाः
 औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरु-
 क्तस्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सह-
 स्रं सहस्रं पुत्रानविन्दन्त प्रथते प्रजयां पशु-
 भिस्तां मात्रामाप्नोति यां तेऽगच्छन्त्य एवं
 विद्वानेतमभिं चिनुते (३) ॥

(दाधार त्रिष्टुभमिममेवैवं चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पुत्रः । त्रसदस्युरन्यः । स च पुरुकुत्सस्य पुत्रः । त एते प्रजाकामाः सन्तस्त-
मेतं संवत्सरधारणेन षञ्चहविर्भिश्चोपेतमार्शं चित्वा प्रत्येकं सहस्रं पुत्रानलभन्त ।

अथैतस्य चयनस्य फलं दर्शयति—

प्रथते प्रजयेति । पूर्वोक्ता महर्षयो यां मात्रां सहस्रपुत्ररूपमैश्वर्यप्रमाणमग-
च्छन्, तां मात्रामयमप्येतमार्शं चिन्वानः प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

५३मोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निमचिनत स क्षुरपविभूत्वाऽति-
ष्ठत्तं देवा विभ्यतो नोपाऽऽयन्ते छन्दोभिरा-
त्मानं छादयित्वापाऽऽयन्तच्छन्दासां छन्दस्त्वं
ब्रह्म वै छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णा-
जिनं काष्ठीं उपानहावपमुञ्चते छन्दोभि-
रेवाऽऽत्मानं छादयित्वाऽग्निमुपं चरत्यात्मनोऽ-
हिंसायै देवनिधिर्वा एष नि धीयते यदाग्निः
(१) अन्ये वा वै निधिमगुंते विन्दति न
वा प्रति प्र जानात्यस्वामा कामत्यात्मानंमेवा-
धिपां कुरुते गुप्त्या अथो स्वल्वाहर्नाऽऽक-
म्येति नैर्ऋत्यस्वा यदाकामोन्निर्यत्या आत्मान-
मपि दध्यत्तस्मान्नाऽऽकम्या पुरुषशीर्षमुपद-
धाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपा-
येति ताहगेव तत् । (२) प्रजापतिर्वा अथ-
र्वाऽग्निरेव दध्यङ्कथर्वणस्तस्येष्टका अस्थान्ये-

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

त० ह वाव तद्दृषिर्भ्यनुवाचेन्द्रो दधीचो अस्थ-
भिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमे-
वाग्निं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य
एवं वेद शरीरं वा एतद्गनेयञ्चित्य आत्मा
वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव
स० स्कृत्य (३) अभ्यारोहति शरीरं वा एत-
द्यजमानः स० स्क्रुरुते यदाग्निं चिनुते यच्चिते
वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव स० स्कृत्याऽऽत्मनाऽ-
भ्यारोहति तस्मात्तस्य नाव द्यन्ति जीवन्नेव
देवानप्येति वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं
वा अग्निवैश्वानरस्तस्यैषा चितियत्पुरीषमग्नि-
मेव वैश्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः प्रिया तनू-
र्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे (४) ॥

(अग्निस्तत्स० स्कृत्याग्नेर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभिजितोऽङ्गं यच्चयने तद्विशेषितम् ।

अस्य च ब्राह्मणस्य पूर्वशेषत्वाभावात् तत्रान्तर्भावः, किं त्वन्ते निवेशः ।
अथ षष्ठे पूर्वप्रकरणोक्तानेव विधीन्कानिचि (न्कांश्चि) दनूद्य प्रशंसति ।
तत्राश्मन्भूर्जामिति परिषिञ्चतीत्यनुवाके काष्णीं उपानहावुपमुञ्चत इति यद्वि-
हितं तस्य प्रशंसां दर्शयति—

प्रजापतिरग्निमिति । यदा प्रजापतिरग्निं चितवास्तदा सोऽग्निः क्षुरपविर्भूत्वा

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

केनात्मन्योऽविच्छेत् । सुरधारातमानधारा यस्य वज्रस्य तोऽर्थं वज्रः सुरपविः ।
 कदाचिन्मन्त्रमन्त्रं वत्सवैः । तं वाहयन्ति ह्युवा देवा धीयाः सन्वस्यस्तवीरं न
 आनाः ।

वज्रः वलीकारं विचार्य च्छन्दोद्युक्तैर्बन्धैः स्वशरीरवाञ्छाद्य मन्त्रजपेन रक्षां
 कृत्वा बद्धिसर्वापवागवाः । छादयन्त्येभिरिति व्युत्पत्त्या छन्दस्त्वं सैवमन्त्र ।
 देवां च च्छन्दसां वेदेऽन्तर्भवत्वाद्देद एव वस्तुपम् । छण्णाभिनं च वेदस्य
 स्वच्छपम् । अकृताने वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने छण्णो रूपं कृत्वेत्युक्तत्वात् ।
 तस्मात्छण्णाभिननिर्दिष्टे उपानहावुपमुञ्चेत् । तथा सति च्छन्दोभिरैव स्वशरी-
 रवाञ्छाद्याग्नेरुपवरणास्त्वस्य हिंसा न भवति । यद्यपि मृत्युर्वा एव यद्विद्वि-
 द्भ्य एतन्नृपं यच्छण्णाभिनाविति यशंसाऽपि तत्रैव कृता, यथाऽपि वस्था एवायं
 उपकृन्त इत्यविरोधः ।

रक्षां वा एवञ्चोक्तानामित्यनुवाके यद्विद्विं यथे पुरुषशीर्षमुप कृत्वाचि
 शरीरैस्वाधोस्वाधामपि दधातीति, तदेवत्पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां यशंसितुं पूर्ववत्कं वाच-
 यशंसि—

श्रेयसिधिर्वा इति । योऽर्थं धीयमानोऽग्निः सोऽर्थं देवानां निधिस्थानीयः ।
 एवं सति लोके यो निधिरगुप्तो भवति तं निधिमन्थे वा विरोधिनो लभन्ते ।
 स्वयं वा कदाचिन्मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रेण तं निधिं न यजानाति । अतो दोषह-
 नपरिहाराय पूर्वमुपहिवापुस्तां स्वपादेनाऽऽकामेत् । तथा सति यजमानः स्वात्मा-
 न्मथेन निधेरधिकं पालकं करोति । तच्च रक्षणाय भवति । आक्रमणेन स्वमुञ्चो
 दरीकृतवाच्य कदाचिद्विश्परति । स्वेन रक्षितत्वादेव वैरिणोऽपि तं निधिं न
 लभन्ते । अथ सिद्धान्तं दृश्यामि—

अथो स्वत्वाद्गुरिति । अग्निः स्वत्वं तं रक्षणनादत्येवमाहुः—पादेन
 केवमुक्ता नाऽऽकामेति । तथायं हेतुः—द्वयमुक्ता राक्षसदेवताया निकृतेः संव-
 त्स्विनी अत्र जज्ञाया आक्रमणे निकृते स्वशरीरं तनपयेत् । तस्मात्सर्वथा
 वाऽऽकामयति । यदि निधेर्गुप्तिरपेक्षिता वर्हिं पुरुषशीर्षमुक्तायामुपरि स्थापयेत् ।
 कदा सति यथा लोके कंचित्पुरुषं रक्षकं निधिसर्पिःस्थान्मथेन यदीयमेवद्ब्रह्मं
 मोपायेति स्वामी न्यायादग्रेव तत्पुरुषधिरःस्थापनं ब्रह्मणम् ।

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

पञ्चमप्रपाठके च एवं विद्वानग्निं चिनुत कश्नोत्येवेति बध्यधनविधिबद्धकरं च पुनः प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा इति । अत्र किञ्चिद्रूपकं परिकल्प्यते । अस्ति कश्चिद्व्यर्थास्य कश्चिः । तस्य च पुत्रो दध्यङ्गनामा । दधीचोऽस्थीनि कश्चिच्छत्रुहननायाऽऽप्यु-
बत्सं प्राद्यानि । तत्सर्वमथ संपाद्यते । योऽथमन्त्रेभ्येता प्रजापतिः स एवाथर्वा ।
वीथनानभ्याग्निस्तत्पुत्रो दध्यङ्ग । इष्टकाभ्यास्थीनि । तमेतदेवार्थमग्निमेत्य कश्चि-
द्विर्मन्त्रस्तत्सर्वमनुवदति । मन्त्रस्य च प्रतीकमिदमिन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति ।
स च मन्त्रोऽन्वयैवमाग्नातः—“इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । वृत्रापथप्रतिष्कृतः ।
अधान नवतीर्नव ” इति । तदेवमिष्टकानामस्थित्वाद्यामिष्यपने सति सध-
रीरोऽग्निश्चितो भवति । वेदनं प्रशंसति—

सात्माऽमुष्मिन्निति । प्राचीमनु प्रदिशं मेहि विद्वानित्वाद्देवधनुषाके वद्वि-
हिषं द्वादशकपालो वैशानरो भवतीति तत्प्रशंसति—

शरीरं वा इति । यश्चिनिष्पाद्योऽग्निस्तदिदमाग्निदेवतायाः शरीरम् ।
वैशानरश्च शरीरावास्थितो जीवात्मा । तथा सति चित्तेऽग्नौ वैशानरं पुरोढार्थं
जुहोतीति यत्सेनाग्निदेवतायाः शरीरमेव संस्कृत्य पश्चादात्कठो भवति ।

तस्यैतस्य वैशानरपुरोडाशस्य चोदकमाप्तमवदानं विवेधति—

शरीरं वा इति । यजमानोऽग्निं चिनुत इति यत्सेनासौ स्वशरीरमेव
संस्करोति । एवं सति चित्तेऽग्नौ वैशानरपुरोडाशं जुहोतीति यत्सेन स्वशरीरमेव
संस्कृत्य तस्मिन्शरीरे जीवरूपेणाऽऽत्कठो भवति । तस्मात्तस्य जीवात्मस्थानी-
यस्य पुरोडाशस्यावदानं न कुर्यात् । बद्धकरणे च स्वयं जीवन्नेव देवान्प्राप्नोति ।

यावती वै पृथिवीत्यनुवाके पुरीषेणाभ्युहतीति वद्विहिषं एव पृष्ठो दिवी-
त्येवामुच्यन्वत्राऽऽग्नावां विनियुक्ते—

वैशानर्यञ्चेति । पृष्ठो दिवीतिमन्त्रप्रतिपाद्यो यो वैशानरोऽग्निः स भूमि-
स्वरूप एव । पुरीषं च चित्तिस्वरूपम् । अतः पुरीषोपधानेन भूमिरूपं वैशान-
राग्निमेव चित्तवान्भवति । किञ्च, वैशानरशब्दोदितः सर्वपुरुषाहिकारी यो
विद्वद् एवैवाग्नेः प्रिया वनूः । ततो वैशानरमन्त्रेणोपधाने तत्पुत्रैः प्रियामेव
वनुषं प्राप्नोति । एवानि च नास्त्रणवाक्यानि विधिशेषत्वाच्चद्विषित्तवीच एव
दृष्टव्यानि ।

(दीक्षाविकल्पविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्वै दीक्षया देवा विराजमाप्नुवन्तिस्त्रो
 रात्रिर्दीक्षितः स्यात्त्रिपदा विराड्विराजमाप्नोति
 षड्रात्रिर्दीक्षितः स्यात्षड्वा ऋतवः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति दश रात्रिर्दीक्षित
 स्याद्दशाक्षरा विराड्विराजमाप्नोति द्वादश
 रात्रिर्दीक्षितः स्याद्द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति त्रयोदश रात्रि-
 र्दीक्षितः स्यात्त्रयोदश (१) मासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति पञ्चदश रात्रि-
 र्दीक्षितः स्यात्पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्र-
 योऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरो वि-
 राड्विराजमाप्नोति सप्तदश रात्रिर्दीक्षितः स्या-
 द्द्वादश मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरो
 विराड्विराजमाप्नोति चतुर्विंशतिं रात्रिर्दी-
 क्षितः स्याच्चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति त्रिंशत् रात्रि-
 र्दीक्षितः स्यात् (२) त्रिंशदक्षरा विराड्वि-

(दीक्षाविकल्पविधिः)

राजमाप्नोति मासं दीक्षितः स्याद्यो मासः स
 संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति चतुरो
 मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं मासो वसं-
 वोऽविभरुस्ते पृथिवीमाऽजयन्गायत्री छन्दोऽ-
 द्यौ रुद्रास्तैऽन्तरिक्षमाऽजयन्त्रिष्टुभं छन्दो द्वाद-
 शाऽऽदित्यास्ते दिवमाऽजयन्जगतीं छन्दस्ततो
 वै ते व्यावृत्तमगच्छञ्छैष्ठ्यं देवानां तस्मा-
 दद्वादश मासो भुत्वाऽग्निं चिन्वीत द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निश्चित्यस्तस्थाहो-
 रात्राणीष्टका आतेष्टकमेनं चिनुतेऽथो व्यावृत्त-
 भेव गच्छति श्रेष्ठ्यं समानानाम् (३) ॥

(स्यात्रयोदश त्रिंशत्संवत्सरोऽदीक्षितः स्याद्वै तेष्वष्टाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठे प्रशंसाः कथितास्तत्तद्विध्यनुवादतः ।

अथ सप्तमे दीक्षाविकल्पान्विधातुं प्रस्तौति—

अग्नेर्वे दीक्षयेति । मौण्ड्यमौनादिनियमस्वीकाररूपा दीक्षा । धीयमा-
 नस्याग्नेः संबन्धिन्या तादृश्या दीक्षया देवा विराजं प्राप्ताः । विराद्शब्दः
 प्रशस्तं छन्दोविशेषं ब्रूते । तेन च विशिष्टं राज्यमुपलक्ष्यते । तद्राज्यं मासा
 इत्यर्थः । अतो विधास्यमानेषु दीक्षाकालनिकल्पेषु सर्वत्र विराट्प्राप्तिरूप-
 न्यस्यते ।

तानेतान्विकल्पितपक्षाान्विधत्ते—

तिस्रो रात्रीर्दीक्षित इति । त्रिरात्रषड्रात्रदशरात्रद्वादशरात्रत्रयोदशरात्रप-

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

अदशरात्रसप्तदशरात्रचतुर्दशविरात्रत्रिंशद्वात्रमासचतुर्मासाष्टमासद्वादशमासत्स्वा-
 क्षयोदश पक्षा विकल्पिताः । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैरुपेतं विराडारूपं छन्दः ।
 अतस्त्रित्वसंख्यया तत्प्राप्तिः । षट्संख्यानामृतूनां संवत्सरावयवत्वेन संवत्सर-
 स्वरूपत्वात्संवत्सरस्य च षट्त्रिंशद्भिर्दिनदशकैर्निष्पाद्यत्वाद्दशसंख्यायाश्च विराट्-
 पादाक्षरगतत्वात्संवत्सरद्वारा तत्प्राप्तिः । एवं सर्वत्र योज्यम् । अधिकप्राप्तेन
 सह त्रयोदश मासाः । सावनमासस्य त्रिंशद्वात्रनियमेऽपि चान्द्रमासस्य त्रिं-
 यमाभावात्तदपेक्षया पृथङ्मासोपन्यासः । वसवो मासचतुष्टयमुल्पाभिं भूत्वा
 पृथिवीं गायत्रीछन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । रुद्रास्तु मासाष्टकं भूत्वाऽम्बरिकं
 त्रिष्टुप्छन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । आदित्यास्तु मासद्वादशकं भूत्वा छुत्लोकं
 जगतीछन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । एतेषु पक्षेषु संवत्सरपक्षस्यात्यम्बपक्षस्त-
 त्वादादित्या इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्य देवानां मध्ये भैष्ठ्यं प्राप्ताः ।

अत एतमेव पक्षमादरेण पुनः प्रशंसति—

तस्माद्द्वादशोति । द्वादश मासानुपस्थानकात्ते नैरन्तरेणैर्वास्त्रि
 भूत्वाऽभिं चिनुषात् । मासद्वादशकस्य संवत्सररूपत्वाच्चित्वाभिरपि धारणद्वारा
 संवत्सरात्मकः । तस्य संवत्सरात्मनोऽग्नेरिष्टका एवाहोरात्राणि । ततः संवत्सर-
 धारणेन संपूर्णत्वेन प्राप्तेष्टकमिममार्थं चितवान्भवति । अपि चेतरेभ्योऽग्निचिद्भयो
 व्यावृत्तः समानानां मध्ये भैष्ठ्यं प्राप्नोति । यद्यपि तस्मात्संवत्सरं भार्य इत्यादौ
 संवत्सरविरात्रषट्त्रिंशद्द्वादशरात्रपक्षा विहितास्तथाऽप्यर्थवादसंबन्धार्थमत्र पुनरु-
 पन्यासः । एतच्च ब्राह्मणमात्रवैष्णवविधिवत्त्वाद्भिर्दीक्षयतीरपनुवाकसमीपे
 ब्रह्मव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णबज्रवेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यद्भिस्तं

यज्ञान्वारोहेत्सुवर्गांल्लोकाद्यजमानो हीयेत पृ-

(अन्वारोहणायभिधानम्)

थि_१वी_२माऽऽक_३मिषं प्रा_४णो मा_५ मा_६ हांसीदन्तरि_७क्ष-
माऽऽक_८मिषं प्र_९जा मा_{१०} मा_{११} हांसीद्वि_{१२}वमाऽऽक_{१३}मि-
ष_{१४} सु_{१५}वर्गन्मेत्याहैष वा अ_{१६}ग्नेरन्वारोह_{१७}स्तेनैवै-
न_{१८}मन्वारोहति सु_{१९}वर्गस्य लो_{२०}कस्य सम_{२१}ष्ट्यै यत्प-
क्षसंमितां मि_{२२}नुयात् (१) क_{२३}नीयाश्सं यज्ञ-
क_{२४}तुमुपेयात्पापीयस्यस्याऽऽत्मनः प्र_{२५}जा स्याद्वे-
दिंसंमितां मि_{२६}नोति ज्याथाश्समेव यंज्ञक_{२७}तु-
मुपैति नास्याऽऽत्मनः पापीयसी प्र_{२८}जा भवति
साहस्रं चि_{२९}न्वीत प्रथ_{३०}मं चि_{३१}न्वानः सहस्रसं-
मि_{३२}तो वा अ_{३३}थं लो_{३४}क इ_{३५}ममेव लो_{३६}कमाभि
जंयति द्वि_{३७}पाहस्रं चि_{३८}न्वीत द्वि_{३९}तीयं चि_{४०}न्वानो
द्वि_{४१}पाहस्रं वा अ_{४२}तरि_{४३}क्षमन्तरि_{४४}क्षमेवाभि जंयति
त्रि_{४५}पाहस्रं चि_{४६}न्वीत तृ_{४७}तीयं चि_{४८}न्वानः (२)
त्रि_{४९}पाहस्रो वा अ_{५०}सौ लो_{५१}कोऽमुमेव लो_{५२}कमाभि
जंयति जानुद_{५३}ध्नं चि_{५४}न्वीत प्रथ_{५५}मं चि_{५६}न्वानो
गायत्रियैवेमं लो_{५७}कमभ्यारोहति नाभिद_{५८}ध्नं
चि_{५९}न्वीत द्वि_{६०}तीयं चि_{६१}न्वानस्त्रि_{६२}ष्टुभैवान्तरि_{६३}क्षम-
भ्यारोहति श्रीवद_{६४}ध्नं चि_{६५}न्वीत तृ_{६६}तीयं चि_{६७}न्वानो
जगत्थैदामुं लो_{६८}कमभ्यारोहति नाग्निं चि_{६९}त्वा
रामामुपेयादयो_{७०}नौ रेतो_{७१} धास्याभाति न द्वि_{७२}तीयं
चि_{७३}त्वाऽन्यस्य स्त्रियम् (३) उपेयाञ्च तृ_{७४}तीयं
चि_{७५}त्वा कां च_{७६}नोपेयाद्रेतो वा एतन्नि ध_{७७}त्ते
यद्वाग्निं चि_{७८}नुते यदुपेयाद्रेतसा व्यु_{७९}ध्येतायो

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

स्वस्वाहुरप्रजस्यं तद्यज्ञोपेयादिति यद्वेतः सिचा-
 नुपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो विभृतस्त-
 स्मादुपेयाद्वेतसोऽस्कन्दाय त्रीणि वाव रेतोऽसि
 पिता पुत्रः पौत्रः (४) यद्वे रेतःसिचा-
 नुपदध्याद्वेतोऽस्य वि च्छिन्ध्यात्तिस्त्र उप
 दधाति रेतसः संतत्या इयं वाव प्रथमा
 रेतःसिग्वाग्वा इयं तस्मात्पश्यन्तीमां पश्यन्ति
 वाचं वदन्तिमन्तारिक्षं द्वितीया प्राणो वा
 अन्तारिक्षं तस्मान्त्रान्तारिक्षं पश्यन्ति न प्राण-
 मसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ तस्मात्पश्यन्त्यमूं
 पश्यन्ति चक्षुर्यजुषेमां च (५) अयं चोप
 दधाति मनसा मध्यमामिषां लोकानां कल्-
 प्या अथो प्राणानामिष्टो यज्ञो भृगुभिराशीदां
 वसुभिस्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह
 भक्षियेत्याह स्तुतश्चे एवैतेन इहे पिता
 मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रा उशिजः
 पदाऽनुं तक्षुः सोमो विश्वविन्नेता नैषद्वृहस्प-
 तिरुक्थामदानि शःसिषदित्याहितद्वा अग्ने-
 रुक्थं तेनैवैनमनुं शःसति (६) ॥

(मिनुयात्ततीयं चिन्वानः स्त्रियं पौत्रैश्च वै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

दीक्षाकालविकल्पा ये ते सप्तप उदीरिताः ।

अथाष्टमेऽन्वारोहणादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमस्ते हरसे शोचिष इति द्वाभ्यामग्निमधिरोहति पृथिवीमाक्रमिषमित्येतैर्यजमानः ” इति, तद्विधिमिहोच्यति—

सुवर्गाय वा इति । योऽयं चीयमानोऽग्निरेष सुवर्गलोकार्थं चीयतेऽतस्तस्यान्वारोहाभावे सुवर्गाद्धीयेत तन्मा भूदिति पृथिवीमित्यादिभिरन्वारोहोदिति विधिरुन्नेयः । मन्त्रार्थस्तु—यजमानोऽहं पृथिवीं पादेनाऽऽक्रमिषमतः प्राणो मां मा परित्यजतु । अन्तरिक्षाक्रमणेन पुत्रादिप्रजा मा परित्यजतु । दिव आक्रमणेन स्वर्गं प्राप्नुमः । एतन्मन्त्रपाठ एवाग्नेरन्वारोहहेतुः । अतस्तेनैवान्वारोहति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति । अथ यूपैकादशिन्यां कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यत्पक्षसंमितामिति । पक्षद्वैर्धर्मपरिमित एव देवो यद्येकादशिनीभवस्थापयेत्तदानीमत्यल्पं यज्ञक्रतुं प्राप्नुयात् । अस्थ यजमानस्य स्वकीया प्रजा पापीयसी च भवेत् । अतः पक्षपरिमाणादधिके वेदिप्रमाणयुक्तदेशे यूपान्तरालानि बिलिख्येकादशिनीं मिनुयात् । तथा सति प्रभूतमेव यज्ञक्रतुं प्राप्नोति । अस्थ प्रजा च पापीयसी न भवति । पूर्वस्मिन्प्रपाठके वज्र एकादशिनीत्यत्र प्रकृतिभूते चयने पक्षेकादशिनीपक्षेऽप्येक एव यूपो न तु यूपैकादशिनित्युक्तम् । इह तु चयनविकृतिषु यूपैकादशिन्यभ्युपगम्यत इत्यविरोधः ।

अथ पञ्चस्वपि चितिषु संभूयेष्टकासंख्यां विधत्ते—

साहस्रं चिन्वीतेति । सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां सप्तहः साहस्रम् । अथवा सहस्रसंख्याकाभिरिष्टकाभिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकमग्निं चिन्वीत स तु साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं चिन्वानस्त्रिगुणम् । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाश्चोत्तरोत्तरभूयस्त्वात्तच्चचित्संमिताः । अतस्त्वैश्वर्यनैस्तत्प्राप्तिः । पक्षषष्ठेऽपि क्रमेणोर्ध्वपरिमाणं विधत्ते—

जानुदग्धं चिन्वीतेति । तथा प्रथमद्वितीयतृतीयचितीनामुत्तरोत्तरमौन्नत्यम् । अत एव गायत्रीत्रिष्टुब्जगवीनामुत्तरोत्तरमक्षराधिक्यम् । अतः क्रमेण गायत्र्यादिद्वारा लोकत्रयमधिरोहति । त्रिविधचयने क्रमेण नियमविशेषान्विधत्ते—

नार्गिनं चित्तेति । यः प्राथमिकमग्निचयनं करोति स रामां नोपेयात् ।

(अन्वारोहणाथमिधानम्)

स्वकीयासु भार्यासु मध्ये रमणीयेवमिति मत्वा कामुको न प्रवर्तत । पुत्रार्थं तस्यामीप्सितानुज्ञा । रामोपगमनाभावेऽयं हेतुः—अयोनी पुत्रोत्पत्त्यनुपयुक्तायां वृथैव रेतः स्थापयिष्यामीति तन्मा भूदित्यनुपगमनम् । द्वितीयचचनानुष्ठायी सार्व-
वर्णिकविवाहोपेतोऽन्यस्य वर्णान्तरस्य दुहितरं नोपेयात् । सवर्णायामीप्सितस्या-
नुज्ञा । तृतीयचचनानुष्ठायी सवर्णामसवर्णां रमणीयां पुत्रार्थिनीं वा कामपि नोपेयात् । तत्रायं हेतुः—आर्शं चिनुत इति यत्तदेतद्वेतसो गुप्तत्वेन स्थापनम् ।
तथा सत्युपगमने रेतसा वियुक्तो भवति ।

तमिममगमनपक्षं दूषयित्वा सर्वत्र गमनमभ्यनुजानाति—

अथो खल्वाहुरिति । अभिज्ञाः खल्वेवमाहुः—अनुपगमनमप्रजस्यं प्रजो-
त्पादनहेतुर्न भवति । न चोपगमने रेतोहानिः शङ्कनीया । विराड्ज्योतिरित्या-
दिमन्त्राभ्यां रेतःसिचाविष्टके अनेनोपाहिते । तस्मात्ते एवास्य यजमानस्य रेतः
पाळयतः । अतो रेतसो विनाशाभावाय प्रजोत्पत्त्यर्थमुपेयात् । साहस्रादिविधी-
नामाभ्यातब्राह्मणोक्तध्वप्यवकाशाभावात्सर्वान्ते निवेशः । पूर्वस्य त्वन्वारोहणावि-
धेर्नमस्ते हरस इत्याद्याधिरोहणादूर्ध्वभावित्वाद्दशमचूर्णमिति परि पिञ्चतीत्यनु-
वाकान्ते निवेशः । पूर्वस्मिन्पठके यद्विराजातुपदधातीत्यादिना रेतःसिचो
विधानमुक्तम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

त्रीणि वावेति । योऽयं पितेदानीं वर्तते सोऽतीतस्य कस्यचिद्वेतः । अस्य
पितुः पुत्रो रेतः । पौत्रस्तु पुत्रस्य रेतः । एवं पितृपुत्रपौत्राणां त्रीणि रेतानि ।
तथा सति द्वयोरेव रेतःसिचोरुपधाने सत्यवाशिष्टं रेतो विच्छिन्द्यात् । तस्मा-
त्सिचो रेतःसिच उपदध्यात् । तच्च रेतःसंतत्यै संपद्यते । तिस्रोऽपि रेतःसिचः
क्रमेण पशंसति—

इयं वाच प्रथमेति । या प्रथमा रेतःसिक्ता भूमिरेव प्राथम्यसाम्यात् ।
भूमिश्च वायूपिण्यधोवृत्तित्वसाम्यात् । आस्ये हि वाग्वृत्तित्वे नासिकायां प्राण-
स्तत उपरि चक्षुस्ततो वाचोऽधोवृत्तित्वम् । यस्माद्भूमिवाचावधोवृत्तित्वेन समान-
रूपे तस्मात्सोकेऽपि नानाविधसस्यादिपूर्णांमिमां भूमिं मातृरूपेण पश्यन्ति । तथा
विद्वत्सभायां सम्यग्बदन्तीं वाचं पश्यन्त्याद्रियन्ते । येषं द्वितीया रेतःसिक्ता
चान्तरिक्षरूपा मध्यमत्वसाम्यात् । तच्चान्तरिक्षं प्राणस्वरूपं प्राणस्यापि वाक्च-
क्षुषोर्मध्यवर्तित्वात् । यस्मादन्तरिक्षप्राणयोः साम्यं तस्माद्मूर्तमन्तरिक्षं चक्षुषा

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

न पश्यन्ति । माणं च नासिकासंचारिणं चक्षुषा न पश्यन्ति । येयं तृतीया रेतःसिगिष्टका सा द्युलोकस्वरूपोपरिवर्तित्वसाम्यात् । सा च द्यौश्चक्षुःस्वरूपा । चक्षुरपि हि वाक्प्राणाभ्यामूर्ध्वं वर्तते । यस्माद्द्युचक्षुषोः साम्यं तस्माद्धोके जनाः सूर्यचन्द्रनक्षत्राद्यङ्किताममूं दिवं प्रत्यक्षेण पश्यन्ति । चक्षुरपि शुक्लकृष्णकनीनिकोपेतं परकीयमुखस्थं प्रत्यक्षतः पश्यन्ति ।

तदेवं तिस्रः पश्यस्य तासु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यजुषेमां चामूमिति । विराट्ज्योतिरधारयदिति यजुषोच्चारितेनेमां प्रथमां रेतःसिचमुपदध्यात् । तथा सन्नाड्ज्योतिरधारयदिति यजुषोच्चारितेनामूं तृतीयां रेतःसिचमुपदध्यात् । स्वराड्ज्योतिरधारयदित्येतद्यजुरनुच्चार्य मनसा स्मृत्वा मध्यमां रेतःसिचमुपदध्यात् । अयं च मकार एषां पृथिव्यादिलोकानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । अपि च वाक्प्राणचक्षुरारूपानां प्राणाज्ञामपि स्वस्वव्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । तदिदं रेतःसिचां ब्राह्मणं यद्विराजावुपदधातीत्यनेन सह स्वयमातृणामुप दधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एकादश समिष्टयजूषि जुहोति नवाऽऽध्वरिकाणि हृत्वेष्टो यज्ञो भृगुभिरिति दशमैकादशे जुहोति ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रावुत्पादयति—

इष्टो यज्ञ इति । भृगुभिर्भृगुसमानैर्ऋत्विग्भिर्भवंसुभिर्निवासहेतुभिर्देवैश्चेष्टोऽयं यज्ञ आशीर्दां यजमानस्य फलप्रदोऽस्तु । सोऽयमेको मन्त्रः । हे यज्ञ तस्य तादृशस्य भृगुभिरिष्टस्य ते तव द्रविणा फलभूतानि धनानीह कर्माणि भक्षयि भजे यथाऽऽप्नुयाम् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । एतन्मन्त्रसाध्यं होमविधिमुच्यति—

इत्याहेति । इत्युक्तमन्त्रद्वयं होमकाले पठेत् । तेन स्तुतशस्त्रे उभे अपि दुग्धवान्भवति । तदिदं ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पिता मातरिश्वेति संचितोक्थेन होताऽनुशंसति होतयं कामयमानेऽध्वर्युः ” इति, एतन्मन्त्रमुत्पाद्य विधत्ते—

पिता मातरिश्वेति । पिता पालको मातरिश्वा वायुराच्छिद्रा पदा विनाशरहितानि स्थानानि धा दधातु संपादयतु । तथोशिजः कमनीया महर्षयोऽच्छिद्राः स्वयं विनाशरहिताः सन्तः पदानि स्थानानि अनुवक्षुः सम्पक्संपादयन्तु; विश्ववित्सर्वज्ञो नेता जगदः प्रवर्तकः सोमो नेषन्नयतु तानि प्रापयतु । बृह-

स्पतिश्लोकथामदानि शस्त्राणि हर्षकारणानि शंसिषच्छंसावित्येतादृशं मन्त्रं पठेत् ।
एतदेव मन्त्रस्वरूपमग्नेः प्रियमुक्तं शस्त्रम् । तेनैव मन्त्रपाठेनैनमग्निमु क्रमेण
शंसति । एतच्च ब्राह्मणं गायत्रादिसामोपस्थानेन सह विकर्षणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चपकाण्डे षष्ठपपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सूयते वा एषोऽग्नीनां य उस्तायां त्रियते
यदधः सादयेद्गर्भाः प्रपादुकाः स्युरथो यथा
सवात्प्रत्यवरोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति
गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सबमेवैनं करो-
ति गर्भो वा एष यदुरथो योनिः शिक्यं
यच्छिक्यादुस्तां निरूहेद्योनेर्गर्भं निर्हण्यत्प-
हुद्याम* शिक्यं भवति षोढाविहितो वै (१)
पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मज्ञे-
वैनं विभर्ति प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्योस्ता
चोलूखलं च स्तनौ तावस्य प्रजा उप जिवन्ति
यदुस्तां चोलूखलं चोपदधाति ताभ्यामेव
यजमानोऽमुष्मिह्रौकेऽग्निं दुहे संवत्सरो वा
एष यदग्निस्तस्य त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजा-
पत्या वैष्णवीः (२) वैश्वकर्मणीरहोरात्राण्ये-
वास्य प्राजापत्या यदुरथं विभर्ति प्राजापत्या
एव तदुप धत्ते यत्समिधं आदधाति वैष्णवा

(आसन्ध्यावभिधानम्)

वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्ट-
काभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणी-
रेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिवृद्ग्निरिति तं वा
एतं यजमान एव चिन्वति यदस्यान्याश्रि-
नुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेद्ग्निस्य वृज्जित
योऽस्याऽग्निं चिनुयात्तं दक्षिणाभी राधयेद्गनि-
मेव तत्स्पृणोति (३) ॥

(षोढाविहितो वैष्णवीरन्यो विश्वतिश्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अन्वारोहादिविधयो षष्ठमे समुदीरिताः ।

अथ नवम आसन्ध्यादिकमभिधीयते । विष्णुमुखा वै देवा इत्यस्मिन्ननुवाके
चतसृभिः सादयतीति यद्विहितं तत्र सादनाधारं विधत्ते—

सूयते वा इति । योऽयमाग्निरुखायां धार्यत एषोऽग्निरन्येषामग्नीनां मध्ये
सूयतेऽभिषिच्यत ईश्वरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्येतादृशमग्निपदो भूमौ सादये-
त्तदानीं प्राणिनां गर्भा भूमौ प्रपादुकाः पतिताः स्युः । अपि च यथा लोके सवदै-
श्वर्यपदात्मत्वबरोहति अश्रयति तादृगेव तदधः सादनम् । तस्मादासन्दीपासादयति
महत्यामासन्ध्यामुख्यं स्थापयेत् । तच्च स्थापनं प्राणिगर्भधारणाय पतनराहित्याय
च भवति । अपि चैनं सवमभिषिक्तमीश्वरमेव करोति । एतच्च सादनविधिस-
मीष एव द्रष्टव्यम् ॥

न ह स्म वै पुराऽग्निरित्यनुवाके यद्विहितं षडुद्यामं शिक्यं भवतीति तदेतद्-
नूद्य प्रशंसति—

गर्भो वा एष इति । योऽयमुरुयोऽग्निः स गर्भस्थानीयः । शिक्यं च
योनिस्थानीयम् । यदि शिक्यादुखां निरूहेन्निर्गमयेद्विस्तृतेनोद्यामराहित्येनाधः
पातयेदित्यर्थः । तदा योनेः सकाशाद्गर्भं निःशेषेण हतवान्भवति । अतस्तत्प-

(बहुधा चयनप्रशंसा)

रिहाराय शिक्थं षड्भिरुद्यमैरुर्ध्वपसूतरञ्जुविशेषैर्युक्तं कर्तव्यम् । लोके पुरुषः षोढाविहितः षड्भिरवयवैरुपेतः । आत्मा मध्यशरीरमेकोऽवयवः शिरो द्वितीयो वयवो द्वौ हस्तौ द्वौ पादाविति चत्वार्यङ्गानि । अतः षडुद्यमैः सति षडवयव-युक्तस्वशरीर एवैनमग्निं धारयति । एतच्च वाक्यं षडुद्यमविधिसमीपे द्रष्टव्यम् ॥

एषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाकं यदुस्वामुपपधातीति विहितं यच्च स्वयमा-तृष्णामित्यनुवाक उल्लूखलमुपपधातीति विहितं तदुभयमत्र सह प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा एष इति । यश्चीयमानोऽग्निरेष प्रजापतिस्वरूपस्तेन चितत्वात् । उल्लूखलयोः फलसाधनत्वात्स्वनसादृश्यम् । एतदनुष्ठानजन्यं फलं प्रजा उप-जीवन्ति । एतदुपचानेन यजमानोऽपि स्वर्गे तत्फलं दुहे । एतच्चोदाहृतयोरनु-वाकयोरेकत्र द्रष्टव्यम् ॥ अथोख्यधारणसमिदाधानेष्टकोपधानानि प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । षोडशं चीयमानोऽग्निः स एव संवत्सरधारणात्संवत्स-रात्मकः । तस्य च संवत्सररूपस्याग्नेः संबन्धिन्य इष्टकास्त्रेधा विहितास्त्रिप्रकाराः संपादिताः । कास्ता इति ता उच्यन्ते—प्राजापत्या वैष्णव्यो वैश्वकर्मण्यश्च । यान्येतान्यहोरात्राणि तान्येवास्य संवत्सररूपस्याग्नेः प्रजापतिनिर्मितत्वात्प्राजा-पत्या द्रष्टव्याः । अत्रोख्यधारणेन प्राजापत्या उपहिता भवन्ति । तदेवं प्राजा-पत्यादिभिस्त्रिसृभिर्निष्पादितत्वादाग्निस्त्रिगुण इत्यभिज्ञा आहुः ॥

अथोपधानकर्तारं विधत्ते—

तं वा एतमिति । यजमान एव चयनस्य कर्ता नाध्वर्युः । यद्यध्वर्युः कुर्यात्तदानमिध्वर्योर्दक्षिणाभिः परितोषाभावे सत्याग्निं नाशयेत् । अथ स्वयमश-कोऽध्वर्युणा कारयेत्तदा तं दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निभेवं तोषयति । तदिदं ब्रा-ह्मणद्वयं मन्त्रव्याख्यान्ते मध्येऽवकाशाभावेन निवेशनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निर्मचिनुतर्तुभिः संवत्सरं वसन्ते-
नैवास्य पूर्वाधर्मचिनुत अग्निेण दक्षिणं पक्षं

(बह्वधा चयनप्रशंसा)

वर्षामिः पुच्छं शरदोत्तरं पक्षं हेमन्तेन
 मध्यं ब्रह्मणा वा अस्य तत्पूर्वार्धमचिनुत
 क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं विशोत्तरं
 पक्षमाशया मध्यं य एवं विद्वानग्निं चिनुत
 ऋतुभिरैवेनं चिनुतेऽथो एतदेव सर्वमव (१)
 रुन्धे गृण्वन्त्येनमग्निं चिकथानमत्यञ्जं रोचत
 इयं वाव प्रथमा चित्तिरोषधयो वनस्पतयः
 पुरीषमन्तरिक्षं द्वितीया वयांसि पुरीषमसौ
 तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा
 पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषं यत्रि-
 चित्तीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणामात्मानं प्रजा-
 मन्तरिक्षात्तस्मात्पञ्चचित्तीकश्चेतव्यं एतदेव
 सर्वं स्पृणोति यच्चिस्राश्चितयः (२) त्रिवृध्य-
 ग्निर्यदद्वे द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै पञ्च चित्तयो
 भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति
 पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति
 दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो यावानेव
 पुरुषस्तं स्पृणोत्यथो दशाक्षरा विराड्जै
 विराड्विराज्येवाज्ञाद्ये प्रतिष्ठति संवत्सरो
 वै षष्ठी चित्तिर्ऋतवः पुरीषं षट्चित्तयो
 भवन्ति षट्पुरीषाणि द्वादश संपद्यन्ते द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति ति-
 तिष्ठति (३) ॥

(बहुधा चयनप्रशंसा)

(अव चितयः पुरीषं पञ्चदश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आसन्द्युद्याममुख्यानि नवमे वर्णितानि हि ॥

अथ दशमे चयनं बहुधा प्रशस्यते । तत्र वसन्ताद्युतुद्वारा प्रशंसामाह—
प्रजापतिरग्निमिति । अत्र संवत्सरो दृष्टान्तः । ऋतुभिर्यथा संवत्सरो
निष्पाद्यते तथाऽग्निमभ्युतुभिः प्रजापतिरचिनुत । ऋतुमयोऽयं यज्ञ इति संकल्प
एव चयनम् । तत्र वसन्तः शिरोभागः । एवं दक्षिणपक्षादयो योज्याः ॥

अथ ब्राह्मणादिरूपत्वं संकल्पेन प्रशंसति—

ब्राह्मणा वा इति । आशा मानसी तृष्णादिः । अथ वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । यो यजमान एवं वसन्ताद्यात्मकत्वं ब्राह्मणात्मकत्वं
च विद्वांस्तथैव सर्वदा भावयन्नाग्निं चिनुते स प्रजापतिवदुतुभिर्ब्राह्मणादिभिश्च
चितवान्भवति । अपि चैतदुतुनां ब्राह्मणादीनां च स्वरूपं सर्वमधीनं करोति ।
किं चाग्निं चितवन्तमेतं यजमानं सर्वे जनाः शृण्वन्ति, अग्निचित्कपिला सत्री-
त्यादिस्मृतिविषयत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । किं चान्नं समृद्धं स्वादु च
सर्वदाऽस्ति । अपि च सर्वेभ्यो रोचते प्रीतिविषयो भवति ॥

अथ चितपञ्चकं पुरीषपञ्चकं च भूम्यादिरूपेण प्रशंसति—

इयं वाव प्रथमेति । येयं प्रथमा चितिः सा भूमिरेव । यच्च तस्या उपरि
प्रसारितं पुरीषं तदोषधिवनस्पातिस्वरूपम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥अत्र शास्त्रान्तरगतं चितित्रयपक्षं निराकृत्य स्वकीयं चितपञ्चकपक्षं
स्थापयति—यत्रिचितिकमिति । चतुर्थचितितत्पुरीषयोयज्ञदक्षिणारूपत्वमुक्तम् । पञ्च-
मचितितत्पुरीषयोयजमानप्रजारूपत्वम् । एवं सति त्रिचितिपक्षे यज्ञादीनामन्त-
रायः स्यात् । तस्मात्पञ्चचितियुक्त एवाग्निश्चेतव्यः । तथा सत्वेतद्भूम्यादिकं
यज्ञादिकं च सर्वमपि प्रीणयत्येव ॥

(अष्टादशपशुप्रथमसंघाभिधानम्)

आद्यं चितित्रयमुत्तरद्वयं च विभज्य पशंसति—

यत्तिस्त्रश्रितय इति । या एता आद्यास्तिस्त्रश्रितयस्ताभिरमेस्त्रैगुण्यं संपादितं भवति । त्रैगुण्यं च प्राजापत्यादिभिरिष्टकाभिः पूर्वमुक्तम् । ये चोत्तरे द्वे चिबी वाभ्यां द्विपाद्यजमानः पतिष्ठितो भवति ॥ अथ समूहरूपेण पशंसति—

पञ्च चितय इति । पुरुषस्य दशाक्षरत्वं छिद्राभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । यानि शिरसि सप्त छिद्राणि ये चाधो द्वे छिद्रे या च नाभिस्तानि सर्वाणि यावज्जीवमविनाशादक्षराणित्युच्यन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्राऽऽभ्रायते—“सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी ” इति । अतो दशसंख्यया पुरुषं साकल्येन प्रणियति । किंच विराड्द्वाराऽन्वे प्रतितिष्ठति ।

अथ षष्ठचितिं तत्पुरीषं च पशंसति—

संवत्सरो वा इति । अत्र सर्वत्र पशंसारूपत्वात्संवत्सरादिरूपतायां न विस्मैतव्यम् ॥

अथ सर्वं मिलित्वा पशंसति—

षट्चितय इति । तदेतद्ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजा-
पत्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते रौद्राः श्येतः
श्येताक्षः श्येतग्रविस्ते पितृदेवत्यास्तिस्त्रः कृष्णा
वशा वारुण्यस्तिस्त्रः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्रा-
वार्हस्पत्या धूम्रललामास्तूपराः (१) ॥

(अष्टादशपशुद्वितीयसंज्ञाभिधानम्)

(रोहितः षड्विंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयैतत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

चयनस्य प्रशंसाश्च दशमे बहुधेरिता ।

अथाष्टादशनामानः पशवो ह्याश्वमेधिकाः ॥

अष्टादशसंख्याकानां पशुनामैकैकः संघातः । तत्रास्मिन्नेकादशोऽनुवाके
प्रथमं संघमाह—रोहितो धूम्ररोहित इति । पूर्वप्रपाठके इन्द्राय राज्ञे सूकर इत्यादौ जाति-
भेदा उक्ता इह तु वर्णभेदा उच्यन्ते । रोहितो लोहितवर्णः । धूम्ररोहितोऽस्पृष्ट-
लोहितः । कर्कशधुरोहितः सौवीरवर्णः । त एव त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतिदेव-
वर्तकाः । एवमुत्तरत्राप्येकैकस्य देवस्य त्रयस्यो विज्ञेयाः । चन्द्रः पाण्डुरकपिलः ।
अरुणचन्द्र रक्तकपिलः । शुक्रचन्द्रहरितशुकसमानवर्णः । श्वेतोऽरक्तवर्णः,
शुक्ररक्त इत्येके । श्वेताक्षोऽरक्तदृष्टिः । श्वेतश्रीवः प्रसिद्धः । विस्र इत्यादिकं
स्पष्टम् । धूम्रललामा धूम्रवर्णपुण्ड्राः । तूपराः शुक्लहीनाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

पृश्निस्तिरश्वीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः
फल्गुर्लोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः
पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्य-
स्तिस्त्रः श्यामा वशाः पौष्ण्यास्तिस्त्रो रोहि-
णीर्वशा मैत्रिय ऐन्द्राबाह्वस्पत्या अरुणल-
लामास्तूपराः (१) ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके)

(पृथिविः पञ्चविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयं संप्रसाह—

पृथिवीस्तिरश्चनिपृथिवीरिति । पृथिविः शुक्लविन्दुवितथिववर्णः । तिरश्चीमः
पृथिवीस्तिरश्चनिपृथिवीवर्णः । एतेनोर्ध्वं पृथिवीरूपवर्णः । फल्गुर्लवणवर्णः ।
जोहितोर्धी जोहितलोपा । बलक्षी शुक्लावयवा । पृथ्वी शुक्लविन्दुमिविता ।
स्थूलपृथ्वी स्थूलशुक्लविन्दुमिविता । शुभ्रपृथ्वी सूक्ष्मशुक्लविन्दुमिरुपेता ।
रपाषाः स्वस्तकर्मः । रोहिणी रोहितवर्णाः । अरुणलज्जामाः संप्रावर्णपुण्ड्राः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वनीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

शित्तिवाहुरन्यतःशित्तिवाहुः समन्तशित्ति-
वाहुस्त ऐन्द्रवायवाः शित्तिरन्ध्रोऽन्यतःशि-
तिरन्धः समन्तशित्तिरन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाः शुद्ध-
वालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विना-
स्तिष्ठः शिल्पा वशा वैश्वदेव्यस्तिष्ठः श्येनीः
परमेष्ठिने सोमापौष्णाः श्यामललामास्तू-
पराः (१) ॥

(शित्तिवाहुः पञ्चविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अष्टादशिशुचतुर्थसंघाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

तृतीयं संघमाह—

शितिबाहुरिति । शितिः शुक्लो बाह्वेकदेशो यस्यासौ शितिबाहुः । अन्यतःशितिबाहुर्ग्रन्थस्य शितित्वं ततोऽन्यत्रैकदेशे शितित्वं यस्य सोऽन्यतः-
शितिस्तादृशो बाहुर्मस्य स तथोक्तः । समन्तशितिबाहुः सर्वशुक्लबाहुः । शिति-
रन्ध्रः शुक्लच्छिद्रः । अन्ततःशितिरन्ध्रसमन्तशितिरन्ध्रौ च पूर्ववत् । शुद्धवालः
शुक्लपुच्छावयवः । सर्वशुक्लवालः शुक्लसर्वपुच्छः । मणिवालः शुक्लाशुक्लचित-
वालः । शिल्पाः मानावर्णाः । श्वेन्यः शुक्लवर्णाः । श्यामललाभाः श्यामवर्ण-
पुण्ड्राः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-

र्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः शि-
तिककुच्छितिपृष्ठः शितिभसत्त ऐन्द्रावार्हस्प-
त्याः शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभ्रुस्त ऐन्द्रावै-
ष्णवास्तिम्नः सिध्मा वशा वैश्वकर्म्मण्यास्तिम्नो
धात्रे पृषोदरा ऐन्द्रापौष्णाः श्येतललामा-
स्तूपराः) १) ॥

(उन्नतः पञ्चविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे
षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थं संघमाह—

उन्नत ऋषभो वामन इति । उन्नत उन्नतपृष्ठः । ऋषभो युवा । वामनो
ह्रस्वाङ्गः । शितिः शुक्लः ककुधस्य स तथोक्तः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिति-

प्रपा० ६ अनु० १६] छुणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । २३१२

(अष्टादशपशुपष्टसंघाभिधानम्)

भसच्छुक्लजधनः । शितिपात्स्पष्टम् । शित्योष्ठः श्वेतोष्ठः । शितिभ्रुः श्वेतभ्रुः ।
सिध्माः सिध्मलाङ्गाः पादे सिताः श्वेत्याङ्घ्रिन्देहाः । पृषोदराः पृषन्त्युदरे वासां
ताः पृषोदराः श्वेतललामाः स्पष्टाः ॥

इति श्रीमत्सायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुणयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कर्णास्त्रयो यामाः सौम्यास्त्रयः श्वितिङ्गा
अभये यविष्ठाय त्रयो नकुलास्त्रिभ्यो रोहिणी-
स्त्र्यव्यस्ता वसूनां त्रिभ्योऽरुणा द्वित्यौह्यस्ता
रुद्राणां सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः (१) ॥

(कर्णास्त्रयोविंशतिः) ।

इति छुणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पञ्चमं संवमाह—

कर्णास्त्रयो यामा इति । कर्णाश्लिन्नकर्णाः यामा यमदेवत्याः । श्वितिङ्गाः
श्वेतपादाः । यविष्ठाय युवतमाय । नकुला नकुलवर्णाः । व्यव्यः सार्धवर्णाः ।
रोहिणीर्लोहितवर्णाः । द्वित्यौह्यो द्विवर्णाः । अरुणा अरुणवर्णाः । बभ्रुललामाः
पिङ्गलपुण्ड्राः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुणयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो

(अष्टादशोऽनुवाकः)

विष्णव उरुक्रमाय लप्सुदिनस्यो विष्णव
 उरुगायाय पञ्चावीस्तिस्र आदित्यानां त्रिव-
 त्सास्तिस्रोऽङ्गिरसामेन्द्रावैष्णवा गौरललामा-
 स्तूपराः (१) ॥

(शुण्ठा विंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

षष्ठं संघमाह—

शुण्ठास्यो वैष्णवा इति । शुण्ठा अव्यष्टिकर्णाः । अल्पकाया इत्येके ।
 अधीक्षोऽधकर्णाः कर्णोपरिपरुळकर्णाः उरुक्रमाय विस्तीर्णपादाय । लप्सुदिनो
 लम्बमानपुच्छः । उरुगायायोरुभिर्माहर्षिभिर्गातव्याय । पञ्चाव्योऽर्धतुतियवर्षाः ।
 त्रिवत्सास्त्रिवत्सराः । गौरललामाः स्पष्टाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-
 यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिकृष्टा इन्द्रायधि-
 राजाय त्रयः शितिककुद् इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः
 शितिभसदास्तिस्त्रस्तुर्योह्यः साध्यानां तिस्रः
 पृथ्वीसो विश्वेषां देवानामामेन्द्राः ऋण्यलला-
 मास्तूपराः (१) ॥

(इन्द्राय राज्ञे द्वाविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अष्टादशिशुनवमसंघाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

सप्तमं संघमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । शितिपृष्ठशितिककुच्छितिभसच्छन्दा व्याख्याताः ।
तुयौहः सार्धचतुर्वर्षाः । साध्यानां देवविशेषाणाम् । षट्शतश्वतुर्वर्षाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्राण्यै त्रयः
कृष्णैताः कुह्वं त्रयोऽरुणैतास्तिम्नो धेनवां
राकायै त्रयोऽनह्वाहः सिनीवाल्या आग्नावै-
ष्णवा रोहितललामास्तूपराः (१) ॥

(अदित्या अष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अष्टमं संघमाह—

अदित्यै त्रय इति । एता हरिता हरितवर्णास्ते च रोहितैनात्यन्तरक्तेन
युक्ता रोहितैताः । कृष्णेन युक्ताः कृष्णैवाः । ईषदक्तेन युक्ता अरुणैताः ।
धेन्वादयः प्रसिद्धाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

सौम्यास्त्रयः पिशाङ्गः सोमाय राज्ञ त्रयः
सारङ्गः पार्जन्या नभोरूपास्तिम्नोऽजा मल्हा

(अष्टादशपशुदशमसंघामिधानम्)

इन्द्राण्यै तिस्रो मेघ्य आदित्या द्यावापृथिव्या
मालङ्गास्तूपराः (१) ॥

(सौम्या एकान्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

नवमं संघमाह—

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा इति । पिशङ्गा गोरोधनवर्णाः । सारङ्गाः सार-
ङ्गवर्णाः । पार्जन्वाः पर्जन्यदेवत्याः । नभोरूपा अञ्जनवर्णाः । मल्हा
गलस्तनाः । मालङ्गा महाकायाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे
त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशादंसे त्रयोऽ-
रुणललामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयः
सर्वदेवत्या ऐन्द्रासुराः इत्येतललामा-
स्तूपराः (१) ॥

(वारुणा विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

दशमं संघमाह—

वारुणास्त्रय इति । रिशानां लोकहिंसकानां नाशयित्रे ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(द्वंद्विपश्वभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहाविन्द्रा-
भिभ्यामोजोदाभ्यामुष्टाराविन्द्राभिभ्यां बल-
दाभ्यां सरिवाहाववी द्वे धेनु भौमी दिग्भ्यो
वडवे द्वे धेनु भौमी वैराजी पुरुषी द्वे
धेनु भौमी वायवं आरोहणवाहावनद्वाहा
वरुणी ऋण्ये वशे अराज्यौ दिव्यावृषभौ
परिमरौ (१) ॥

(सोमाय स्वराज्ञे चतुस्त्रिंशत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

एषमेतैर्दशभिरनुवाकैरष्टादाशिनः षण्णव आभ्राताः । अथैकेनानुवाकेन द्वंद्विनः
पशूनाह—

सोमाय स्वराज्ञ इति । अनोवाहौ शकटवहनसमर्थावनद्वाहौ बलीवर्दी ।
ओजोदाभ्यामष्टमधातुमदातृभ्यामुष्टारौ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगामि-
युगवोढारौ । सरिवाहौ लाङ्गलवाहिनाववी अवित्तदृशौ ह्रस्वावनद्वाहावित्यर्थः ।
भूमैर्धेनुद्वयम् । दिशां वडवाद्द्वयम् । पुनर्भूमैर्धेनुद्वयम् । विराहदेवताषाः पुरुषी
मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमैर्धेनुद्वयम् । आरोहणवाहौ मनुष्यारोहणार्थं निर्भिवं
शकटं वहन्तौ बलीवर्दी । पूर्वं तु भान्पादिबाहिशकटाधातुक्ता । अत्र तु राज-
कुमारादिविनोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः । वरुणस्य तु ऋण्यमृगजापीये स्त्रियौ
वन्ध्ये । द्युदेवतायास्स्वराडचावृच्छितशृङ्गौ । ऋषभौ सेचकौ । परिमरावुभयतो
मरणयुक्तौ । यस्य पशोरग्रजोऽपि मृतोऽनुजोऽपि मृतस्तादृशौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(ऋतुपञ्चमिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते
 छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः
 सौरीर्नव श्वेता वशा अनूवन्ध्या भवन्त्याग्नेय
 ऐन्द्राश्च आश्विनस्ते विशाल्यूप आ ल-
 भ्यन्ते (१) ॥

(एकादश पञ्चविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथोत्तमेऽह्नि अतिरात्रेऽनुष्ठेयान्काश्वित्पशूनाह—

एकादश प्रातर्गव्या इति । तृत्वयेऽह्नि प्रातःकाले गोजातीया एकादश
 पशवः । ते च देवताविशेषस्थानुक्तत्वात्प्राजापत्याः । छगलादयस्त्रयस्त्वाष्ट्राः ।
 छगलश्छागार्भकः । स च कल्माषः ऋण्यवर्णमिश्रः । किकिदीविस्तित्तिरिः ।
 विदीगयः कुक्कटविशेषः । एते च तस्मिन्नेवाहन्यालब्धव्याः । सौरीः सूर्यदेवता-
 काः । अनूवन्ध्याश्चरमकालीनाः पशवः । ताश्च वशा वन्ध्याः श्वेताः श्वेतवर्णा
 नवसंख्याकाश्च भवन्ति । पुनरप्याग्नेयादयस्त्रयः पशव आलभ्यन्ते । ते च त्रयो
 मध्यमे यूपेऽतिविस्तृताग्निष्ठाख्ये यूप आलभ्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पिशाङ्गस्त्रयो वासन्ताः सारङ्गस्त्रयो श्रेष्ठाः
 प्रपन्तस्त्रयो वार्षिकाः पृश्नयस्त्रयः शारदाः पृ-

(ऋतुपञ्चमिधानम्)

श्रिसक्थास्त्रयो हेमन्तिका अवलितास्त्रयः

शौशिराः संवत्सराय निर्वक्षसः (१) ॥

(पिशङ्गा विश्शतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा अपां ग्रहाम्भूतेष्टकाः सजूः संवत्सरमुख्यं मजापतिः स
क्षुरपविरभ्रैर्वे दीक्षया सुवर्गाय वं यज सुपते मजापतिर्ऋतुमी रोहितः पृथ्विः
शितिबाहुर्ऋतः कर्णाः शुण्ठा इन्द्रायादित्यै सौम्या वारुणाः सोमायैकादश
पिशङ्गास्त्रयोविश्वशतिः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा भूतेष्टकाश्छन्दो यत्कनीयासं त्रिवृद्धैश्चिर्म्यद्दे

वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथर्तुपञ्चमिधानम्—

पिशङ्गास्त्रय इति । पिशङ्गा गोरोचनवर्णाः । सारङ्गाः सारङ्गवर्णाः ।
पृषन्तो विजातीयविन्दुयुक्ताः । पृश्नसः श्वेताः । पृथ्विसक्थाः कटिभागे श्वेत-
वर्णाः । अवलिताः संकीर्णवर्णाः वसन्ताद्य (घा ऋ) तवस्तेषाम् । संवत्स-
रदेवतामास्तु निर्वक्षसो निघ्नेन वक्षसा युक्तः ॥

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थां हिरण्येति त्रयोदश ।

दिवीति चरुमादध्याद्देवस्येत्यभिषेचनम् ॥ १ ॥

सजूराहुतयः पञ्च घृतेनेत्यनुषङ्गते ।

पृष्टो वैश्वानरी यांश्च पुरीषं स्थापयेत्तथा ॥ २ ॥

(चित्तिस्पर्शाभिधानम्)

अन्वारोहोच्चित्तं स्वामी पृथिवीमाक्रमीत्यतः ।

इष्टो यज्ञस्तस्य ते द्वे समिष्टयजुषी मते ॥ ३ ॥

पिता मातोतिमन्त्रेण चित्यग्निमनुसंसति ।

अश्वमेधस्य पशवो रोहिताद्या उदीरिताः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भ्राज्जाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वा अयथादेवतमार्धं चिनुत आ देवता-

भ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादेवतं

न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवत्याग्नेय्या

गायत्रिया प्रथमां चित्तमभि मृशेन्निष्टुर्भा

द्वितीयां जगत्या तृतीयामनुष्टुर्भा चतुर्थी

पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवार्धं चिनुते न

देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवतीडाये वा

एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनम् (१)

चिनुते यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्यार्धं चि-

(चितिस्पर्शाद्यभिधानम्)

नोति नाऽऽर्तिर्माच्छत्यश्वावभितास्तिष्ठेतां ऋण
उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्टका उप
दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं प्राजापत्योऽश्वः सा-
क्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति
नाऽऽर्तिर्माच्छत्येतद्वा अह्नो रूपं यच्छेतोऽश्वो
रात्रियै ऋण एतदह्नः (२) रूपं यदिष्टका
रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्यञ्छेतमश्वमभिमृ-
शेत्पुरीषमुपधास्यन्ऋणमहोरात्राभ्यामेवैनं चि-
नुते हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मध्व्योऽ-
सानीति सौर्या चित्रवत्याऽवेक्षते चित्रमेव
भवति मध्यंदिनेऽश्वमव घ्रापयत्यसौ वा आ-
दित्य इन्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्त-
मेव साक्षाद्भोति (३) ॥

(एनमेवदह्नोऽष्टार्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसिन्नं वेदा यो वेदेष्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विधातृधिंमहेत्तरम् ॥ १ ॥

उपानुवाक्यं पत्प्रोक्तं वृथोः पञ्चमपृष्ठयोः ।

ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमेऽत्राभिधीयते ॥ २ ॥

(चित्तिस्पर्शाद्यभिधानम्)

तत्राऽऽदौ तावन्मन्त्रविशेषैश्वरतीनामभिमर्शनं विधत्ते—

यो वा अयथेति । यस्याश्वितेयां देवता तामतिक्रम्य चयनमथथादेवतपनविक्रमणं यथादेवतम् । अथो यथादेवतमनुष्ठानायाऽऽग्नेयगायत्र्यादिमिस्तां तां चित्तिमभिभूशेत् । अग्ने देवाः इहाऽऽ वहेत्याग्नेयी गायत्री । अगन्म महा मनसा यविष्ठमिति त्रिष्टुप् । मेधाकारमिति जगती । मनुष्यत्वा निधीमहीत्यनुष्टुप् अग्निर्हि वाग्निमिति पङ्क्तिः । ता एता नाचिकेतचयनप्रकरणे यत्ते चित्तिमित्यनुवाके सन्मान्नास्यमानत्वालत्रैव व्याख्यास्यन्ते । एवमाभिमर्शने सति नोक्तदोषः कश्चिदप्यस्ति ।

एकैकचित्तिस्पर्शने योऽयं मन्त्रविभागस्तमिमं प्रशंसति—

इडाथै वा इति । विमक्तिर्गायत्र्यादिमन्त्रविभागः । स चात्रेडार्थं क्रियते । इडा हि नाम पशवः, पशवो वा इष्टेति श्रुत्यन्तरात् । गायत्र्यादिच्छन्दांसि च पशुस्वरूपाणि । पशवो वै छन्दाःसीति श्रुत्यन्तरात् । अतो गायत्र्यादिरूपैः पशुभिरेनमार्शं चित्तवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणं पशुर्वा एष यद्भिरित्यनुवाके प्रथमचित्तवसाने द्रष्टव्यम् । अथोपधानेऽथस्पर्शनं विधत्ते—

यो वै प्रजापतय इति । प्रजापतिरार्शं प्रति स्रष्टृत्वात्प्रथमं चेतृत्वाच्चाग्नेः स्वाभी । अतस्तस्मै कथयित्वा तदनुज्ञया चयने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति । अतः कथनीयम् । पार्श्वयोर्द्वाविधाववस्थाप्य तौ स्पृष्ट्वा पश्चादुपदध्यात् । एतदश्वारूपं शरीरं प्रजापतेः स्वरूपं, प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन तस्य प्रजापत्यत्वात् । अतोऽश्वस्पर्शनमेव प्रजापतये कथनं तेनासौ न विनश्यति ।

तत्र स्पर्शने विषयव्यवस्थां विधत्ते—

एतद्वा अहनो रूपामिति । श्वेतोऽथ इष्टकाश्चेत्युभयमहो रूपम् । अत इष्टका उपधास्यञ्चेतमभिभूशेत् । कृष्णोऽथः पुरीषं चेत्युभयं रात्रेः स्वरूपम् । तस्वरूपे वर्णसाम्यं हेतुः । यदा पुरीषमुपधास्यति तदा कृष्णमभिभूशेत् । एवं सत्यहोरात्राम्यामेवैनमार्शं चित्तवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणमग्ने तव श्रवो वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दक्षिणाकाळे हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं शतमानस्य कृतं चित्रं देवानामित्यवेक्ष्याधेनावघ्राप्य ब्रह्मणे दद्यात् ” इति, तत्र दानं विधत्ते—

हिरण्यपात्रमिति । परलोके मधुमोग्यद्रव्यमुक्तो भविष्यामीत्यभिप्रेत्य मधुना पूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् । दात्रा च दानात्पूर्वकालीनमवेक्षणं विधत्ते—

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

सौर्यां चित्रवत्येति । मध्याह्नस्य दक्षिणाकालत्वात्तदानीं दातुमादौ मधु-
पूर्णं पात्रं मन्त्रेणावेक्षेत । चित्रं देवानामित्येषा सौरी चित्रशब्दयुक्ता च । तथाऽ-
वेक्षणे सति चित्रमेवैश्वर्यं प्राप्नोति । अवेक्षणादूर्ध्वं घ्रापणं विधत्ते—

अश्वमव घ्रापयतीति । योऽयं चित्रवत्या प्रतिपाद्य आदित्यः स एव
परमैश्वर्योपेतत्वादिन्द्रः, प्रजानां परिपालकत्वात्प्रजापतिः । अवघाताऽश्वः प्राजा-
पत्यः । अतोऽथावघ्रापणेन तं प्रजापतिमिन्द्रमादित्यमेव साक्षात्समृद्धं करोति ।
तदिदं ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वामग्ने वृषभं चोर्कितानं पुनर्युवानं जनय-
न्नुपागाम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु
तिग्मेन नो ब्रह्मणा स* शिंशाधि । पशवो
वा एते यदिष्टकाश्चित्यामृषभमुषं दधाति
मिथूनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय तस्मा-
द्युयेयूथ ऋषभः । संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा
राड्युपासते । प्रजा* सुवीरां कृत्वा विश्वमा-
युर्व्यश्रवत् । प्राजापत्याम् (१) एतामुषं
दधातीयं वावैषैकाष्टका यदेवैकाष्टकायामर्चं
क्रियते तदेवैतयाऽव रुन्ध एषा वै प्रजापतेः
कामदुघा तयैव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं
दुहे येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्येनाऽऽदि-
त्या वसवो येन रुद्राः । येनाङ्गिरसो महिमा-
नमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वति । सुवर्गाय

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

वा एष लोकार्यं (२) चीयते यदाग्निर्येन देवा
 ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्नित्युर्युः* समिन्ध इष्टका
 एषैता उर्प धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै शतायुधाय शतवीर्याय शतोत्तयेऽभि-
 मातिषाहै । शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रो
 नेषदति दुरितानि विश्वा । ये चत्वारः पयसो
 देवयानां अन्तरा दार्वापृथिषी वियन्ति । तेषां
 यो अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः
 (३) परिं दत्तेह सर्वे । ग्रिभो ह्येमन्त उत
 नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितं नो अस्तु । तेषां-
 मृतूना* शतशरदानां निवात एषामभये स्याम ।
 इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता
 बृहन्नमः । तेषां वय* सुमतौ यज्ञियानां ज्योग-
 जिता अहताः स्याम । भद्रान्नः श्रेयः सम-
 नैष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा । स नो
 मयोभूः पितो (४) आ विशस्व शं तोकार्यं
 तनुवं स्योनः । अन्यानरिता उर्प दधात्येता
 वै देवता अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव
 जीयते ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदधर्मासा मासा
 ऋतवः संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद्-
 न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरूप्यत इत्येता
 हि तद्देवता उदजयन्त्यहतुभ्यो निर्वपेद्देवताभ्यः
 समदं दध्यादाग्रयणं निरूप्येता आहुतीर्जुहो-
 त्यधर्मासानेव मासानृतून्संवत्सरं प्रीणाति न

(ऋषभेष्टकाव्यभिधानम्)

देवताभ्यः समदं दधाति भद्राञ्जः श्रेयः सम-
नैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्याप-
राभावाय (५) ॥

(प्राजापत्यां लोकार्य देवाः पितो दध्यादाग्रयणं पञ्चविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

चित्तिस्पर्शादिकं त्वाद्येऽनुवाकेऽत्र समीरितम् ।

अथ द्वितीय ऋषभेष्टकादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ त्वामग्ने
वृषभमित्यृषभमुपधाय ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

त्वामग्ने वृषभमिति । हेऽग्ने वृषभं कामानां वर्षितारं चेकितानं सर्वज्ञं युवानं
नित्यतरुणं त्वां जनन्यन्मोत्पादकं कुर्वन्महं पुनरुपागां भूयो भूयः प्राप्नोमि ।
नोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतिकर्माणवस्थूरि सन्तु । स्थूरिश्चन्दः सारवाची ।
अस्थूरीणि साररहितानि सन्तु । विग्नेनोष्णलेन ब्रह्मणा ब्रह्मवर्चसेन मोऽस्मा-
न्संशिक्षाधि सम्पगनुशिष्टकुरु । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

पशवो वा इति । या एवा अन्वा इष्टकास्ताः सर्वा गोरूपाः । अतो
यज्ञे वासां मिथुनभावाधैवामृषभारूपाणिष्टकामुपदध्यात् । अस्मादत्रै [के]
कस्यां चित्त्वामृषभम् (उ) पधीयते तस्माल्लोकेऽभ्येकैकस्मिन्न्योयुथ एकैक
ऋषभस्विष्ठति । सर्वचित्तिष्पपेक्षितत्वादिदं भाक्षणं पथमचित्त्वन्ते ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ संवत्सरस्व पश्चिमामिति प्राजापत्याम् ” इति, तदिदं
विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

संवत्सरस्येति । हे रात्रि एकाष्टकारूपे वां त्वा पतिनां पश्चिमिष्ठत्वां
सर्वे यजमाना उवास्तते सेवन्ते, ‘ एवा वै संवत्सरस्व पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां
वा एष एवा २ रात्रिं वसति ’ इति सन्त्यत्राऽऽम्नावम् । वां त्वां कृत्वेहोपधाय
सुवीरां शोभनमृत्योपेतां प्रजां पुत्रादिरूपां विश्वमायुः कृत्स्नमप्यायुर्वर्षं व्यभब-
दिशेषेण व्याप्नोति । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

प्राजापत्यामिति । एकाष्टकायाः संवत्सररूपप्राजापतिपत्नीत्वात्पशूपेयमि-

(ऋषभेष्टकाथभिधानम्)

ष्टका प्राजापत्या, तामेतामुपदध्यात् । एषा चैकाष्टकेयमेव भूमिस्वरूपा । तथा सति भूमिरूपायामेतस्यामेकाष्टकायां यदन्नं संपाद्यते तत्सर्वं प्राप्नोति । किंचे-
यमेकाष्टका संवत्सररूपस्य प्राजापतेः कामधेनुः । अतस्तथैव यजमानोऽमुष्मि-
ल्लोके [आग्निं] कामान्दुहे दुग्धे । एतच्च नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्ति” इति प्रादेशमात्रैः
काष्ठैरुख्यमुत्सामिन्धे ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

येन देवा ज्योतिषेति । देवाः सर्वे येन ज्योतिषाग्निनोर्ध्वा उपरितनलो-
कवर्तिन उदायन्नुत्कर्षं प्राप्ताः । तथाऽऽदित्याः वसवश्च येनोदायन्नुदाश्च
येनाग्निनोदायन्, अङ्घ्रिसो महर्षयो येनाग्निना महिमानमानशुः स्वकीयं
सामर्थ्यं प्राप्तास्तेनाग्निना यजमानोऽयं स्वस्ति क्षेममेतु प्राप्नोतु ।

तमिमं मन्त्रं विनियुञ्जे—

सुवर्गाय वा एष इति । अस्याग्नेः स्वर्गार्थं चीयमानत्वात्स्वर्गस्थसर्वदेवप-
तिपादकेन मन्त्रेणेन्धने सति याभिः समिद्धिरिष्यते ताः सर्वा वानस्पत्या इष्टका
एवोपहिता भवन्ति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै संपद्यते । एतच्च “विष्णुमुखा वै देवाः”
इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतायुषाय शतवीर्यायेति पश्चाज्यानीः प्रतिदिशमेकां
मध्ये ” इति, तत्र प्रथमामाह—

शतायुधायेति । य इन्द्रो नोऽस्माञ्जशतं शरदः शतसंख्याकान्संवत्सरान-
जीतान्नेषत्केनापि व्याधितस्करादिना यथा जिताः पीडिता न भवामस्तथा नेतुं
समर्थः। किं कृत्वा, विश्वा दुरितान्यति सर्वाणि पापान्यतिक्रम्य यानि पापान्यस्मा-
भिः कृतानि तानि सर्वाणि विनाश्य । सर्वस्मिन्नघ्नासुष्य-
स्मान्केनाप्यनुषद्रुतान्करोतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय नमोऽस्त्वित्यघ्नाहारः । की-
दृशाय, शतसंख्याकान्यायुधानि वज्रधनुरादीनि यस्यासौ शतायुधस्तस्मै । शत-
संख्याकानि वीर्याणि युद्धेषु विजयरूपाणि यस्यासौ शतवीर्यस्तस्मै । शतसं-
ख्याका ऊतयोऽस्मद्रक्षणानि यस्यासौ शतोविस्तस्मै । अभिमातिषाहे[अभिमातिं]
पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिषाट् तस्मै । अथ द्वितीयामाह—

ये चत्वारः पथय इति । द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ये चत्वारः
पथयो मार्गा वियन्ति विविधं गच्छन्ति प्रवर्तन्ते । कीदृशा मार्गाः, देवयाना
देवानां यानं गमनं येषु ते देवयानाः । देवा हि देवलोकपितृलो-

(ऋषभेष्टकाद्याभिधानम्)

कब्रह्मलोकमनुष्यलोकविषयेषु मार्गेषु विस्रम्भेण संचरन्ति । तेषां मार्गाणां य इन्द्रोऽज्यानिमजीतिमावहात्, रक्षःप्रभृतिभिरनुपद्रवोऽजीतिः । सा चाजीति-
रज्यानिः कदाचिदपि हानिराहिता, तादृशीमजीतिमावहति तेषु मार्गेषु गच्छता-
मस्माकं नित्यमनुपद्रवं संपादयतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय हे सर्वे देवा इह कर्मणि
नोऽस्मान्परिदत्तायं यजमानः सर्वेषु मार्गेषु रक्षणीय इत्येवमस्मान्द्राय सम-
पयत । अथ तृतीयामाह—

ग्रीष्मो हेमन्त इति । यो ग्रीष्माख्य ऋतुः स नोऽस्मान्प्रति सुवितमस्तु
शोभनगतिं प्राप्नोतु । स्वकालोचितभोग्यद्रव्यपदोऽस्त्वित्यर्थः । एवं हेमन्तादिषु
योज्यम् । शतशारदानामस्मदायुषि शतसंवत्सरसंबन्धिनां तेषामेषां ग्रीष्मादीना-
मृतनामनुग्रहाद्वयं निवाते वाताद्युपद्रवरहितेऽभये भयरहिते स्थाने स्थाम सुखे-
नावस्थिता भवेम । अथ चतुर्थीमाह—

इदुवत्सरायेति । प्रभवादिःसंवत्सराणां पञ्चके चतुर्थ इदुवत्सरः । द्वितीयः
परिवत्सरः। प्रथमः संवत्सर एतच्च कृत्स्नकालस्याप्युपलक्षणम् । हे ऋत्विग्यजमाना
इदुवत्सरादिरूपाय कालाय बृहज्जमः कृणुतात्यन्तभक्तिपुरःसरं नमस्कारं कुरुत ।
यज्ञियानां यज्ञनिष्पादकानां तेषां संवत्सराविशेषाणां सुमतावनुग्रहबुद्धौ सत्यां
वयं सर्वे ज्योक्चिरमजीताः केनाप्यवशीकृता अहता अमारिताश्च स्थाम भवेम ।

अथ पञ्चमीमाह—

भद्राक्षः श्रेय इति । हे देवा भद्रात्कल्याणादस्मात्कर्मसाधनभूताच्छ्रे-
योऽधिकं प्रशस्तं फलं नोऽस्मान्समनैष्ट सम्यक्प्रापयत । तथा चित्याग्नौ हूय-
मान हे साम त्वयाऽवमेन त्वदीयेन रक्षणेन वयं त्वां समशीमहि सम्यग्ब्याप्नु-
याम । हे पितो अन्नभूत सोम स त्वं मयोभूः सुखस्य भावयिता सन्नोऽस्माना-
विशस्व प्रविश, तोकायास्मदपत्याय अं सुखं कुरु, तनुवे शरीराय स्थोनः
सुखपदो भव ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

अज्यानीरेता इति । अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अज्यानयस्ता
[एता] उपदध्यात् । एतैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्या या इन्द्रादिदेवता एताः सर्वा
देवताः काप्यपराजिताः । अयं यजमानस्ता एव देवताः प्रविशति, केनाप्य-
न्येनं शत्रुणा नैव जीयते । एतदपि नक्षत्रेष्टकात्राक्षणसमीपे द्रष्टव्यम् ।

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

अथाऽऽग्रयणप्रस्तावे यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ निरुक्तं हविरुपसत्त्वमपोक्षितं
 भवत्यथ पञ्चाग्नानीजुंहोति शतायुधाय शतबीर्वायेति ’ इति, वदिदं विधत्ते—
 ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । ब्रह्मवादिनः परस्परमेवं विचारयन्ति—अर्धमासमा-
 सतुसंवत्सररूपा देवता ओषधीणां परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति ता देवता
 उपेक्षयान्याभ्य इन्द्राग्न्यादिभ्यो देवताभ्य आग्रयणारूपं नूतनधान्यरूपं हविः
 कस्मात्कारणाच्चिरूपय इति । तत्रामिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—यस्मादेता इन्द्राग्न्या-
 द्वयो देवता इतरेर्देवैः सह समयं कृत्वा तत्र तत्रौषधिविषय उत्कर्षेण जयं
 प्राप्ताः, तस्मादिन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वापो युक्तः । एतच्च राजसूयप्रकरण आग्र-
 यणविधौ स्पष्टमाप्नोतम्—‘ देवा वा ओषधीष्वग्निमयुः । ता इन्द्राग्नी उदज-
 यताम् ’ । इति । एवं सति जेतुं निन्द्राग्न्यादीनुपेक्ष्य यद्यत्तुमासादिदेवताभ्यो
 निर्वपेत्तदानीमेतासां तासां च देवतानां कलहं संपादयेत् । एवं तर्होषधिपरिपाक-
 हेतुनामृतुमासादिदेवतानां परितोषः कथमिति चेच्छूयताम् । इन्द्राग्न्यादिभ्य
 आग्रयणं निरुप्य शतायुधापेत्येता अग्न्याग्नीहोतीणांसादिदेवताभ्यो जुहुयात् ।
 तेनार्धमासादिदेवताः प्रीणयति । ततो देवतानां कलहं न करोति । यदपि
 सूत्रकारेणाऽऽग्रयणप्रस्तावे विहितं ‘ मद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमा-
 नभागं प्राश्नाति, इति, तं विधिं मन्वंद्याख्यानरूपार्थवादेनोचयति—

भद्रान्नः श्रेय इति । यजमानो भक्षणकाले भद्रादित्यादिमन्त्रं पठेत् ।
 अयं च मन्त्रो हुतशेषस्यादनाय समर्थः । अशीमहीतिमन्त्रलिङ्गत् । हुतभक्ष-
 णेन यजमानः पराभूतो न भवति । एतच्च ब्राह्मणमाग्रयणविधिसमीपे
 नेतव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तनूपा नः प्रति-
 स्पृशः । यो नः पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तर-
 तोऽघ्रायुरभिदासत्येतः सोऽश्मानमृच्छतु ।

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

देवासुराः संयत्ता आसन्तेऽसुरा दिग्भ्य आ-
 बाधन्त तान्देवा इष्वा च वज्रेण चापानुदन्त
 यद्वज्रिणीरूपदधातीष्वा चैव तद्वज्रेण च यज-
 मानो भ्रातृव्यानप नुदते दिक्षूप (१) दधा-
 ति देवपुरा एवेतास्तनूपानीः पर्युहतेऽग्नावि-
 ष्णु सजोषसे मा वर्धन्तु वां गिरः । द्युम्नैर्वाजं-
 भिरा गतम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्न देव-
 ताये जुह्वत्यथ किं देवत्या वसोर्धारित्यग्निवसु-
 स्तस्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धाराऽऽग्ना-
 वैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहोति भागधेयेनैवैनौ
 समर्धयत्यथो एताम् (२) एवाऽऽहृतिमा-
 यतनवतीं करोति यत्काम एनां जुहोति तदे-
 धाव रुन्धे रुद्रो वा एष यदाग्निस्तस्यैते तनुवाँ
 घोराऽन्या शिवाऽन्या यच्छतरुद्रियं जुहोति
 यैवास्थ घोरा तनुस्तां तेन शमयति यद्वसो-
 र्धारां जुहोति यैवास्थ शिवा तनुस्तां तेन
 प्रीणाति यो वै वसोर्धाराये (३) प्रतिष्ठां
 वेद प्रत्येव तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मि-
 न्ब्रह्मौदनं पंचेत्त ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्रीयुरेष
 वा अग्निवैश्वानरो यद्ब्राह्मण एषा खलु वा
 अग्नेः प्रिया तनुर्यद्वैश्वानरः प्रियायमिवैनां
 तनुवां प्रति ष्ठापयति चतस्रो धेनुर्दद्यात्ताभि-
 रेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकैऽग्निं दुहे (४) ॥

(उपैतां धाराये षट्पत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय ऋषभादीनामुपधानादिकं श्रुतम् ।

अथ तृतीये वज्रिणीष्टकोपधानं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

इन्द्रस्य वज्रोऽसीति । इष्टकास्थानीय हेऽश्वमंस्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वज्रस-
मानोऽसि । कीदृशस्त्वं, वार्ध्वो वैरिघाती, नोऽस्माकं तनूपाः शरीरस्य
पालकः, प्रतिस्पशो रोगाद्यनिष्टस्य विनाशयिता । किंच, यः शत्रुघ्नं पापम-
स्पदुपद्रवमिच्छतीत्यघायुस्तथाविधः सन्पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि नोऽस्मानभिदा-
सति हिनस्ति स शत्रुरेतमश्मानमुपधीयमानं पाषाणमृच्छतु प्रामोतु, पाषाणं
प्राप्य स्वयमेव व्याधितो भवत्वित्यर्थः । दक्षिणत इत्यादिभिस्त्रिभिः पदैस्त्रयो
मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु त्रिष्वप्यवशिष्टमनुषञ्जनीधम् । तैरेतैश्चतुर्मिर्मन्त्रैः साध्य-
मुपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवासुरा युद्धोद्यतास्तदानिमसुराश्चतसृभ्यो
दिग्भ्य आगत्य संयतो बाधितवन्तः । तानसुरादेवा इष्वा वज्रसदृशेन पाषाणेन
चापानुदन्त । ततो यजमानो भ्रातृव्यापनोदनाय वज्रिणीरुपदध्यात् ।

तस्य चोपधानस्य चितेर्वाहर्देशं विधत्ते—

दिक्षुप दधातीति । या एता वज्रिण्यस्ता देवपुरा एव देवानापिन्द्रादीनां
धुरस्थानीया एव । तनूपानीरस्मच्छरीरस्य पालयित्रीः । एतादृशीः परितः स्था-
पयति । एतदपि नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यत्पूर्वं विहितं वसोर्धारां जुहोतीति, तदेतदनूद्य विशेषं वक्तुमाग्नातमपि मन्त्रं
पुनः पठति—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु इमा गिरोऽस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतिरूपा
वाचः सजोषसा वां परस्परं समानप्रीतियुक्तौ युवां वर्धन्तु परितोषयन्तु । युवां
च युद्धैर्धनैर्वाजेभिरञ्जैश्च संहितावागतमिहाऽऽगच्छतम् । तमिमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

ब्रह्मवादिनो धदन्तीति । अत्र ब्रह्मवादिन एवं विचारयन्ति—वसोर्धाराया
मन्त्रे वाजश्च मे प्रसवश्च म इत्येवं फलप्रार्थनैव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

प्रतिपाद्यते । विधिवाक्येऽप्याज्यधारास्वरूपं द्रव्यमेव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता । एवं सति होतारो देवतायै यस्मान् जुहति तस्मात्किं देवत्येवं वसोर्धारित्येवं प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरेमेवमाहुः—विधिवाक्यगतेन वसुधा(सोर्वा)राशब्देनैव द्रव्यदेवता-संबन्धः प्रतीयते । वासयतीति व्युत्पत्त्या वसुराग्निस्तस्येयमाज्यधारा वसोर्धारा । एवं विष्णावपि योज्यम् । यद्यप्येतौ देवौ वाजश्च म इत्यादिना न प्रतीयते तथाऽप्यनयत्वां प्रतीयते । तस्माद्देवता वसोर्धारां जुहुयात् । तथा सत्युचितेन भागे नैतौ तोषयति । अपि चैतामाहुर्देवतारूपाधारवर्षीं करोति । किं च, यत्फलं कामयित्वा जुहोति तत्प्राप्नोति । प्रकारान्तरेणैतां प्रशंसति—

रुद्रो वा एष इति । शतरुद्रीयहोमेनोग्रतनोः शान्तावपि शिवा(व)तनोः प्रीत्यर्थोऽयं वसोर्धाराहोम इत्यस्य प्रशंसा । यं विशेषं विधातुमर्थं प्रसङ्गः कृतस्तं विशेषं विधत्ते—

यो वै वसोरिति । यो यजमानो वसोर्धारायाः प्रतिष्ठापकारं वेद स प्रतितिष्ठत्येव । काऽसौ तस्याः प्रतितिष्ठत्युच्यते—होमावाशिष्ट आज्ये ब्रह्मौदनं पक्त्वा ब्राह्मणानां प्राशनं यत्सैव प्रतितिष्ठा । ब्राह्मणस्य सर्वपुरुषप्रियत्वेन वैश्वानररूपत्वाद्द्वैश्वानरस्य चाग्निप्रियशरीरत्वात्तस्मिन्नेव प्रियशरीरे तमाग्निं प्रतितिष्ठापयति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्ब्रह्मौदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेच्चतुःशरावं वौदनं पक्त्वा तद्द्वयञ्जनं भोजयेत्प्राशितवध्यश्चतस्रो धेनूर्दद्यात् ” इति, तच्च दानं विधत्ते—चतस्रो धेनूरिति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयोऽग्न्यर्थाश्चित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥

अनारभ्य श्रूयते—“ चित्रिणीरुपदधाति ” इति, ‘ वज्रिणीरुपदधाति ’ इति च । आग्निप्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः—‘ अखण्डामकृष्णां कुर्यात् ’ इति । पूर्वत्रांशदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्यातीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

प्रकरणाधीतम् । तच्च चित्रिण्यादिनामकानामिष्टकाविशेषाणां विनियोजकं वाक्यम-
प्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्विनियुङ्क्ते । अखण्डत्वादिधर्मास्तु
षण्णां चितीनां मध्ये प्रथमचितावाम्नाताः । तस्मात्ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति
प्राप्ते ब्रूमः—यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति
तथाऽपि ' य एवं विद्वानग्निं चिनुते ' इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्संबन्धित्वेनैव
चित्रिण्यादयोऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादय-
श्चाग्निसाधनभूतेष्टकाधर्मा न तु प्रथमचितिधर्माः । तस्मादग्निसाधनभूतासु चित्रि-
ण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽयवा ।

अध्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्पतः ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं
युक्तम् । तथा सति प्रकरणाधीतानां क्लृप्तक्रमाणामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न
प्रसज्येतेति चेन्मैवम् । ' यां कां चिद्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्य
मायां चितौ ' इति वाक्येनानारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्य-
मचितौ निवेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

लोकंपृणात ऊर्ध्वं स्थाच्चित्रिण्युत ततः पुरा ।

वादरायणदृष्टयोर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥

' चित्रिणीरुपदधाति ' ' वज्रिणीरुपदधाति ' ' भूतेष्टका उपदधाति ' इति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंपृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्व-
मुपधेयम् । कुतः । वादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । ' अन्ते तु वादरायणः ' [पी० ५-२-१९] इति सूत्रेण वादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स ह्यागन्तूना-
मन्ते निवेशमाह । लोकंपृणा च प्रकरणपठितानामन्तिमेष्टका । ततस्तस्या
ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः—लोकं पृण छिद्रं पृणेत्यनेन मन्त्रेणोप-
धीयमानेष्टका लोकंपृणा । तस्याः कर्मण्यूनत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं
मन्त्रलिङ्गादवगम्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमाम्नातम्—' यदेवास्थोनं यच्छिद्रं तदे-
तथा परिपूरयति लोकं पृण छिद्रं पृण ' इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं

(होमविशेषाणां राष्ट्रभृदिष्टकानां चाभिधानम्)

चित्रिण्याद्य उपधीयेरंस्तदानीं चित्रिण्यादिगते ऊनत्वाच्छिद्रत्वे न पूर्णयाताम् ।
तस्माल्लोकंप्रणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्याहादाभ्या
वै नामैषाऽऽहुतिर्वैश्वकर्मणी नैनं चिकयानं
भ्रातृव्यो दध्नोत्यथो देवता एवाव रुन्धेऽग्ने
तमद्येति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्याऽऽहुत्या
यज्ञमुखमा रभते सप्त तं अग्ने समिधः सप्त
जिह्वा इत्याह होत्रा एवाव रुन्धेऽग्निदेवभ्योऽ-
पाक्रामद्भागधेयम् (१) इच्छमानस्तस्मा
एतद्भागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्नेरग्निहोत्रमेतर्हि
खलु वा एष जातो यर्हि सर्वोश्चितो जातायै-
वास्मा अन्नमर्षि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति
वसीयान्भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदेष गार्ह-
पत्यश्चीयतेऽथ कास्याऽऽह्वनिय इत्यसावादि-
त्य इति ब्रूयादेतस्मिन्हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो
जुहति (२) य एवं विद्वानग्निं चिनुते साक्षा-
देव देवता ऋध्नोत्यग्नें यशस्विन्यशमेममर्षये-
न्द्रावतीमपचित्तीमिहाऽऽवंह । अयं मुधा पर-
मेष्ठी सुवर्चाः समानानामुत्तमश्लोको अस्तु ।

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूदिएकानां चामिधानम्)

भद्रं पश्यन्त उर्यं सेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः
 सुवर्दिदः । ततः क्षत्रं बलमोजेश्च जातं तद-
 स्मै देवा अभि सं नमन्तु । धाता विधाता
 परमा (३) उत संहकप्रजापतिः परमेष्ठी
 विराजा । स्तोमाश्छन्दांसि निविदो म
 आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि सं नमाम । अभ्यावर्त-
 ध्वमुप मेत साकमयः शास्ताऽधिपतिर्षो अ-
 स्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रभध्वमिमं पश्वा-
 दनु जीवाय सर्वे । राष्ट्रभूत एता उर्यं दधा-
 त्येषा वा अग्नोश्चिती राष्ट्रभूतयैवास्मिन्राष्ट्रं
 दधाति राष्ट्रमेव भवति नास्माद्राष्ट्रं भ्र-
 शते (४) ।

(भागवेयं जुह्वति परमा राष्ट्रं दधाति सप्त च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्रिण्यश्च वसोर्धारास्तृतीये समुदीरिताः ॥

अथ चतुर्थे होमविशेषा राष्ट्रभूदारव्या इष्टकाश्चामिधीयन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चित्तिं जुहोम्यग्रे तमद्याधमिति द्वे आहुती हुत्वा ”
 इति, तत्र प्रथमाहुतेर्विधिं मन्त्रव्याख्यानेनोच्यति—

चित्तिं जुहोमीति । अयं मन्त्रः पूर्वमापो वरुणस्य पत्नय इत्यनुवाके समा-
 न्नातो व्याख्यातश्च । तमिमं होमसाधनत्वेन पठेत् । अस्या आहुतेरदाम्भेति नाम,
 रक्षोभिः कैरपि विनाशयितुमशक्यत्वात् । सा च विश्वकर्षदेवताका, तस्मिन्मन्त्रे
 विश्वकर्षण इत्याम्नानात् । अस्यामाहुतौ हुतायां चितवन्तमेनं यजमानं भ्रा-

(होमविशेषाणां राष्ट्रभद्रिष्टकानां चाभिधानम्)

तुव्यो न हिनस्ति । तस्मादेतां जुहुयात् । अपि चैतां जुह्वत्पुरुषो देवताः प्राप्नो-
त्येव । अथ द्वितीयामाहुतिं विधत्ते—

अग्ने तमद्येतीति । अयं मन्त्रश्चतुर्थकाण्डेऽग्निपूर्धेत्यनुवाके पाठितो
व्याख्यातश्च । पङ्क्तिच्छन्दसा हूयमाना येयमाहुतिस्तया यज्ञप्रारम्भं प्राप्नोति ।

प्राचीमनु प्रदिशमित्यस्मिन्ब्राह्मणानुवाके पूर्णया जुहोवतीति यद्विहितं तदे-
षानूद्य प्रशंसति—

सप्त ते अग्न इति । अयं च मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे प्राचीमित्यनुवाके समा-
भ्नातो व्याख्यातश्च । तस्मिन्मन्त्रे सप्त होत्रा इत्याभिधानादनयाऽऽहुत्या होत्रका-
न्प्रशास्त्रादीनधीनाः करोति । किं च—देवैर्दत्तो योऽयमग्नेर्भागस्तद्रूपत्वादियमाहु-
तिरस्य चीयमानस्याग्नेरग्निहोत्रमित्युच्यते । यस्मिन्काले साकल्पेनायमग्निश्चित-
स्तदेवायमुत्पन्नो भवति । उत्पन्नाय च तस्मै तदाहुतिरूपमन्नं संपादितं भवति ।
तेन च तृप्तोऽग्निर्यजमानं प्रीणयति । स च यजमानो धमपतिर्भवति । एतदुक्तं
सर्वं प्राचीमित्यनुवाक एव द्रष्टव्यम् । अश्वात्र चीयमानमग्निं प्रश्नोत्तराभ्यामा-
दित्यरूपेण प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अन्धत्राग्निर्होता गृहपतिरित्यादिषु मन्त्रेष्वग्नेर्गृ-
हपतित्वमुक्तम् । गृहपतिस्वामिकः कश्चित्प्रदेशो गार्हपत्यः । एवं सति पूर्वस्मि-
न्वाक्य एतद्वा अग्नेरग्निहोत्रमिति चिदेऽग्नौ हूयमानायाः पूर्णाहुतेरग्निस्वामिकत्वा-
भिधानात्सर्वोऽप्ययं चीयमानो गार्हपत्यः संपन्नः । तस्मादाहवनीयो न लभ्यते ।
आ समन्तात्सर्वे देवा यत्र हूयन्ते सोऽयमाहवनीयः । सर्वस्यापि चित्तप्रदेशस्याग्न्य-
र्थं होमाधारत्वेन गार्हपत्यत्वे सति देवान्तरहोमार्थं आहवनीयोऽस्य यजमानस्य
कुत्र संभवेदित्येवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञः कश्चिदुत्तरमेवं ब्रूयात्—अ-
सावादित्य एव यजमानस्याऽऽहवनीय इति । आदित्ये हि सर्वदेवार्थो होमः
क्रियते ।

“ अग्नौ पास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ” इति स्मृतेः ।

एवं सति यो यजमानश्चीयमानस्याग्नेरादित्यरूपत्वं ज्ञात्वा चयनं करोति
सोऽयं साक्षादेवाव्यवधानेन देवतास्तोषयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्ने यशस्विन्निति चतस्रो राष्ट्रभूतः पुरस्तादुपधाय ”
इति, तदेताद्विधातुमुत्पादनीयेषु मन्त्रेषु प्रथमामृचमाह—

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूदिष्टकानां चाभिधानम्)

अग्ने यशस्विन्निति । प्रभूतं यशो यस्यास्ति स यशस्वी । तादृश हेऽग्रं इमं यजमानं यशसाऽर्षय संयोजय । इन्द्रावतीमिन्द्रस्य योग्यामपचिर्वीं पूजामिह कर्मण्णावह संपादय । अयं यजमानस्त्वत्प्रसादात्समानाणां यजमानानां मध्ये मूर्धा शिरस्थानीयः, परमेष्ठ्युत्तमस्थाननिवासी, सुवर्चाः शोभनकान्तिः, उत्तमश्लोकः सत्कीर्तियुक्तश्चास्तु । अथ द्वितीयामाह—

भद्रं पश्यन्त इति । अग्ने पूर्वस्मिन्काल ऋषयः केचिन्महात्मानो भद्रं कल्याणं कर्मफलं पश्यन्तः शास्त्रदृष्ट्या निश्चिन्वानाः सुवर्षिदः स्वर्गं लब्धुकामास्तपः कर्माङ्गभूतमनशनादिकं दीक्षां मौण्ड्यादिनियमविशेषं चोपसेदुरनुष्ठितवन्तः । ततोऽनुष्ठानात्तेषां क्षत्रं क्षतादिनिष्ठात्राणं रक्षणं बलं शरीरसामर्थ्यमोजो धातुपुष्टिश्चेत्येतत्सर्वं जातं संपन्नम् । तत्फलं सर्वमस्मै यजमानाय देवा अभिसंनमन्तु सर्वतः संपादयन्तु । अथ तृतीयामाह—

धाता विधातेति । परमा परम उत्तमो धाता पोषको यो देवो मध्व विधाता स्रष्टा, उतापि च संदृक्सम्यगभिज्ञः प्रजापतिः प्रजानां पालकः परम उत्कृष्टे सत्यलोकादौ तिष्ठतीति परमेष्ठी विराजा ब्रह्माण्डरूपया विराण्मूर्त्या सहितः । तादृशो यो देवो ये च स्तोमास्त्रिवृदादयः, यानि च च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि, याश्च निविदो देवेद्धो मन्विद् इत्यादीनि निवित्पदानि ते सर्वे मे मदर्थमाहुर्ब्रुवन्तु । तैर्वैकव्यं प्रदर्शयते—एतस्मै यजमानाय राष्ट्रमभिसंनमाम देशाधिपत्यं सर्वतः संपादयाम । तदिदं तैर्वैकव्यम् । अथ चतुर्थीमाह—

अभ्यावर्तध्वमिति । हे मनुष्याः सर्वे यूयमभ्यावर्तध्वं सर्वत आगच्छत । साकं परस्परं मिलित्वा मां मदीयं यजमानमुप समीपमेताऽऽगच्छत । अयं यजमानो वो युष्माकं शास्ताऽनुशासकोऽधिपतिरधिकं पालयता चास्तु । अस्य यजमानस्य विज्ञानं चित्तवृत्तिमनुसृत्य संरभध्वं सम्यक्प्रवर्तध्वम् । इमं यजमान-मनुसृत्य पश्चाज्जीवाथ, एनं यजमानं संविज्ञा [या] नेन दत्तं जीवितं गृह्णी-तेत्यर्थः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

राष्ट्रभूत एता इति । राष्ट्रशब्दोपेतान्मन्त्रान्विभ्रति तैरुपधीयन्त इति राष्ट्र-भूतः । एतदुपधानेन निष्पन्ना या चितिः सैषाऽग्नेः संवन्धिनी राष्ट्रभूदित्युच्यते । तथैवास्मिन् यजमाने राष्ट्रं स्थापयति । तच्च राष्ट्रमस्याधीनमेव भवति । अस्माद्य-

(पुनःपरीन्धनाद्यभिधानम्)

जमानात्तद्राष्ट्रं कदाचिदपि न भ्रष्टं भवति । एतच्च नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वा एष
म्रियते यस्याग्निरुख्यं उद्वायति यन्निर्मन्थ्यं
कुर्याद्विच्छिन्याद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्स एव
पुनः परीध्यः स्वादेवेनं योनेर्जनयति नास्मै
भ्रातृब्धं जनयति तमो वा एतं गृह्णाति यस्या-
ग्निरुख्यं उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः
कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसा (१) एव तमो
मृत्युमप हते हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं
ज्योतिषैव तमोऽप्य हतेऽथो तेजो वै हिरण्यं
तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते सुवर्नं धेर्मः स्वाहा सुव-
नार्कः स्वाहा सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्यो-
तिः स्वाहा सुवर्नं सूर्यः स्वाहाऽर्को वा एष
यदाग्निरसावाद्दित्यः (२) अश्वमेधो यदेतो
आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव ज्योतींषि सं
दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधीयस्यैतद्गनौ क्रि-
यत आपो वा इदमग्रे सलिलमासत्सि एतां
प्रजापतिः प्रथमां चित्तिमपश्यत्तामुपाधत्त
तदियमभवत्त विश्वकर्माऽब्रवीदुप त्वाऽयानी-

(पुनःपरीन्वनाद्यभिधानम्)

ति नेह लोकोऽस्तीति (३) अब्रवीत्स एतां
द्वितीयां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षम-
भवत्स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽयानीति
नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणमब्रवी-
दुप त्वाऽयानीति केन नोपैष्यतीति दिश्या-
भिरित्यब्रवीत्त दिश्याभिरुपैत्ता उपाधत्त ता
दिशः (४) अभवन्त्स परमेष्ठी प्रजापतिम-
ब्रवीदुप त्वाऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवी-
त्स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽया-
नीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूता* स एतां तृती-
यां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदसावभवत्स आ-
दित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा (५) आऽ-
यानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वक-
माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽयानीति नेह
लोकोऽस्तीत्यब्रूता* स परमेष्ठिनमब्रवीदुप
त्वाऽयानीति केन मोपैष्यसीति लोकंपृण-
येत्यब्रवीत्त लोकंपृणयोपैत्तस्मादयांतयाम्नी
लोकंपृणाऽयांतयामा ह्यसौ (६) आदि-
त्यस्तानृषयोऽब्रुवन्नृषं व आऽयामेति कन
न उपैष्यथेति भुम्नेत्यब्रुवन्तान्द्वाभ्यां चितीं
भ्यामुपायन्त्स पञ्चचितीकः समपद्यत य एवं
विद्वानग्निं चिनुते भूर्यानेव भवत्यभीमाँल्लोका-
ञ्जयति विदुरेनं देवा अथो एतासामेव देव-
ताना* सायुज्यं गच्छति ॥ (७) ॥

(पुनःपरीन्धनाद्यभिधानम्)

(तर्षसाऽऽदित्योऽस्तीति दिशं आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽसौ पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

तिस्र आहुतयो राष्ट्रभूतस्तुर्ये समीरिताः ।

अथ पञ्चमे पुनःपरीन्धनादयो विधीयन्ते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ यस्याग्निरुख्य उद्वापेद्राहंपत्यादन्यं प्रणयेत्स एव पुनः परीध्यः ’ इति, तदिदं विधत्ते—

यथा वै पुत्रो जात इति । यस्य यजमानस्योरुयाग्निः श्वाभ्यति इत्य पुत्रमरणबदाग्निनाशनमित्तं दुःखं जायते । तस्य निबन्धयेनाग्न्यन्वरोत्पादने सति पूर्वोऽर्धमग्निं विच्छिन्द्यात् । स च विच्छिन्नोऽस्य यजमानस्य वैरिणं जनयेत् । अतस्तत्परिहाराय गाहंपत्यनिष्ठः सोऽग्निरेव पुनरप्यानीय परितः काष्ठप्रक्षेपेण्-
न्वनीयः । तथा सति स्वकारणादेवोत्पन्नत्वाद्द्वैरिणं न जनयति ।

अत्रैव प्रायश्चित्तरूपां दक्षिणां विधत्ते—

तमो वा एतमिति । यस्य यजमानस्योरुयाग्निर्नश्येदेतं यजमानं तस्यो गृह्णाति, तच्च मृत्युरूपम् । अतस्तत्परिहाराय कृष्णवर्णमेकं वस्त्रं कृष्णवर्णां च धेनुर्दक्षिणाऽनेन दातव्या । एवं सति तमोरूपत्वाद्दक्षिणायास्तया मृत्युरूपं तस्यो विनाशयति । अथ तत्रैव दानान्तरं विधत्ते—

हिरण्यं ददातीति । हिरण्यरूपेण ज्योतिषा मृत्युरूपस्य वमसो विनाशान् युक्तम् । अपि च हिरण्यस्य तेजस्त्वादात्मानि तेजः संपादयति । तदेतद्ब्राह्मणं सर्वाग्ने द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सुवर्नं धर्मः स्वाहेति पञ्चाकोऽहुतीहुत्वा ” इति, तदिह विचारुं मन्त्रानुत्पादयति—

सुवर्नं धर्म इति । सुवर्नं स्वर्गं इव, यथा स्वर्गेष्वस्थिता देवा दीप्यमाना एवं धर्मो दीप्यमानो योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हुतमस्तु । एवमुत्तरत्रापि योऽव्यम् । अर्कोऽर्चनीयः । शुक्रोऽतिनिर्मलः । ज्योतिः प्रकाशरूपः । सूर्यः सूर्यवर्णं आ-
दित्यरूपः । एतेर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

अर्को वा एष इति । योऽयं चीयमानोऽग्निः ऋतुसाधनभूत एषोऽर्चनीयत्वा-
दर्क इत्युच्यते । योऽयमादित्यः स एष ऋतुफलरूपत्वादश्वपेध इत्युच्यते । सुवर्न
इत्येतन्मन्त्रहोमेनाकार्थभेधयोरग्न्यादित्ययोर्गानि ज्योतीषि तानि संपादयति ।
यस्य यजमानस्याऽग्निचयने तदेतदाहुतिपञ्चकं क्रियते स एष एव यजमानोऽर्का-
श्वमेधी ऋतुसाधनतत्फलश्रामुपेतः । एतच्च ब्राह्मणमग्निदेवेभ्य इत्यनुवाकान्ते
दृष्टव्यम् । अथ चितीनां पञ्चानां प्रशंसा । तत्र प्रथमां चितिं प्रशंसति—

आपो वा इदमिति । यदिदं भूम्यन्तरिक्षादिरूपं जगत्तादिदं सृष्टेः प्राग्नेन
रूपेण विभूतं नाऽऽसीत्, किं त्वापं एवाऽऽसीत् । तास्वप्सु भूतान्तरं न पिलितं,
किं तु नैरन्तर्येण सलिलमेवाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिरवस्थातुमाधारः को वा
भाविष्यतीति विचार्यैतां प्रथमां चितिं दृष्ट्वोपाधत् । तदानीं सा चित्तिरियं भूमि-
रूपाऽभवत् । तत्रायं प्रजापतिरवस्थितः । अथ द्वितीयां चितिं प्रशंसति—

तं विश्वकर्मेति । विश्वकर्मारूप्यः कश्चिद्व्योऽवस्थातुधारमलभमानस्तं भूमा-
ववस्थितं प्रजापतिमिदमब्रवीत्—अहमपि त्वामुपागच्छानि त्वत्समीप उपविशा-
नीति । स च प्रजापतिरिह भूमौ त्वावकाशो नास्तीत्यब्रवीत् । ततः स विश्व-
कर्मा स्वस्याऽऽधारः को भाविष्यतीति विचार्यैतां द्वितीयां चितिं दृष्ट्वा तामु-
पाधत् । तदानीं सा द्वितीया चित्तिरन्तरिक्षमभवत् । तत्रायं विश्वकर्माऽवस्थितः ।

अथ दिश्याख्या इष्टकाः प्रशंसति—

स यज्ञः प्रजापतिमिति । यज्ञाख्येन पुरुषेण स्थाने पृष्टे सति प्रजापतिः
परिजहार । विश्वकर्मा तु केनोत्कोचरूपेण साधनेन सह मां प्रत्यागमिष्यसीति
पृच्छ । स च यज्ञो दिश्याभिरिष्टकाभिः सहाऽऽगमिष्यामीत्युक्त्वा
तथैव गतवान् । राश्यासि प्राची दिगित्यादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षुपेधया दिश्याः । ताश्चो-
पहिताः सत्यो दिश्या अभवन् । ततो यज्ञस्यावकाशोऽभूत् । अथ तृतीयां चितिं
प्रशंसति—

स परमेष्ठीति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठीत्येते त्रयोऽप्येत(क) स्यैव मूर्ति-
भेदाः । तत्र परमेष्ठिना प्रार्थितः प्रजापतिर्भूमावकाशमदत्त्वा परिजहार ।
विश्वकर्मा यज्ञश्चेत्येतावन्तारिक्षे दिक्षु चावकाशमदत्त्वा परिजहत्तुः । ततः
परमेष्ठी विचार्य तृतीयां चितिं दृष्ट्वोपाधत् । साऽपि चित्तिर्यैरभवत् ।
तत्रायं परमेष्ठी स्वयमवस्थितः ॥

अथ लोकपृणेष्टकां प्रशंसति—

(व्रतचरणायभिधानम्)

स आदित्यः प्रजापतिमिति । स आदित्यो लोकंपृणामानीतवान् । तस्या-
मुपहितायामादित्यस्यावकाशोऽभूत् । यस्मादियमादित्येनाऽऽनीता तस्मादगतसारा-
लोकंपृणा । आदित्योऽप्यगतसारः, पुनः पुनरावर्तमानोऽपि तस्मिञ्जगदुपकार-
कस्य प्रकाशरूपस्य सारस्यार्क्षयमाणत्वात् । आदित्यवलोकंपृणा पुनः पुनः
प्रयुज्यमानाऽप्यर्क्षयमाणसारा । यत्र यत्र चित्तौ छिद्रमस्ति तत्र तत्र लोकंपृणा
प्रयुज्यते । अथ चतुर्थपञ्चमचिती प्रशंसति—

तानृषयोऽब्रुवन्निति । तान्प्रजापतिविश्वकर्मपञ्चपरमेष्ठ्यादित्यानन्ये केचिदृषयः
स्थानं प्रार्थितवन्तः । ततः प्रजापत्यादिभिरुत्कोचे याचिते सति उत्कोचबाहुल्यं
प्रतिज्ञाय चितिद्वयमानीतवन्तः । अतस्तेषामवकाशोऽभूत् । तदेवं प्रशस्ताभिश्चि-
तिभिरयमग्निः पञ्चचितीकोऽभूत् । एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । विद्यादिगुणसमृद्धिर्भूयस्त्वं, लोकत्रयस्य स्वाधीनत्वं
जयः, देवैर्वेदनं नामैतदीया कीर्तिः । अपि चैतासां देवतानां सहभावं
प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वयो वा अग्निर्यदाग्निचित्पाक्षिणोऽश्रीयात्त-
मेवाग्निर्मद्यादार्तिमाच्छेत्संवत्सरं व्रतं चरेत्संव-
त्सरं हि व्रतं नाति पशुर्वा एष यदाग्निर्हिनस्ति
खलु वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपचरति
तस्मात्पश्चात्प्राङ्मुपचर्य आत्मनोऽहिंसायै ते-
जोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ (१)
पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छा-
न्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि सुवरासि सुवर्मे
यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीत्याहैताभिर्वा

इमे लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां लोकानां
विधृत्यै स्वयमातुण्णा उपधाय हिरण्येष्टका उप
दधातीमे वै लोकाः स्वयमातुण्णा ज्योतिर्हिर-
ण्यं यत्स्वयमातुण्णा उपधाय (२) हिरण्येष्ट-
का उपदधातीमानेवैताभिर्लोकाञ्ज्योतिष्मतः
कुरुतेऽथो एताभिरिवास्मा इमे लोकाः प्र भान्ति
यास्तै अग्ने सूर्ये रुचं उद्यतो दिवमातन्वन्ति
रश्मिभिः । ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय न-
स्कृधि । या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या
रुचंः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो घत्त वृ-
हस्पते । रुचं नो धेहि (३) ब्राह्मणेषु रुचं
राजसु नस्कृधि । रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि
धेहि रुचा रुचम् । द्वेषा वा अग्निं चिक्ष्यानस्य
यज्ञ इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा
यदेता आहृतीर्जुहोत्यात्मज्ञेव यज्ञ इन्द्रियं घत्त ई-
श्वरो वा एष आतिभार्तोर्योऽग्निं चिन्वन्नधिकाम-
ति तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारु-
ण्यचां (४) जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुप्तिरा-
त्मनो हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते यथा
वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योऽग्निं
चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया
यजेत मैत्रावरुणतमिवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय
यो वा अभिमृतुस्थां वेदतुर्ऋतुरस्मै कल्पमान
एति प्रत्येव तिष्ठति संवत्सरो वा अग्निः (५)

(व्रतचरणामिधानम्)

ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरो अग्निं दक्षिणः
पक्षो वर्षाः पुच्छं शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्य
पूर्वपक्षाश्चित्तयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणी-
ष्टका एष वा अग्निर्ऋतुस्था य एवं वेदतुर्ऋतुरस्मै
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति प्रजापतिर्वा
एतं ज्यैष्ठ्यं कामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमग-
च्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते ज्यैष्ठ्यमेव
गच्छति (६) ॥

(पृथिवीं यच्छ यत्स्वयमातुण्णा उपधार्य
वेद्युचाऽग्निश्चिनुते त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुनःपरीन्धनाद्यत्र पञ्चमे समुदीरितम् ।

अथ षष्ठे व्रतचरणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ संवत्सरं न क्वचन प्रत्यवरोहेण च रामानुपेषान् पक्षि-
णोऽग्नीयात् ’ इत्यादि, तत्र पक्ष्यशननिषेधरूपं संवत्सरव्रतं विधत्ते—

वयो वा अग्निरिति । योऽयं चीयमानोऽग्निः स पक्षिस्वरूप एव ।
‘ वयसां वा एष इति मया चीयते ’ इति पूर्वमुक्तम् । एवं तत्पक्ष्यमग्निविद्यदि
पक्षिणो भक्षयेत्तर्ह्यग्निमेव भक्षितवान्भवति । ततो म्रियेत । अतस्तत्परिहाराय
संवत्सरमात्रं पक्षिभक्षणवर्जनरूपं व्रतं चरेत् । त(य) स्मात्संवत्सरमतीत्य व्रतच-
रणं न कापि दृष्टं तस्मात्तद्व्रत (तं) पर्याप्तम् । एतद्ब्राह्मणं पूर्वोक्तं च चित्ति-
प्रशंसारूपं ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् । अथ चित्यारोहणस्य पश्चिमदिग्निषमं
विधत्ते—

पशुर्वा एष इति । अग्नेः पशुरूपात्पुस्तदादारोहणे यथा पशुः

(व्रतचरणामिधानम्)

शुङ्गान्भ्यां हिनस्ति तद्ददयमपि हिंस्यात् । तस्मात्पश्चिमायां दिशि पाद्भूमिसेनो-
पचर्य आरोहणीयः । तच्चाऽऽत्मन आरोहुरहिंसार्थं भवति । एतच्चाग्ने तव भवो
वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण 'तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति,
'ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, 'सुवरसि सुवर्मे
यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, तदेतद्विधानुं मन्त्रानुत्पादयति—

तेजोऽसि तेजो म इति । प्रथमचित्तावुपधातव्ये हे हिरण्येष्टके त्वं तेजो-
रूपाऽसि, मे मदर्थं तेजो देहि । तथा पृथिवीं देहि । यद्वा मदुपकारित्वेन निय-
मय । तस्याः पृथिव्याः सकाशान्मां पाहि । यथा पृथिवी नोपद्रवं करोति
तथा कुरु । एवं तृतीयपञ्चमचितिविषययोरुत्तरयोर्मन्त्रयोर्दोषम् । सुवः स्वर्ग-
सुखम् । दिवं द्युलोकम् ॥ एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

इत्याहैताभिरिति । इत्युक्तान्मन्त्रानुपधानकाले पठेत् । एताभिर्हिरण्येष्टका-
भिरिमे त्रयो लोका विधृताः । अत एतदुपधानं लोकधृत्यै भवति ॥

अस्योपधानस्य तत्ताच्चित्तिगतस्वयमातृणाम् ऊर्ध्वं कालं विधत्ते—

स्वयमातृणाम् इति । एतच्च स्वयमातृणामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचः” इति, रुगा-
ख्या आहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह—

यास्ते अग्ने सूर्ये इति । हेऽग्ने सूर्ये सूर्यमण्डले स्थितस्य ते तवोद्यत
उदयं गच्छतो या रुचो दीप्तयो दिवं द्युलोकमातन्वन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति
ताभिः सर्वाभि रशिमिर्नो जनायास्मदीर्यजनार्थं रुचे छधि रुचं दीप्तं (तिं)
कुरु ॥ अथ द्वितीयामाह—

या वो देवा इति । हे देवा वो यूपमाकं संबन्धिन्यः सूर्यमण्डले या रुचो
दीप्तयो वर्तन्ते, तथा गोष्वधेषु च या रुचो वर्तन्ते, हे इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभि-
र्दीप्तिभिर्नोऽस्मदर्थं रुचं धत्त दीप्तं (तिं) कुरुत ॥ अथ तृतीयामाह—

रुचं नो धेहीति । हेऽग्ने नोऽस्मदीयेषु ब्राह्मणेषु रुचं धेहि प्रकाशं
कुरु । नोऽस्मदीयेषु राजसु रुचं छधि प्रकाशं कुरु । तथा विश्वेषु वैश्वेषु
शूद्रेषु च रुचं प्रकाशं कुरु । तथा रुचा त्वदीयया दक्षिणा मयि रुचं धेहि
प्रकाशं कुरु ॥

(व्रतचरणाद्यभिधानम्)

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

द्वेषा वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं चितवांस्तस्य यशः कीर्तिरिन्द्रियं सामर्थ्यं वाऽन्यत्र गच्छति । कुत्रेति चेच्छूयतां, योऽयमिदानीं चितोऽग्निस्तं वा प्राप्नोति । यस्त्वीजानः पूर्वं चितेऽग्नौ यागं कृतवांस्तं वा प्राप्नोति । सर्वथाऽप्येस्माद्यजमानादपगच्छति । एतैर्मन्त्रैर्होमे तु तद्यश इन्द्रियं च स्वात्मन्येव धारयति । एतच्चाग्निर्देवेभ्य इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति शालामुखीयं हुत्वा” इति, तदिदं विधत्ते—

ईश्वरो वा एष इति । यो यजमानश्चयनकालेऽग्निमधिरुह्य पाद्दनाऽऽकामति एष यजमानो विनाशं प्राप्तुं समर्थः । तत्परिहाराय तच्चा यामीत्युच्चा जुहुयात् । सेयमृगिन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नर इत्यनुवाके व्याख्याता । एषाऽऽहुतिरग्नेः शमनहेतुरात्मनो यजमानस्य च रक्षणहेतुः । तच्चाग्ने तव श्रवो वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

यथाऽग्निचयनादूर्ध्वं तदङ्गत्वेन ज्ञानामणी पूर्वं विहितैवमत्र भैत्रावरुणीं विधत्ते—

हविष्कृतो वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुत एष हविःस्वरूपं प्राप्तः तथा सति स्त्रीगमन (नेऽ)स्य स्वरूपनाशो हविर्नाशसमानः । अतस्तत्परिहारार्थं यजेत । तेन यागेन स्वयं भित्रावरुणसंबन्धितां प्राप्य यागादूर्ध्वं हविष उपयुक्तत्वाद्धविःस्थानीयस्य स्वस्य गमनेऽपि नास्ति नाशः । अथाग्निं संवत्सररूपकल्पनया प्रशंसति—

यो वा अग्निमिति । ऋतुषु तिष्ठतीत्युत्स्थाः संवत्सरस्तद्रूपमग्निं यो वेद मनसा भावयेत्, अस्मै यजमानाय स स ऋतुः स्वस्वोचितभोगप्रदानसमर्थः सन्नेनं प्राप्नोति । तद्भोगेन चायं प्रतितिष्ठति । संवत्सरो वा अग्निरित्यादि भावनाप्रकारः । य एवं वेदेत्यादि पूर्वाक्कफलोपसंहारः ॥ अथ फलान्तरेण प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा इति । न्यधत्त चितवानित्यर्थः । ष्यैष्ठ्यं वयोगुणाभ्यामाधिक्यम् । एतच्च सर्वमन्ते द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यश्रु-
वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठ्यपकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठमाहके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यदाकृतात्समसुस्रोधुद्दो वा मनसो वा संमृतं
चक्षुषो वा । तमनु प्रोहि सुकृतस्य लोकं यत्र-
र्थः प्रथमजा ये पुराणाः । एत* संधस्थ परि-
ते ददामि यमावहाच्छेवार्धिं जातवेदाः ।
अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र त* स्म जानीत
परमे व्योमन् । जानीतादेनं परमे व्योमन्देवाः
सधस्थ्या विद रूपमस्य । यदागच्छात् (१)
पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणुतादाविरस्मै । सं-
प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देवयाना-
न्कृणुध्वम् । अस्मिन्सधस्थे अद्युत्तरस्मिन्विश्वे
देवा यजमानश्च सदिता । प्रस्तरेण परिधिनां
स्रुचा वेद्यां च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो वह
सुवर्देवेषु गन्तवे । यदिष्टं यत्परादानं यद्दत्तं
या च दक्षिणा । तत् (२) अग्निर्वैश्वकर्मणः
सुवर्देवेषु नो दधत् । येना सहस्रं वहंसि येनाग्ने
सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु
गन्तवे । येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्त्यु-
त्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे ।
येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः ।
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे । यत्र

(आकूतिमन्त्राभिधानम्)

धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तद्गनि-
र्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत् (३) ॥

(आगच्छात्तद्वचान्शुस्तेनेमं यज्ञं नो वह
सुवर्देवेषु गन्तवे चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

व्रतेष्टकाप्रशंसा हि सर्वाः षष्ठे समीरिताः ॥

अथ सप्तम आकूतिमन्त्रा उच्यन्ते ।

यदुकं सूत्रकारेण—“ यदाकूतादिति दशाऽऽकूतीर्दुत्वा ” इति, तत्र प्रथमा-
माह—

यदाकूतादिति । आकूतादिभिः संभृतं संपादितं यत्फलं पूर्वं यजमानसंबः
सप्तसुस्रोत्सम्यक्प्राप्तवान्, हे यजमान त्वं सुकृतस्य लोकं त्वदीयस्य कर्मणः
फलभूतं तं भोगमनुमेहि अनुक्रमेण प्राप्नुहि । आकूतं संकल्पोऽक्षयं सुखं प्रा-
प्नोमीत्येवैरूपः । हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्युदितसाधनोपायचिन्तनम् । मनोऽन्तः-
करणं तदनुकूलप्रतिकूलप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुःशब्देन दशेन्द्रियाणि लक्ष्य-
न्ते । यानि सम्यगनुष्ठानेनाभिमतं फलं साधयन्ति । एतैः सर्वैः संपादितं प्रा-
प्नुहीत्यन्वयः । यत्र यस्मिन्सुकृतस्य लोके प्रथमजाः स्वयंभूप्रभृतस्य ऋषयः
सर्वज्ञा आसते । ये च पुराणाः पूर्वं यजमानाः सन्ति तेऽपि यत्राऽऽसते तमनु-
मेहि । अथ द्वितीयामाह—

एतं सधस्थेति । हे सधस्थ ऋत्विग्यजमानैरस्माभिः सहास्यां यज्ञभूमा-
ववस्थित हेऽग्ने ते तुभ्यमेतं यजमानं परिददामि रक्षार्थं त्वद्धस्ते ददामीत्यर्थः ॥
जातवेदा उत्पन्नानां प्राणिनां योगक्षेमाभिज्ञस्त्वं शेवार्थं निधिबद्धक्षणांश्च यं
यजमानमावहादावहासि मदीयोऽयमिति स्वीकरोषि, तं यजमानं परिददामीति
पूर्वत्रान्वयः । हे देवा यज्ञपतिरयं यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता युष्माकं पृष्ठ

(आकृतिमन्त्राभिधानम्)

आगमिष्यति । अत्रास्मिन्परमे व्योमञ्जुत्कृष्टविशिष्टरक्षणयोग्ये स्थाने भवदीये लोके तं यजमानं जानीत स्म सर्वथा रक्षणीयोऽयमिति स्मरत । अथ तृतीया-
माह—

जानीतादेनामिति । हे देवाः परमे स्थाने भवदीये लोकं एनं जानीता-
द्यजमानपाविस्मृत्य सर्वदा रक्षार्थं स्मरत । हे सधस्था यजमानेन सह तस्मि-
न्पुण्यलोके स्थिता देवा अस्य यजमानस्य रूपमग्निचयनाद्यनुष्ठानयुक्तं स्वरूपं
विद् जानीत तस्मिँल्लोके पुनः पुनः स्मरत । देवयानैर्भवदीयगमनयोग्यैः पथि-
भिमार्गैर्यदागच्छाद्यो यजमान आगच्छति अस्मा एतद्यजमानार्थमिष्टापूर्वं श्रौत-
स्मार्तकर्मफले आविष्कृणुतात्प्रकटीं कुरुत, हे यजमान तवेदं श्रौतकर्मफलमिदं
च स्मार्तकर्मफलमित्येवं सावधाना अनुगृहणीतेत्यर्थः अथ चतुर्थीमाह—

सं प्र च्यवध्वामिति । हेऽग्ने त्वं विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा यजमानश्चेत्येते
यूयं सर्वेऽपि संप्रच्यवध्वमस्माद्भूलोकस्थानात्सम्पकप्रच[लत, च]लित्वा चानुसं-
प्रयातानन्तरं यजमानेन संगता एव गच्छत । गमनकाले च देवयानान्पथः
कृणुध्वं, न तु नरकलोकमनुष्यलोकमार्गः कर्तव्यः । सधस्थे यजमानेन सहा-
वस्थानयोग्येऽस्मिन्यज्ञभूमिरूपे । भूलोकेऽभ्युत्तरस्मिन्फलभोगस्थाने स्वर्गलोके
च सीदत यजमानो यूयं च सह तिष्ठत । अथ मञ्चमीमाह—

प्रस्तरेण परिधिनेति । हेऽग्ने प्रस्तारादिभिः सर्वैर्यज्ञसाधनैः सहितं
नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं सुवः स्वर्गलोके वह प्रपय । किमर्थम्, देवेषु गन्तवे
देवानां मध्ये गन्तुं, तेषां प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । अथ षष्ठीमाह—

यदिष्टं यत्परादानामिति । दर्शपूर्णमासादिरूपं यत्कर्मैष्टमनुष्ठितं, यच्च
परादानं दानान्धरूपणादिभ्यः स्वल्पदानं, यदपि दत्तं बहिर्वेदि पात्रभूवेभ्योऽ-
नूचानेभ्यो बहु द्रव्यं समर्पितं, या चान्या दक्षिणा यज्ञमध्ये गवादिरूपा दत्ता,
नोऽस्मदीयं तत्सर्वं वैश्वकर्मणः कृत्स्नकर्मस्वामिभूतोऽयमाग्निः सुवर्देवेषु स्वर्गलोक-
निवासिषु देवेषु मध्ये दत्तस्थापयतुं ।

अथ सप्तमीमाह—

येना सहस्रामिति । हेऽग्ने त्वं येन मार्गेण सहस्रं वहसि सहस्रदक्षिणाकं
थस्रं नयसि, येन च सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, तेन मार्गेण नोऽस्म-
दीयमिमं यज्ञं वह नय । सुवारित्यादि पूर्ववत् । अथाष्टमीमाह—

(स्वयंचित्याद्यभिवानम्)

येनाग्ने दक्षिणा इति । हेऽग्ने ऋत्विजः सर्वे युक्ता योग्याः शास्त्रीया दक्षिणा यज्ञं चेपं येन शास्त्रीयेण मार्गेण वहन्वि निर्वहन्त्यनुतिष्ठन्तित्यर्थः । तेनैव शास्त्रीयेण मार्गेणेपं यज्ञमित्यादि पूर्ववत् । अथ नवमीमाह—

येनाग्ने सुकृत इति । हेऽग्ने सुकृतः पूर्वं पुण्यकृतो यजमाना येन [पथा] मार्गेण गत्वा मधोर्मधुरस्य पीयूषस्य धारा ध्यानशुभ्यांभवन्तस्तेनेत्यादि पूर्ववत् । अथ दशमीमाह—

यत्र धारा इति । यत्र यस्मिंल्लोके मधोर्माक्षिकस्य घृतस्य च [या] धारा अनपेता अविच्छिन्ना[स्ता] स्तत्र लोकेऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । एते च दश मन्त्राः पूर्वस्मिन्मन्त्रकाण्डे ममाग्न इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

यास्तै अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा
जातवेदो यो अर्चिः । ये ते अग्ने मेढयो य
इन्द्रवस्तेभिंरात्मानं चिनुहि प्रजानन् । उत्सन्न-
यज्ञो वा एष यदाग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नोश्चिन्वन्नन्तरेत्यात्मनो
वै तदन्तरेति यास्तै अग्ने समिधो यानि
(१) धामेत्याहैषा वा अग्नेः स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदाग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति
चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं
नयतु प्रजानन् । घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म
समिद्धवत्याहुतीनाम् । सुवर्गाय वा एष लोका-
योपं धीयते यत्कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चर-

(स्वयंचित्यायमिधानम्)

त्वग्रय इत्याह (२) दिशं एवैतेन प्र जा-
नातमिं नो यज्ञं नयन् प्रजानन्नित्याह सुवर्गस्य
लोकस्थाभिनीत्यै ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीना-
मित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमाय-
न्यद्ब्रह्मण्वत्योपदर्धाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः
सुवर्गं लोकमेति प्रजापतिर्वा एष यदाग्निस्तस्य
प्रजाः पशवश्छन्दांसि रूपं सर्वाण्वर्णानिष्ट-
कानां कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशून्छन्दांस्यव-
रुन्धेऽथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्छन्दाभ्योऽ-
वरुन्धे चिनुते (३) ॥

(एवि यास्वै अग्ने समिधो यान्पग्रय इत्याहे-
ष्टकानां षोडश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आकूत्षाहुतिमन्त्रा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाहमे स्वयंचित्सादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— ' यास्ते अग्ने समिध इति स्वयंचित्याऽभिभृशति ' इति,
वदेतद्विभानुं मन्त्रमुत्पादयति—

यास्ते अग्र इति । हे जातवेदोऽग्ने ते त्वदीयाः समिधः समिन्धनक्रिया
याः सन्ति, यानि च धाम त्वदीयानि स्थानानि गार्हपत्यादीनि, या च जिह्वा
त्वदीया काली करालीत्यादिका, योऽप्यर्षिः प्रकाशनसामर्थ्यं, हेऽग्ने ते
त्वदीया ये मेडयः शब्दविशेषा ये चेन्दव इन्दुसदृशा विस्फुलिङ्गस्तेमित्तेः
सर्वैः प्रजानंभयनप्रकाराभिज्ञस्वमात्मानं चिनुहि स्वकीयस्वरूपमुपचितं कुरु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यस्य क्षेत्राभिवर्शनस्य विधिमुच्यति—

(स्वयंचित्याद्यभिधानम्)

उत्सन्नयज्ञो वा एष इति । वोऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयमुत्सन्नयज्ञः । बहुष्वङ्गेषु यस्य कस्यचिद्विस्मृतिसंभवेन विनष्टयज्ञत्वम् । अतोऽस्य यज्ञस्य किमङ्गमनुष्ठितं किं वा नेति ज्ञातुमशक्यम् । एवं च सति चिन्वानोऽयमध्वर्युरग्नेः संबन्धि यदङ्गमन्तरितं करोति तदात्मन एवाङ्गमन्तरितं कुर्यात् । अतस्तत्परिहाराय क्षेत्राभिमर्शनकाले यास्ते अन्न इत्येतामृचं ब्रूयात् । येयं यास्ते अन्न इत्युक्तसैषा स्वयंचितिरित्यभिधीयते । आत्मानं चिनुहीत्येवं स्वेन स्वस्यैव चीयमानत्वाभिधानात् । तत्तेन मन्त्रपाठेनाग्निरेव स्वयमग्निं स्वात्मानं चिनोति । ततोऽध्वर्युः स्वसंबन्धि किंचिदप्यङ्गं नान्तरेति । एतदप्यग्ने तव श्रवो वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ मधु वाता ऋतायत इति तिसृभिर्दध्ना मधुमिश्रेण कूर्ममभ्यज्य मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरस्तात्स्वयमातृणायाः प्रत्यञ्चं जीवन्तं प्राङ्मुखं उपदर्धावि चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नय इति वोपधाय’ इति, तत्र कूर्मोपधाने विकल्पितं मन्त्रमुत्पादयति—

चतस्र आशा इति । येऽग्नय आहवनीयादयः सन्ति ते चतस्रश्चतुः-संख्याका दिशः पूर्वाद्याः प्रचरन्तु, कूर्मस्य स्वर्गमार्गाभिज्ञानाय सर्वासु दिक्षु प्रकाशं कुर्वन्तु । अयं च कूर्मः प्रजानन्नस्मदीयं कर्म पकर्षेणावगच्छन्नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं नयतु स्वर्गं प्रापयतु । किं कुर्वन्, अजरं विनाशरहितं सुवीरं शोभनवीर्यप्रदं घृतं मधुमिश्रमाज्यं पिन्वन्पिबन् । आहुतिप्रदानां यजमानानां ब्रह्म समिद्धवति मन्त्र एव स्वर्गमार्गप्रकाशको भवति ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं कूर्मोपधानं पूर्वमेव विहितं “ यज्जीवन्तं कूर्ममुपदर्धाति ” इति । अत्र तु मन्त्रमेतं विनियोक्तुमादौ तदर्थः प्रकाशयते तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुवर्गाय वा इति । स्वर्गलोके नेतुमयं कूर्म उपधीयते । अतो मार्गाभिज्ञानार्थेन पादेन दिक्प्रकाशनं प्रार्थयते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इमं नो यज्ञामिति । नयत्विति सामान्येनोक्तेऽपि स्वर्गं प्रत्येव गमनमत्र विवक्षितम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्म समिदिति । आहुतिप्रदाः पूर्वं देवा मन्त्रसामर्थ्येनैव स्वर्गं प्राप्ताः । अतो मन्त्र एव प्रकाशसाधनम् । व्याख्यातमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

१ क. नोऽभ्यं । २ ख. च. “न्तं कूर्मं प्रां । ३ ख. च. “स्वमुपं । ४ क. ख. घ. ङ. च, धातीति ।

(अग्निग्रहणाधमिधानम्)

यद्ब्रह्मण्वत्येति । ब्रह्मशब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं ब्रह्मण्वती । तदिदं ब्रा-
ह्मणं स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वान्वर्णानिष्टकानां कुर्यात्स्वाधिकारो भवेतीति विज्ञा-
यते च या दक्षिणावृतस्ता दक्षिणत उपदध्यासव्यावृत उत्तरत ऋजुलेखाः
पश्चात्पुरस्ताच्च व्यालिखिता मध्ये ” इति, तदेतत्सर्वं विधत्ते—

प्रजापतिर्वा एष इति । चीयमानोऽग्निः प्रजापतिजन्यत्वात्प्रजापतिरेव ।
तस्य च प्रजापतेः प्रजापशुच्छ्रद्दांसि परस्परविलक्षणानि स्वरूपम् । अतस्तद्रू-
पमत्यभिज्ञानायेष्टकानां सर्वान्वर्णांश्चहृविधरेखाविशेषान्कुर्यात् । एवं सति प्रजा-
पतिरूपेणैव +प्रजापतिं प्राप्नोति ।

*अथो प्रजाभ्य इति । अपि च प्रजादिभिरेवैमार्गं स्वाधीनं कृत्वा
चित्तवान्भवति । एतदपि स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मयिं गृह्णाम्यग्ने अग्निं* रायस्पोषाय सुप्र-
जास्त्वाय सुवीर्याय । मयिं प्रजां मयि वचो द-
धाम्यरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः । यो नो
अग्निः पितरो हृत्स्वन्तरमत्यो मत्यां* आवि-
वेश । तमात्मन्परि गृह्णीमहे वयं मा सो
अस्मा* अंवहाय परा गात् । यदध्वयुरात्म-
न्नाग्निमगृहीत्वाऽग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्त-
मपि (१) यजमानाय चिनुयाद्ग्निं खलु
वै पशवोऽनूपं तिष्ठन्तेऽपक्रामुका अस्मात्पशवः

+ अत्र प्रजादीन् इति भवितुं युक्तम् । * अस्यावतरणिका झुटितेति प्रतिभाति ।

(अग्निग्रहणाथभिधानम्)

स्युर्मयि गृह्णाभ्यत्रे अग्निमित्याहाऽऽत्मन्नेव स्व-
 मार्गं दाधार नास्मात्पशवोऽप क्रामन्ति ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति यन्मृच्छाऽऽपश्चाग्नेरनाद्यमथ
 कस्मान्मुदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयत इति यदाद्भिः
 संयौति (२) आपो वै सर्वा देवता देवता-
 भिरेवैनं स० सृजति यन्मुदा चिनोतियं वा
 अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनेव तदाग्निं चिनोति ब्रह्मवा-
 दिनो वदन्ति यन्मुदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ
 कस्माद्ग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो
 वै छन्दांसि तस्माद्ग्निरुच्यतेऽथो इयं वा
 अग्निर्वैश्वानरो यत् (३) मुदा चिनोति
 तस्माद्ग्निरुच्यते हिरण्येष्टका ऋजुप दधाति
 ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन्दधात्यथो
 तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते यो वा
 अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्न-
 मत्ति सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पुरस्ता-
 दुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चाद्-
 नुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्यं एव वा अग्निः सर्व-
 तोमुखस्तं य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजा-
 स्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो दिश्येव
 दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि दिक्प्रोता (४) ॥

(अपि संयौति वैश्वानरो यदेव वै पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
 प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

स्वयंचितिश्व कूर्मादिरष्टमे समुदीरितः ॥

अथ नवमोऽग्निग्रहणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं यो नो अग्निः पितर इति द्वाभ्यामात्मन्नाग्निं गृहीत्वा ” इति, तत्र प्रथमामाह—

मयि गृह्णाम्यग्र इति । अग्रे परकीयस्याग्नेश्चयनात्पूर्वमग्निं स्वकीयं पूर्वसिद्धं वह्निं मयि गृह्णामि स्वात्मन्येव यथा स्थिरो भवति तथा स्वीकरोमि । किमर्थं, धनपुष्टिशोभनापत्यशोभनभृत्या (वीर्या) र्थमस्य गृहीतस्याग्नेः प्रसादात्प्रजामुत्पत्स्यमानां पुत्रादिकां मयि स्थापयामि । वचनं शारीरं वलं च मयि स्थापयामि । सुवीराः शोभनपुत्रंभृत्योपेता वयं तनुवा मदीयेन शरीरेण सहारिष्टा हिंसारहिताः स्याम । अथ द्वितीयामाह—

यो नो अग्निरिति । हे पितरः पातका अस्मच्छरीरगता भूतेन्द्रिय-विशेषा अमर्त्यो मरणरहितो योऽग्निर्हृत्स्वन्तर्हृदयाद्यवयवेषु मध्ये मर्त्यान्मरण-योग्यानस्मानाविवेश सर्वतः प्रविष्टस्तमग्निं वयमात्मन्परिगृह्णीमहे स्वशरीर एव स्थिरं धारयामः । सोऽग्निरस्मानवहाय परित्यज्य मा परागादन्धत्र मा गच्छतु । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमग्निग्रहणं विधत्ते—

यदध्वर्युरात्मन्निति । यद्ययमध्वर्युर्मयि गृह्णामीति मन्त्राभ्यां स्वकीयमग्निं स्व-रिमन्त्रगृहीत्वा परार्थमग्निं चिनुयात्तदानीमस्याध्वर्योर्यः स्वकीयः पूर्वचितोऽग्निस्तमपि यजनार्थमेव चितवान्भवति । पशवश्च सर्वेऽप्यग्निमनुसेवन्ते । अतोऽपक्रामन्तमग्नि-मनु पशवोऽप्यस्मादध्वर्योरपक्रामन्ति । अतस्तत्परिहर्तुमग्निग्रहणाय मयि गृह्णा-मीति मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । तेन स्वकीयमग्निं स्वस्मिन्नेव धारयति । पशवोऽप्यस्मा-न्प्रापन्क्रामन्ति । एतदपि पूर्वब्राह्मणेन सह द्रष्टव्यम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यां चयनं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । मृत्तिका चाऽऽपश्चेति यदस्ति तदुभयपक्षेर्भक्ष्यं न भवति । अतो भक्ष्यमाज्यपुरोडाशादिकं विहाय कस्मादेताभ्यां मृज्जलाभ्यामि-ष्टकारूपाभ्यामग्निश्चीयत इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः— यद्यप्यापो न भक्ष्यास्तथाऽप्यग्निर्मृत्तिकां निश्चयतीति यत्तेन देवतामिरेवाग्निं संयोजयति । अत्रां सर्वदेवतात्मकत्वात् । वृत्रवधादाविन्द्रस्य सहकारित्वेनापां

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

सर्वदेवोपकारित्वात्सर्वदेवतात्मकत्वम् । अतः सर्वदेवतासंयोजनायाद्विश्वधने यु-
क्तम् । तथा मृदा चयनं यदस्ति तदपि युक्तम् । भूभेर्वैश्वानराशिरूपत्वात्तद्रूपत्वं च
“ तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाध्यासते ” इत्यत्रोपपादितम् । अतो मृद्वुपेणा-
ग्निनैव तमग्निं चिनुत इत्येतदुपपन्नम् ।

इदानीं मृज्जलाभ्यां चयनमङ्गीकृत्य तस्याश्वितेराशित्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रति-
पादयति—

ब्रह्मवादिन इति । इयमग्न्याख्या चितिर्मृज्जलाभ्यामेव निष्पाद्यते न त्व-
ङ्गनैर्ज्वालामिवा । तथा सति कस्मात्कारणादग्निनाम संपन्नमिति ब्रह्मवादिनां
प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—न केवलं मृज्जलाभ्यामेव चयनं किंतु छन्दो-
युक्तैर्मन्त्रैरपि । छन्दांसि चाग्निस्वरूपाणि, “ आमि त्वा देव सवितः ” इत्या-
दिभिर्मन्त्रगतैश्छन्दोभिर्मन्थनहेतुभिरग्नेरुत्पाद्यत्वात् । अतश्छन्दोद्वारा चितेरग्नि-
त्वम् । अपि च भूभेर्वैश्वानरत्वमिदानीमेवोदाहृतम् । अतो भूत्कार्यत्वाद्भित्त्वं
युक्तम् । एतद्ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति गायत्रीं पुरस्तादु-
पदधातीत्युक्तम् ” इति तदिदं विधत्ते—

हिरण्येष्टका इति । ज्योतिष्टुवमितरप्रकाशकत्वम् । तेजः प्रसिद्धं, काण्ठिश्च
मपाठकादावाग्नेय्या गायत्र्येत्यादिना नाचिकेतचयनप्रकरणात्प्रतारं गायत्र्या-
दय उदाहृतास्तांश्च मन्त्रानत्र हिरण्येष्टकोपधाने विनियुक्ते—

यो वा इति । या हिरण्येष्टका तदेवाग्नेर्मुखं, तथ्येष्टकाः सर्वा दिशोऽग्नि-
जयन्तः सर्वासु दिक्षु विद्यन्त इत्ययमग्निः सर्वतोमुखः । एतस्य चयने सति स्व-
गृह्वर्तिमजास्विव सर्वदिग्वर्तिमजासु स्निग्धो भूत्वाऽञ्जमति । अत एव सर्वा-
दिशोऽग्नेन जिता भवन्ति । पुनरप्यन्ते फलाभिधानमुपसंहाराय । अपि च सर्वासु
दिक्षु प्र(प्रा)धाने(न्ये)नैकस्यां दिशमप्यां दिशं प्रवयति सूच्या वस्त्रमिव श्लिष्टां
करोति । अत एव लोकेऽप्येकस्यां दिशमप्या दिक्प्रोता वर्तते । आग्नेयादिवि-
दिक्षु द्वयोर्दिगन्तयोः संश्लेषात् । इदं च ब्राह्मणं नक्षत्रेष्टकाम्ब ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठमकाण्डे सप्तमपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पशुशीर्षाभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निर्मसृजत सौऽस्मात्सृष्टः प्राङ्-
 प्राङ्वत्तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत्स दक्षिणाऽव-
 र्तत तस्मै वृष्णिं पत्यास्यत्स प्रत्यङ्ङाऽवर्तत
 तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत्स उदङ्ङाऽवर्तत
 तस्मै वस्तं प्रत्यास्यत्स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं
 प्रत्यास्यद्यत्पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवै-
 नम् (१) अवरुध्य चिनुत एता वै प्राणभृ-
 तश्वक्षुण्मतीरिष्टका यत्पशुशीर्षाणि यत्पशु-
 शीर्षाण्युपदधाति ताभिरेवः यजमानोऽमुष्भि-
 ल्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा इमे लोकाः
 प्र भान्ति मृदाऽभिलिप्योप दधाति मध्य-
 त्वार्थं पशुर्वा एष यद्ग्निरन्नं पशुर्व एष खलु
 वा आग्निर्यत्पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनी-
 योऽस्यान्नम् (२) स्यादिति संतरां तस्य
 पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनीय एवास्यान्नं भवति
 यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादिति मध्यत-
 स्तस्योप दध्यात्समावदेवास्यान्नं भवति यं
 कामयेत भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य
 व्यूहोप दध्यादन्त एवास्मा अन्नमव रुन्धे
 भूयोऽस्यान्नं भवति (३) ॥

(एनमस्यान्नं भूयोऽस्यान्नं भवति) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अग्निग्रहः सर्वमुखं सपोतं नवमे श्रुतम् (?) ।

अथ दशमे पशुशीर्षाण्युच्यन्ते ।

यत्पूर्वं द्वितीयपपाठके विहितं पशुशीर्षाण्युपदधातीति तद्वानुद्य पशंसति—

प्रजापतिरग्निमिति । प्रजापतिना सृष्टोऽग्निर्गदा पूर्वस्थां दिशि पलायते तदा तन्निवारणायाश्च तत्प्रातिकूलेन स्थापितवान् । एवं दिगन्तरेष्वपि योज्यम् ।

अतः पशुशीर्षाणामुपधाने सत्यग्नेः पूर्वतः पलायनं निवार्य तमग्निं चिनोति ।

प्रकारान्तरेण पशुशीर्षाणि पशंसति—एता वा इति ।

पशुशीर्षाणां प्राणमृत्त्वं चक्षुष्मत्त्वं च भूतपूर्वगत्या द्रष्टव्यम् । तदुपधानेन यजमानः स्वर्गे प्राणिति चिरं जीवति । अपि च यजमानार्थमिमे सर्वे लोकाः पशुशीर्षेष्टकाभिः प्रकर्षेण भासन्ते । तदुपधाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

मृदाऽभिलिप्योपेति । मृतानां पशुशीर्षाणां मृत्प्रेनेन मृन्मयत्वे सति यज्ञयोग्यं (ग्यत्वं) भवति । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरं विशेषं विधत्ते—

पशुर्वा एष यदग्निरन्नमिति । अयमग्निः पशुसाधनत्वात्पशुरूपः । पशु-
वशान्नसाधनत्वाद्नररूपाः । पशुशीर्षाणि चाग्निनिष्पादकत्वाद्भिस्त्वाणि । एवं सत्यन्नाल्पत्वकामनायां संतरां संनिष्ठतराणि यथा भवन्ति तथोपदध्यात् । ततोऽन्नमल्पमेव भवति । अथ नात्पल्पं नापि बहुलं किंतु समावत्समं जीवन-
मात्रपर्याप्तमन्नं स्यादिति कामनायां मध्यत उपदध्यात् । नात्पल्पं संनिकर्षो नाप्यतिविप्रकर्षः । तथा सति जीवनमात्रपर्याप्तमेवान्नं भवति । अथान्नभूयस्त्व-
कामनायां चितेरन्तेषु परस्परं व्युदूह्य [व्युदूहनं] यथा भवति तथा पशुशी-
र्षाण्यपसार्योपदध्यात् । तथा सति सर्वस्मादपि दिगन्ततोऽस्थान्मधीनं भवति । ततोऽतिबहुलं संपद्यते । एतच्च सर्वमेषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

स्तेगान्दृष्टाभ्यां मण्डूकान्जम्भ्यैभिरादृकां

स्वादेनोर्जं ससूदेनारण्यं जाम्भीलिनं मृदं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्राभिधानम्)

बर्त्सोभिः शर्कराभिरवकामवकाभिः शर्करामु-
त्सादेन जिह्वामवकन्देन तालुः सरस्वती
जिह्वाश्रेण (१) ॥

(स्तेगान्द्राविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

विशेषः पशुशीर्षेषु दशमे समुदीरितः ।

सप्तमं चेतवताऽग्निब्राह्मणम् । अथाश्वमेधाङ्गमन्त्राः केचिदत्रोच्यन्ते ।

षडुक्तं सूत्रकारेण—‘ हविषा पचर्याऽऽव्यमवदानं कृत्वा स्तेगान्द्राभ्यां
षण्डूकाङ्गम्येभिरित्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमान्जुहोति ’ इति,
सप्तमप्रपाठकगतान्त्रानाह—

स्तेगान्द्राङ्गम्याभिमिति । अत्र द्वितीयान्तनिर्दिष्टा देवताः । तृतीयान्तनि-
र्दिष्टान्यश्वस्याङ्गानि । इमां देवतापनेनाङ्गेन प्रीणयापीति होमकाल उभयं
स्मर्तव्याभिति मन्त्राभिप्रायः । स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषा गोकर्णगा इति लोके
प्रसिद्धाः । तदधिष्ठात्री काचिद्देवतेह लक्ष्यते । दंष्ट्रे उच्यते (तौ) [दन्तौ] ।
स्तेगाभिमानीनी देवतां दंष्ट्राभ्यां यजामि । स एको मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि द्व-
व्यम् । षण्डूकाः प्रसिद्धाः । दन्तमूलं जम्भस्तत्र भवा जम्भ्याः पार्श्वदन्ताः ।
आदका भक्षयित्री प्राणाभिमानीनी देवता । स्वादो भक्षणहेतुर्दन्तविशेषः ।
ऊर्ध्वसाभिमानीनी देवता । संसूदं (दः) संततक्षरणो नासिकादिः । अरण्यं
प्रसिद्धम् । जाम्बीलमाशाशयः, यत्र भक्षितं तृणं निधीयते तत् । मृत्प्रसिद्धा ।
बरर्षा दन्तमूलमांसादीनि । शर्करास्तत्सदृशानि कठिनास्थीनि । अवकाः
शैवालसदृशानि मांसानि । शर्करा प्रसिद्धा । उत्साद् उच्चप्रदेशः । जिह्वा
प्रसिद्धा । अवकन्द आन्तरं काधि (दि) कशब्दाभिव्यक्तिस्थानम् । तालुं
जिह्वामूलम् । सरस्वती जिह्वामं चेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

(पूर्वोक्तद्वितीयानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

वाज॑* ह॒नू॒भ्याम॑प आ॒स्ये॒नाऽऽदि॒त्याञ्छ॒म-
श्रु॒भिरु॑प॒याम॑म॒धरे॒णोष्ठे॑न॒ सदु॑त्त॒रेणा॑न्त॒रेणानू॑-
का॒शं प्र॑का॒शेन॒ बाह्य॑* स्तन॒यित्नुं॑ निर्वा॒धेन॑
सूर्या॑ग्नी चक्षु॒भ्यां वि॒द्युतौ॑ क॒नान॑काभ्याम-
शनिं॑ मा॒स्तिष्के॑ण॒ बलं॑ म॒ज्जभिः॑ (१) ॥

(वाजं पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

विहितेषु चतुर्दशसु द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

वाज॑* ह॒नू॒भ्याम॑प इति । वाजोऽन्नम् । हन्वादीनां पञ्चानां पदाना-
मर्थाः प्रसिद्धाः । उपयामः प्रथिवी, इयं वा उपयाम इति श्रुत्यन्तरात् । अध-
रोष्ठः प्रसिद्धः । सच्छब्देन द्यौरुच्यते । सीदन्त्यस्यां पुण्यकृत इति व्युत्पत्तेः ।
उत्तरेणेत्यत्रोष्ठेनेत्यनुवर्तते । अन्तरमोष्ठयोर्मध्यम् । अनूकाशो द्यावापृथिव्योर्म-
ध्यम् । अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते ज्योतीर्ष्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । प्रकाशोऽभ्य-
न्तरं प्रकाशस्थानम् । बाह्यं ब्रह्माण्डाद्बहिस्थानम् । स्तनयित्नुः प्रसिद्धः ।
निर्वाधो गमनकालीनः शब्दः । सूर्याग्नी चक्षुषी चेत्युभयं प्रसिद्धम् । विद्युतौ
वृष्टिकालीनेतरकालीने । कनानके अक्षिस्थे कृष्णमण्डले । अशनिः प्रसिद्धः ।
मास्तिष्कः शिरोमांसम् । बलं मज्जेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(पूर्वोक्तचतुर्थानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कुर्माञ्छफैरच्छलाभिः कपिञ्जलान्त्साम
 कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिरगदं जानुभ्यां वीर्यं
 कुहाभ्यां भयं प्रचालाभ्यां गुह्योपपक्षाभ्यां-
 मश्विनावसंभ्यामदितिः शीर्ष्णा निऋतिं
 निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा (१) ॥

(कूर्मान्वयोविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अथ तृतीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह--

कुर्माञ्छफैरिति । कूर्माः शफाश्च प्रसिद्धाः । अच्छलाः शकलमांसानि ।
 कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः साम गीतिः । कुष्ठिका जङ्घाभ्यामधः प्रदेशः । जवो वेगः ।
 जङ्घाः संधिभ्योऽधः प्रदेशः । अगद आरोग्यम् । जानुनी प्रसिद्धे । वीर्यं बलम् ।
 कुहा (हौ) हस्तयोर्मध्यसंधी भयं प्रसिद्धम् । प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ ।
 गुहा गुहनी । उपपक्षौ पार्श्वे । अश्विनसशब्दौ प्रसिद्धौ । अदितिभूमिः । शीर्ष्णा
 शिरसा । निऋतिः प्रसिद्धा । निर्जाल्मकेन केशरहितेन शीर्ष्णा शिरसा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

योक्त्रं गृध्राभियुगमानतेन चित्तं मन्याभिः
 संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्वचं पराकाशेना-
 न्तरां मशकान्केशैरिन्द्रं स्वर्पसा वह्नेन बृह-

(पूर्वोक्तपञ्चमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

स्पातिं शकुनिसादेन रथमुष्णिहाभिः (१) ॥

(योक्त्रमेकविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

योक्त्रं गृध्राभिरिति । योक्त्रं दर्भमयं बन्धनसाधनम् । गृध्राः कक्षाः । युगं कृतवेतादि । आनतं ग्रीवाप्रदेशः । चित्तं प्रसिद्धम् । मन्था ग्रीवाररेखाः । संक्रोशा घोषाः । प्राणाश्चक्षुरादयः । प्रकाशो बाह्यं रूपम् । त्वक्त्वगिन्द्रियाभिमानीनी । पराकाशोऽभ्यन्तरं रूपम् । अन्तराऽभ्यन्तरप्रदेशाभिमानीनी । मशककेशेन्द्रशब्दाः प्रसिद्धाः । स्वपसा वहेन शोभनव्यापारेणाङ्गवलेन । बृहस्पतिः प्रसिद्धः । शकुनिसादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शका वीराः सीदन्ति । रथः प्रसिद्धः । उष्णिहा रथवाहनदेशः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

मित्रावरुणौ श्रोणभ्यामिन्द्राग्नी शिख-

ण्डाभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यामिन्द्राविष्णु-

अष्टीवद्भ्यां सवितारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपे-

नाप्सरसो मुष्काभ्यां पवमानं पायुना पवित्रं

पोत्राभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां प्रतिक्रमणं

कृष्ठाभ्याम् (१) ॥

(मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(पूर्वोक्तषष्ठानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

मित्रावरुणा इति । श्रोणी जघनगते मांसे । शिखण्डे ततोऽप्यधस्तने ।
ऊरू ततोऽप्यधस्तने । अष्टीवती जङ्घयोः पृष्ठभागगते मांसे । पोत्रा (व)
स्थूरकुष्ठशब्दैः पायुसमीपवर्तिन एव मांसविशेषा उच्यन्ते । देवतानामानि तु
स्पष्टानि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवों
जीमूतान्हृदयौपशाभ्यामन्तरिक्षं पुरितता नभं
उदर्येणेन्द्रार्णीं पृह्ला वल्मीकान्क्रोम्रा गिरी-
न्प्लाशिभिः समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना (१) ॥

(इन्द्रस्य द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्या इति । क्रोडो गलभागः । पाजस्यं पादतलम् ।
जत्रवोंऽससमीपवर्तिन्यस्थानि । हृदयं हृदयमध्यमष्टदलं मांसपद्मम् । औपशं
तद्वेष्टनं मांसम् । पुरितदन्त्राणि । उदर्यमुदरगतं मांसम् । पृह्लाहक्रोमशब्दाभ्यामु-
दरपार्श्ववर्तिनी मांसखण्डे उच्येते । तत्समीपवर्तिनी मांसानि प्लाशीनि । उदरं
प्रसिद्धम् । भस्म जीर्णतृणादि । यथा पूर्वानुवाके द्वितीयया देवतानिर्देश एव-
मिन्द्रस्येत्यादौ षष्ठीचतुर्थीभ्यामपि देवतानिर्देशो द्रष्टव्यः ।

(पूर्वोक्ताष्टमानुवाकोत्तमन्त्रानिषानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पूष्णो वनिष्ठुरन्धाहे स्थूरगुदा सर्पान्गुदा-
भिर्ऋतून्पृष्ठीभिर्दिवं पृष्ठेन वसूनां प्रथमा कीक-
सा रुद्राणां द्वितीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽङ्गि-
रसां चतुर्थी साध्यानां पञ्चमी विश्वेषां देवानां
षष्ठी (१) ॥

(पूष्णश्चतुर्विंशतिः) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ भक्तमानुवाकगतान्मन्त्रानाह-

पूष्णो वनिष्ठुरिति । वनिष्ठुः षोडमन्त्रम् । स्थूरगुदा गुदकाण्डे स्थूलो
भागः । गुदा गुदकाण्डस्य सूक्ष्मभागः । पृष्ठो गुदसमीपवर्तिन्यः शिराः । पृष्ठ-
मुपरिभागः । तत्समीपवर्तिनोऽस्थिविशेषाः कीकताः । वाश्च षट्संख्याकाः
क्रमेण वस्वादीनां भागाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

ओजो श्रीवाभिर्निर्ऋतिमस्थभिरिन्द्र- स्व-
पसा वह्नेन रुद्रस्य विचलः स्कन्धोऽहोरात्रयो-

(पूर्वोक्तनवमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

द्वितीयोऽर्धमासानां तृतीयो मासां चतुर्थं ऋतु-
नां पञ्चमं संवत्सरस्य षष्ठः (१) ॥

(ओजो विश्रुतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

ओजो ग्रीवाभिरिति । ग्रीवास्तदवयवाः । अस्थीभि तत्रत्वानि । योऽर्थे
बहो वहनयोग्यः प्रदेशः स्वपाः शोभनकर्मा वहनेऽत्यन्तस्वपाः सोऽयमिन्द्रस्य
भागः । स्कन्वोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नस्तत्रात्यन्तचञ्चलोऽवयवो रुद्रस्य ।
तत्तदनन्तरमाविनोऽहोरात्रादीनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वदीपे वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आनन्दं नन्दथुना कार्भं प्रत्यास्ताभ्यां भयः
शित्नीमभ्यां प्रशिक्षं प्रज्ञास्ताभ्यां सूर्याच-
न्द्रमसौ वृक्ष्याभ्यां श्यामशबलौ मत्स्नाभ्यां
व्युष्टिः रूपेण निष्कृत्स्नरूपेण (१) ॥

(आनन्दं षोडश) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

आनन्दं नन्दथुनेति । नन्दथुर्ज्ञेन्द्रियम् । प्रत्यासशित्नीमप्रज्ञास्तद्वैर्गु-

प्रपा० ७ अनु० २०] ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । २३७

(पूर्वोक्तदशमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

क्षसमीपवर्तीन्यवयवयुगलान्याभिधीयन्ते । वृक्ष्यौ पार्श्वद्वयवर्तिन्यौ मांसग्रन्थी ।

क्षसमीपवर्तिनी मतस्त्रे । रूपं समीचीन आकारस्तद्विपरीतरूपम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अहर्मांसेन रात्रिं पीवसाऽपो यूषेण
घृतं रसेन श्यां वसया दूषीकाभिर्हादुनिम-
श्रुभिः पृष्वां दिवं रूपेण नक्षत्राणि प्रतिरूपेण
पृथिवीं चर्मणा छवीं छव्योपाकृताय स्वाहाऽऽ-
लब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा (१) ॥

(अहर्षाविंशोतिः) ।

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अथ दशमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

अहर्मांसेनेति । पविषूषरसवसाशब्दास्तत्रत्यद्रवाणां विशेषाः । दूषीका
नेत्रयोर्मलम् । अश्रूणि नेत्रजलानि । रूपं नेत्रगोलकम् । प्रतिरूपं तत्रत्यं माति-
विन्धम् । चर्म पक्ष्मपटलम् । छवी नेत्रगता कान्तिः । योऽयमुपाकृतमध्वमभि-
मन्यमानो देवस्तस्मा इदं स्वाहा हुतमस्तु । तथैवाऽऽलब्धमभिमन्यमानाय
हुतमभिमन्यमानाय च देवाय तत्तदवस्थापञ्चमिदं हुतमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(पूर्वोक्तद्वादशानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नेः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिः सोमस्य
 तृतीयाऽपां चतुर्थ्योपधीनां पञ्चमी संवत्सरस्य
 षष्ठी भरुतां सप्तमी बृहस्पतैरष्टमी मित्रस्य नवमी
 दशमस्य दशमीन्द्रस्यैकादशी विश्वेषां देवानां
 द्वादशी धारवापृथिव्योः पार्श्वं यमस्य पादुरः (१) ॥

(अग्नेरेकान्त्रविंशत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशानुवाकगतान्त्राभिधानम्—

अग्नेः पक्षतिरिति । दक्षिणस्य पार्श्वस्य मूले वर्तमाना मेरुं वङ्कतिः सा
 पक्षतिः । तदनन्तरभाविनी वङ्कतिर्निपक्षतिः । एवं तदनन्तरभाविन्यो वङ्कयो
 द्वितीयादिशब्दैरुच्यन्ते । एता वङ्कयो पस्मिन्पृष्ठभागगतेऽस्थिपार्श्वविशेषे
 संवच्यन्ते सोऽयं पादुरः ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

पतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

धारयोः पक्षतिः सरस्वतो निपक्षतिश्चन्द्रमस-
 स्तृतीया नक्षत्राणां चतुर्थी संवितुः पञ्चमी रुद्रस्य
 षष्ठी सर्पाणां सप्तम्यर्यन्णोऽष्टमी त्वष्टुर्नवमी धातु-
 दशमीन्द्राण्या एकादश्यादित्यै द्वादशी धारवा-
 पृथिव्योः पार्श्वं यमस्य पादुरः (१) ॥

(वायोरेकान्त्रविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अपा० ७ अनु० २३ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२३७

(पूर्वोक्तत्रयोदशानुवाकगतमन्त्रानाम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वादशानुवाकगतमन्त्रानाम्—

वायोः पक्षतिरिति । पूर्वोक्तदक्षिणपार्श्वेददुत्तरपार्श्वपरदेवेर्दे सर्व्वारूपे-
थम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पन्थामनूवृग्भ्यां संततिं स्नावन्याभ्यां

शुक्रान्पित्तेन हरिमाणं यक्ना हलीक्षणांवापदा-

तेन कृष्माञ्छकभिः शवतानूवृग्भ्येन शुगो विश-

सनेन सर्पाह्लोहितगन्धेन वयांश्ति पक्कगन्धेन

पिपीलिकाः प्रशादेन (१) ।

(पन्थां द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रयोदशानुवाकगतमन्त्रानाम्—

पन्थामनूवृग्भ्यामिति । अनूवृक्शब्देन पूर्वोक्तयोर्वृक्भ्योः सवीपवर्तिनी
मांसखण्डे उच्येते । स्नावन्यशब्देन सूक्ष्माणां स्नायुविशेषाणां मूले, ते पार्थ-
द्वयवर्तिन्यौ द्वे शिरे उच्येते । पित्तं पसिद्धम् । यक्ना यक्छब्देन पित्तगतो
वर्णविशेषः । पापवतोऽपानवायुः । शकानि शकृत्पिण्डान् । ऊवध्यमपक्कं
शकृत् । विशसर्जं छिन्नस्थानम् । लोहितगन्धपक्कगन्धौ पसिद्धौ । प्रशादे
विशसनकालपतितो मांसलेशविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्तद्यौस्त इतिमन्त्रामिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

ऋमैरत्यंक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्घ्नियैः संबि-
दानः । स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते
वयं स्वधया मदेम (१) ॥

(ऋमैरष्टादश) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्विंशानुवाकोक्तं मन्त्रमाह—

ऋमैरत्यंक्रमीदिति । अयं वाजी पूर्वोक्तावयवसंपन्नोऽथो यज्ञियैर्घ्नियैर्हि-
र्वैदेयैः पूर्वोक्तैः स्तेगादिभिः पिपीलिकान्तैः सर्वैर्देवैरैकमत्यं गतः ऋमैः पाद-
विन्यासैरत्यंक्रमीद्भूलोकमतिक्रम्य स्वर्गं गतवान् । हे वाजिन्स त्वं नोऽस्मान्सु-
कृतस्य फलभूतं लोकं नय प्रापय । तस्य ते तृप्त्यर्थं वयं स्वधाशब्दोपलक्षिते-
नाऽऽज्येन हविषा हर्षं जनयाम ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्ययजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरि-
क्षं समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वातः प्राणश्च-
न्द्रमाः श्रोत्रं मासांश्चार्धमासाश्च पवण्युतवोऽ-
ङ्गानि संवत्सरो महिमा (१) ॥

(द्यौस्ते पञ्चविंशतिः) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अश्वमेधवाहाणोक्तान्निः पशुःश्रितिमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

एवमाज्याहुतिसाधनभूताश्वतुर्दशानुवाकगता मन्त्रा उक्ताः ।

अथ यद्विहितमश्वमेधवाहाणे—“ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सवस्थमित्यश्वमनुमन्वयते ” इति, तं मन्त्रमास्मिन्पञ्चविंशानुवाके पठति—

द्यौस्ते पृष्ठाभिति । हेऽथ येवं द्यौः सा ते तव पृष्ठमुपरिभागः । या च पृथिवी सा यजमानादीभिः सह तवावस्थानहेतुः । यच्चान्तरिक्षं तत्तवाऽऽपोदरभागः । योऽयं समुद्रः स त्वदीययोनिः ‘ अप्सुयोनिर्वा अधः ’ इति श्रुत्यन्तरात् । यः सूर्यः स विराड्रूपस्य तव चक्षुः । यो दादः स तव प्राणः । यश्चन्द्रमाः स तव श्रोत्रम् । मासाः पक्षाश्च तव पर्वाणि । वसन्ताद्युतवस्तव हस्तपादाद्यङ्गानि । संवत्सरस्तव युद्धजयादिरूपो महिमा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः) ।

आग्निः पशुराक्षीत्तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्नाग्निः स तं लोकस्तं जेष्यस्यथाव
जिह्व वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्दायुः स तं लोकस्तस्मात्त्वान्तरै-
ष्याभि यदि नावजिघ्रस्यादित्यः पशुरासीत्ते-
नायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यः स तं
लोकस्तं जेष्यसि यद्यवजिघ्रंसि (१) ॥

(यस्मिन्नाद्यौ च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे

सप्तमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्ताग्निः पशुरितिमन्त्राभिधानम्)

यो वा अर्थथादेवतं त्वामंश इन्द्रस्य चित्तं यथा वै वयो वै यदाकूतायास्ते
अग्ने षधिं गृह्णामि प्रजापतिः स्वेगान्वाजं कूर्मान्योक्त्रं मित्रावरुणाविन्द्रस्य पूष्य
शौज आनन्दमहर्भेवायोः पन्थां क्रमैर्घोस्तेऽग्निं पशुः पशुर्विश्रातिः ॥ २६ ॥

यो वा एवाऽऽहुतिममवन्पथिभिर्वरुण्यऽऽनन्दमष्टा

पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पशुर्विशोऽनुवाकः) ।

अथ यदुक्तमश्वमेधब्राह्मणे—“ अग्निः पशुरासीदित्यवग्रापयेत् ” इति, तमिदं
मन्त्रमस्मिन्पशुर्विशानुवाके पठति—

अग्निः पशुरासीदिति । हेऽध्यायमग्निर्देवः पुरा कस्मिंश्चिज्जन्मनि त्वमि-
वाश्वमेधभागहेतुरश्वरूपः पशुरासीत् । तेनाग्निरूपेण पशुना केचिद्यजमाना
अगजन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकमेतमजयत् । यस्मिँल्लोके सोऽग्निरि-
दानीं तिष्ठति स एव तवापि लोको भविष्यति । त्वं च तं लोकं जेष्यासि ।
अथैवं सति त्वमस्तुकः सन्निदमुदकमवजिघ्र । एवं वाग्वादित्यवाक्ययोरपि
गोच्यम् । वायुवाक्ये तु व्यतिरेकोपन्यासः । यद्युदकं नावजिघ्रासि तर्हि तस्मा-
द्वायुलोकात्त्वामन्तरेष्यामि त्वमन्तारितस्तस्माल्लोकाद्भ्रष्टो यथा भवसि तथा करि-
ष्यामि । आदित्यवाक्ये त्वग्निवाक्यवदन्वयः । यद्युदकमवजिघ्रासि तर्हि तमा-
दित्यलोकं जेष्यासि ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

गायत्र्यादिभिराग्नेयमन्त्रैः पञ्च चितीः स्पृशेत् ।

अग्ने देवानिहेत्थाद्या नाचिकेवचिवीरिताः ॥ १ ॥

गायत्र्याद्याः पञ्च मन्त्रा इहाऽऽनेया यथाक्रमम् ।

सौरि चित्रवती दिवं देवानामित्यसौ भवेत् ॥ २ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्ताग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

त्वामग्ने वृषभं दध्यात्प्रत्येकं चितिपञ्चके ।
 संवत्सरस्येति दध्यात्प्राजापत्यानिहेष्टकाम् ॥ ३ ॥
 येन देवा उरुषमिन्धे दध्यादज्वानिसंज्ञिकाः ।
 शतायुधायेति पञ्चमन्त्रैः पञ्चेष्टका इमाः ॥ ४ ॥
 इन्द्रस्य वज्रिणीर्दध्यादग्नाविष्णु घृताहुतिः ।
 चित्तिं जुहोमि चाग्ने तं सप्त ते त्रिञ्जुहोति हि ॥ ५ ॥
 अग्ने पशेर्युपादध्याद्वाष्ट्रभूतसंज्ञेष्टकाः ।
 सुवर्नपञ्चमिर्हृत्वा देजास्तिस्रो दधाति हि ॥ ६ ॥
 यासो तिस्रो जुहोत्येवं तत्त्वा यामीति होमकः
 यदाकूतादिति प्रोक्तैर्मन्त्रैराकूतिहोमकः ॥ ७ ॥
 यास्ते स्पर्शश्चतस्रति मन्त्रात्कूर्मं दधाति हि ।
 मयित्वाग्निग्रहो गाश्चपाद्याः पूर्वमुदीरिताः ॥ ८ ॥
 तामिः पञ्चेष्टका दध्यादग्निष्ठाण्डमित्तीरितम् ।
 स्वेगानित्यश्वमेधाङ्गमन्त्राः षोडशसु श्रुताः ॥
 अनुवाकेषु काण्डं यत्पञ्चमं य (त) ष्वि सुस्थितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरचुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

२३७८

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [पञ्चमकाण्डे—

(अश्वमेधब्राह्मणोक्त्याग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरा-
जपरमेश्वरस्य श्रीवीरवक्त्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
केन सायणाचार्येण विरचिते भाष्यार्थे वेदार्थ-
प्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

मूलक्रमेण पञ्चमाष्टके—प्र० ७ अ० १२०

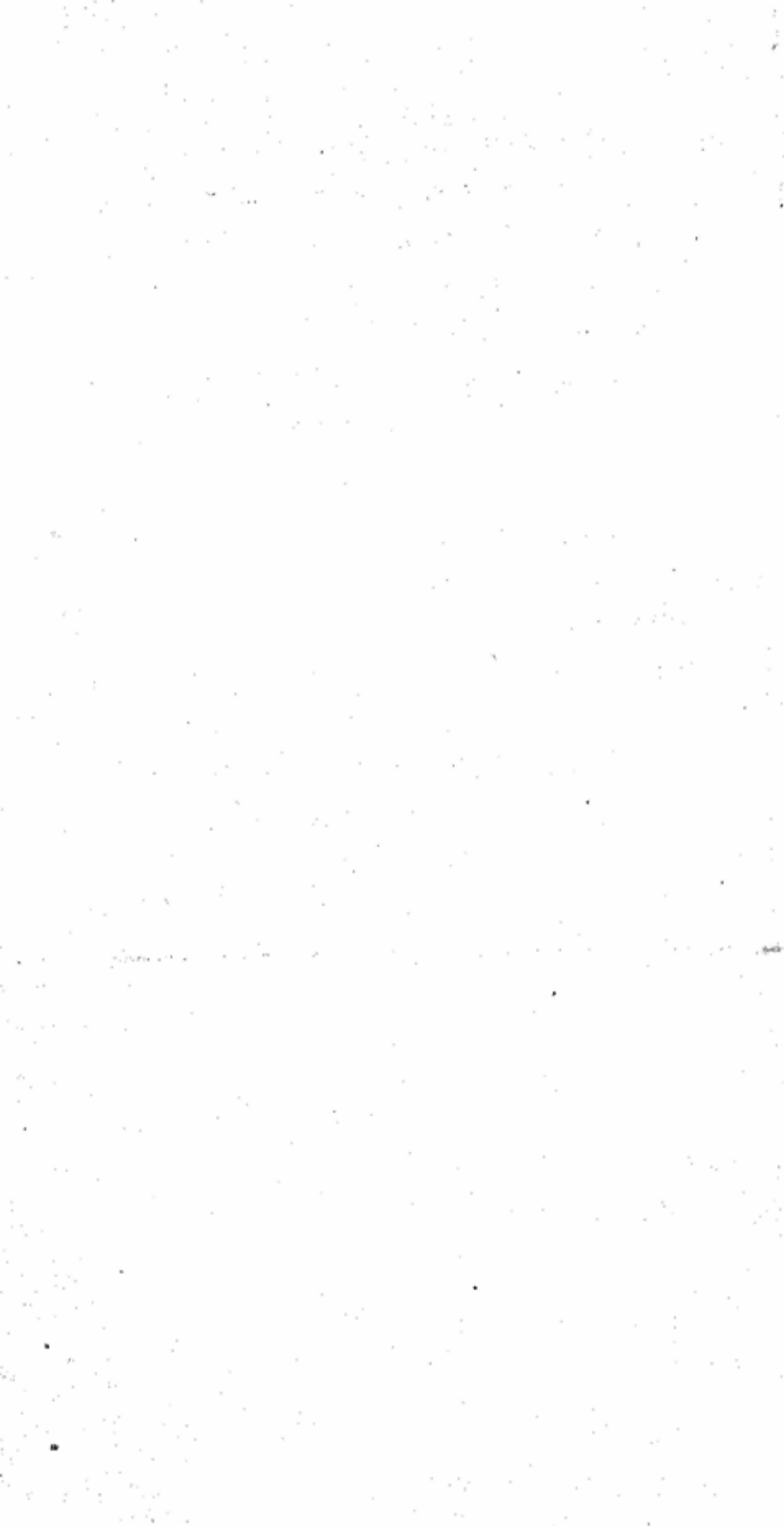
भाष्यक्रमेण पञ्चमकाण्डे—प्र० ७ अ० १२०

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्कः—अष्ट० ५ प्र० ३३ अ० ४६८

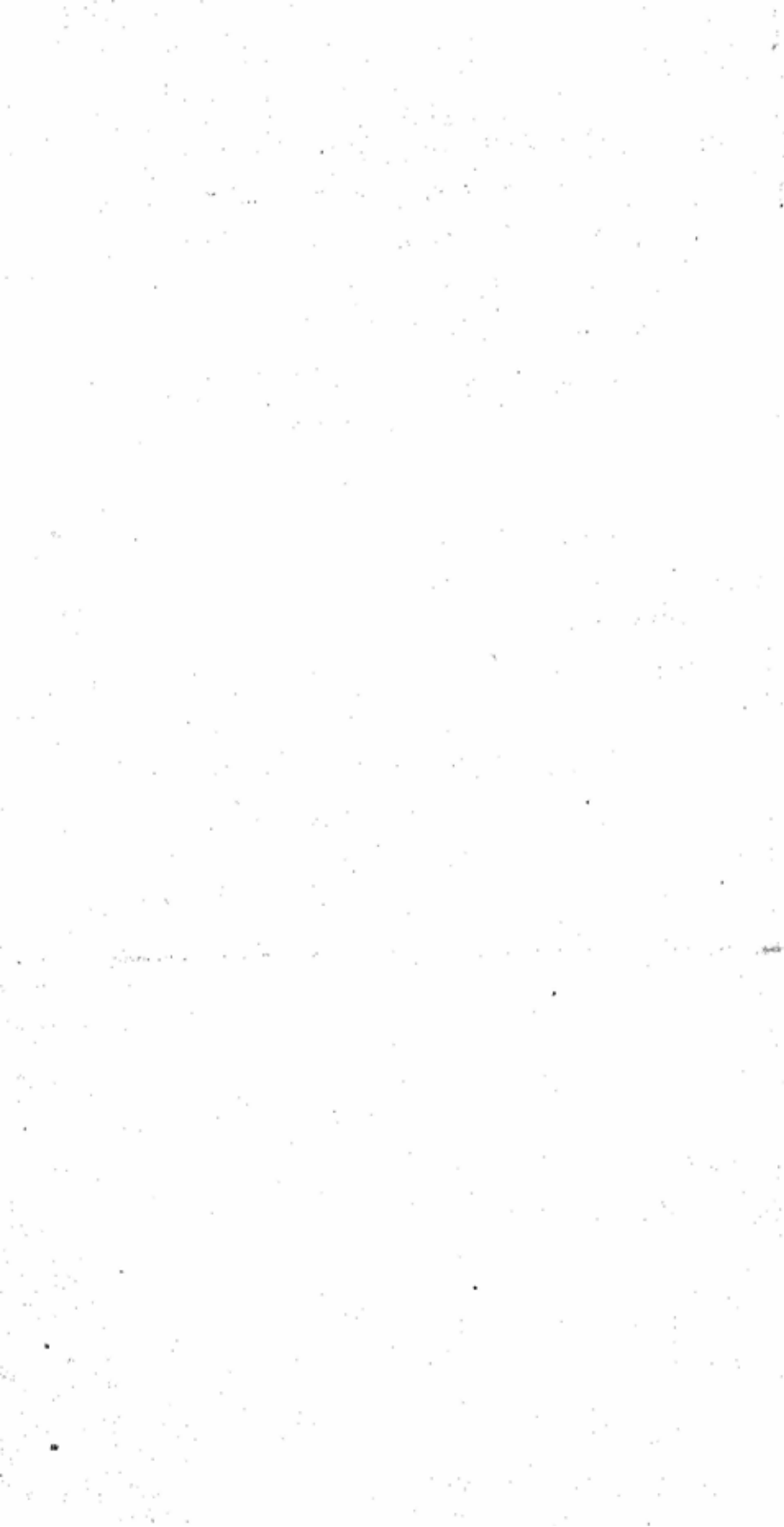
भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ५ प्र० ३३ अ० ४६३

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमे-
तायाः छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः
पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1899

Call No Sa2V22
Tai/Ag

Author Taittiriya Samhita.
Agashe, K. Amended.

Title Krsnayajurvediya-
Taittiriya Samhita

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.